

Klem Dénes

Ének- és zeneoktatás a hitfelekezetek magyar tannyelvű, középfokú
elemi iskolai tanító- és tanítónőképzőiben Magyarországon
1828-1918 között

doktori (PhD.) értekezés

Témavezetők:

Dr. habil. Gábos Judit, egyetemi tanár

Dr. habil. Virág Irén, egyetemi docens

Eger, 2023.

Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források megfelelő idézéséről

Alulírott Klem Dénes ezennel kijelentem, hogy az *Ének- és zeneoktatás a hitfelekezetek magyar tannyelvű, középfokú elemi iskolai tanító- és tanítónőképzőiben Magyarországon 1828-1918 között* című doktori értekezést magam készítettem, abban csak a szakirodalmi hivatkozások listáján megadott forrásokat használtam fel.

Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás egyértelmű megadásával megjelöltem.

Eger, 2023. március 12.

.....
Klem Dénes
doktorjelölt

1. Bevezetés	6
1.1 A témaválasztás indoklása.....	6
1.2 A téma bemutatása, a kutatás célja.....	7
1.3 A kutatás kérdései	9
1.4 Kutatási módszerek	10
1.4.1 Korszakolás.....	10
1.4.2 Minta	12
1.4.3 Források	16
1.4.3.1 Primer források.....	16
Értesítők, levéltári források.....	16
Törvények, rendeletek.....	18
Ének-és zenetanításhoz használt kiadványok.....	19
1.4.3.2 Szekunder források.....	20
2. A tanítóképzés szervezett keretei Magyarországon (1777-1918).....	21
2.1 Tanítóképzés a normaiskolákban.....	21
2.2 Az intézményesült tanítóképzés Magyarországon 1819-1868 között.....	22
2.3 A tanítóképzés helyzete a dualizmus korszakában (1868-1918)	26
2.3.1 Az 1868. évi XXXVIII. törvény.....	26
2.3.2 A népoktatási törvény végrehajtásának problémái.....	27
2.3.3 A nemzetiségek helyzete.....	28
2.3.4 Az 1869. évi tanterv és az állami képzés kezdetei	29
2.3.5 Az 1877-es tanterv	30
2.3.6 A négyéves tanítóképzés időszaka (1882-1918)	31
3. Zenei környezet a XVIII-XIX. századi Magyarországon	35
3.1 A népének, az énekeskönyvek helyzete a XVIII-XIX. század fordulóján.....	35
3.2 A református kollégiumok zenéje és zeneoktatása a XVIII-XIX. században	36
3.3 A verbunkos hatása a magyar zenei életre.....	37
4. Ének- és zeneoktatás a szervezett tanítóképzésben	41
4.1 Ének- és zenetanítás a magyarországi normaiskolák tanítóképző tagozatán; az első és második Ratio Educationis	41
4.2 A reformkor	41
4.2.1 A „minta”: az Egri Érseki Tanítóképző.....	41

4.2.2	A korszakban tanított tantárgyak.....	44
4.2.3	A képzők hangszeres ellátottsága, hangszeroktatása.....	46
4.3	Az abszolutizmus időszaka.....	48
4.3.1	A tanítóképzést szabályozó rendeletek hatása annak zenei oktatására.....	48
4.3.2	A Zsasskovszky-testvérek munkásságának jelentősége	49
4.3.2.1	Egyházzenei kiadványaik	49
4.3.2.2	Zenepedagógiai kiadványaik	51
4.3.3	A katolikus képzők ének-és zeneoktatása	56
4.3.4	A református képzők	59
4.3.4.1	Ivánka Sámuel és a sárospataki zenei oktatás.....	59
4.3.4.2	A debreceni tanítóképzés zenei vonatkozásai az abszolutizmus idején.....	61
4.3.4.3	A református tanítóképzők zeneoktatásának összevetése.....	64
4.3.4.4	Az evangélikus képzők.....	66
4.4	Ének- és zenetanítás a felekezeti képzőkben a dualizmus korszakában (1868-1918)	70
4.4.1	A hároméves képzés időszaka (1868-1882).....	70
4.4.1.1	Az ének és zene helye a népoktatási törvényben és az 1869-es állami tantervben....	70
4.4.1.2	Az 1877-es állami tanterv.....	72
4.4.1.3	Bartalus István szerepe és munkássága	73
4.4.1.4	A felekezeti képzők alkalmazkodása az 1869-es és az 1877-es állami tantervekhez	76
	A katolikus képzők	77
	A református képzők.....	79
	Az evangélikus képzők	82
4.4.1.5	A három évfolyamú képzés idején újonnan alkalmazott tankönyvek, kották.....	85
4.4.2	A négyéves képzés időszaka (1882-1918)	87
4.4.2.1	Az 1881-es állami tanterv.....	87
4.4.2.2	Az 1882-es állami tanterv.....	88
4.4.2.3	Az 1884-es református tanterv	89
4.4.2.4	Az 1903-as állami tanterv.....	89
4.4.2.5	Az 1911-es állami tanterv.....	91
4.4.2.6	A felekezetek képzőinek tantervei 1904-1912 között.....	93
4.4.2.7	A kántorképzés helyzete a dualizmus korszakában.....	94

4.4.2.8	Az intézmények négy évfolyamos képzésének zenei aspektusai	97
	A katolikus tanító(nő)képzők.....	98
	A református tanító(nő)képzők	101
	Az evangélikus tanítóképzők	103
	Az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet.....	105
4.4.2.9	A képzők által a korszakban használt tankönyvek, kották	105
	Énekes tankönyvek, kórus-gyűjtemények.....	106
	Hangszeroktatáshoz használt kiadványok.....	116
5.	Összegzés.....	123
	Irodalomjegyzék.....	132
	Térképjegyzék	177
	Képjegyzék	177
	Táblázatjegyzék.....	177
	Mellékletek	179
	1. sz. melléklet: Az 1828-1918 között Magyarországon működő tanító- és tanítónőképzők listája	179
	2. sz. melléklet: A mintában szereplő intézmények által használt, zeneoktatást segítő kiadványok jegyzéke.....	183

1. Bevezetés

1.1 A témaválasztás indoklása

Az 1828-1918 közötti Magyarország középfokú elemi iskolai tanító- és tanítónőképzőiben folyó ének- és zeneoktatás vizsgálatára az egri tanítóképzős növendékekkel végzett oktatói tevékenységem mellett Szabó Helga A magyar énektanítás kálváriája című munkája motivált. A releváns, magyar zene-, illetve zenepedagógia-történettel foglalkozó monográfiák, kézikönyvek csupán érintőlegesen, szélesebb kontextusban elhelyezve foglalkoznak a magyarországi tanítóképzés zenei aspektusaival (Szabolcsi, 1979; Szabó, 1989; Dobszay, 1998; Halmos, 2020). Szabó Helga munkájában (1989) a reformkor kezdetétől az 1980-as évekig terjedően mutatta be művében – elsősorban a magyarországi népiskolai énektanítást illetően annak módszertani tendenciáit, problémáit, emellett számos énektankönyvet, dalgyűjteményt is elemzésnek vetett alá. Ugyanakkor pl. sem a dualizmus korszakában, sem az azt megelőző évtizedekben kiadásra kerülő több, a tanítóképzésben is alkalmazott zenei kiadvány elemzésére nem került eddig sor. Így az sem világos, hogy a felekezeti tanítóképzők zeneoktatásához alkalmazott tananyagokban milyen módon tükröződik (megjelent-e egyáltalán?) a korszakhoz kötődő magyarországi zene, mely áttételesen hozzájárult a népiskolákban zajló kulturális transzferhez? A dualizmust megelőző, illetve az 1868-at követő évtizedek, tanító(nő)képzőkben folyó zeneoktatási tendenciáinak, az egyes felekezetek intézményei zeneoktatási körülményeinek, lehetőségeinek fókuszált bemutatására sem került eddig még sor, azonban az 1920-as évek közepétől Kodály Zoltán és növendékei (többek között Bárdos Lajos, Ádám Jenő, Kertész Gyula, Kerényi György) által megkezdett zenepedagógia reform előzményeinek tekinthető a dualizmus tanítóképzésében is materializálódó zeneoktatás, amely tömegek kulturális ízlésére volt hatással.

A magyar pedagógia-történeti szakirodalom csupán érintőlegesen foglalkozott (Sebestyén, 1896; Szakál, 1934; Németh, 1990) az ének-és zenetanítás intézményesült tanítóképzésben betöltött szerepével, sőt, olyan összefoglaló-jellegű munka (eddig ismereteink alapján) még nem született, amely a dualizmus korszakának kapcsán a felekezeti fenntartású intézmények szakmai munkájával, annak értékeivel foglalkozott volna.¹ Ezek alapján a kutatást indokoltnak láttuk.

¹ Bollókné, 1996. 64.

1.2 A téma bemutatása, a kutatás célja

Magyarországon az iskolai énektanítás feladata a XIV. századtól részben a tanítók feladata volt, azonban szakszerű képzésükre a normaiskolák² megjelenéséig nem került sor. A XVIII. század második felében az iskolai énektanítási és templomi feladatok felekezetenként eltérőek voltak, a normaiskolákban azonban a katolikus szertartásnak megfelelően orgonálni tanították a növendékeket. Ezzel szemben a reformátusok nem engedték növendékeiket ezekre a képzőhelyekre.

A XIX. század elejétől tapasztalható tanítóhiányt orvosolták, ill. a leendő tanítók megfelelő színvonalú felkészítését biztosították a normaiskoláknál szakszerűbb tanítóképzők intézetek. Pyrker László, szepesi püspök, majd egri érsek 1819-ben Szepeskáptalanban szlovák, majd 1828-ban az első magyar tannyelvű tanítóképző létrehozásával mintaértékű munkát fejtett ki a magyarországi tanítóképzés terén. Mindkét említett képzőben külön ének- és zenetanárok tanították a növendékeket a kétéves képzés során, mellyel a kántori szolgálatra is felkészítették őket, hiszen az orgonálást minden falusi tanítótól elvárták szolgálati helyén. A reformkor végére 23 tanítóképző működött Magyarországon, melyek közül ötöt a Tanulmányi Alap segítségével alapítottak (de a katolikus egyház igazgatása alatt állt, ezek voltak az ún. királyi katolikus képzők), emellett további katolikus, ill. református és evangélikus tanítóképzők kezdtek meg munkájukat. Az intézmények közel kétharmada magyar, vagy magyar-vegyes tannyelvű volt. A katolikus képzőkben előnyt jelentett, ha valaki zenei tanulmányokkal rendelkezett, ugyanakkor a képzés során feltétlenül szükséges volt bizonyos színvonalon elsajátítani az orgonajátékot, ill. az egyházi énekeket pontos dallammal, érthetően előadni. 1845-öt követően már csak az lehetett tanító Magyarországon, aki valamely tanítóképzőt elvégezte.³ A korszak végén felmerült a képzés egységesítése, mellyel annak hosszát három évre tolták volna ki (mely a zenei készségek kiforrását is elősegíthette volna), azonban a szabadságharc elsöpörte a küszöbön álló reformot.

Az abszolutizmus korszakában (1849-1867) az Habsburg kormányzat a magyar iskolarendszert fejleszteni kívánta. 1849-ben a népiskolák, majd ugyanabban az évben középiskolák reformját érintő rendelet látott napvilágot. A korszakban a tanügyigazgatás Bécs irányítása alá tartozott, a protestánsok autonómiáját is felfüggesztették.⁴ A tanítóképzés ügyét leginkább érintő rendelet⁵ 1856-ban került bevezetésre. Leo Thun, osztrák belügyminiszter

² A fogalom bővebb magyarázatot az 2.1 fejezetben kap.

³ Németh, 1990. 19-20.

⁴ Mészáros – Németh – Pukánszky, 2002. 349-352.

⁵ Bestimmungen für die katholischen Präparanden-Curse (Lehrer-Bildungsanstalten) in Ungarn. Id. Szakál, 1934. 54-55.

intézkedése nyomán a királyi képzők „hálózatát” átalakították, amely mellett számos új, köztük az első női képző nyílt meg az ország területén. A kántorképzés továbbra is fontos elemét képezte a római katolikus és evangélikus intézmények oktatásának. Ebben a korszakban a katolikusok és a reformátusok körében is megjelentek (igaz, rendkívül alacsony számban) zenepedagógiai írások, melyek egy részét alkalmazták a tanítóképzés későbbi korszakaiban is. A magyar vagy magyar-vegyes tannyelvű képzők az abszolutizmus korszakában is az intézményhálózat (43 képző) közel kétharmadát adták.

A dualizmus korszakának egyik sarkalatos törvénye az 1868. évi XXXVIII. törvény (a továbbiakban: népoktatási törvény), melyet báró Eötvös József, az Andrássy-kormány első vallás- és közoktatásügyi minisztere terjesztett be a parlamentnek. A törvény „szerves egységként fogta fel a népiskolai oktatást és a népiskolai tanítók képzését”,⁶ a tanító(nő)képzést is részletesen szabályozva. A törvény a magyarországi felekezetek iskolafenntartói jogkörét is meghatározta, bizonyos keretek között szabadságot biztosítva számukra e kérdéskörben.

A törvény a népiskolákban kötelezően tanítandó tantárgyak között sorolta fel az éneket is, így a tanítóképzésben is helyt kapott továbbra is a zenei oktatás. (Az újonnan alapított állami tanítóképzőkben is folyt egyházzenei képzés, azonban az intézményenként változott, a jelentkező növendékektől, ill. azok vallásától függően.) A népoktatási törvény szakmai feladatainak végrehajtását az állam tantervek (1869, 1877, 1881/1882, 1903, 1911) kiadásával szabályozta az elemi iskolai tanítóképzők számára. Ezek betartatása a felekezeti intézményeket illetően (főleg a három, majd négy évfolyamos képzésre való átállás) igen nehezen és lassan valósult meg. A leendő tanítók zenei képzése igen nagy terhet rótt az egyes intézményekre, ugyanis amellet, hogy a növendékek eltérő zenei képességekkel rendelkeztek, több zenei diszciplína (műének, egyházi ének, zeneelmélet, összhangzattan, zongora, orgona, hegedű, kórus) évekig tartó tanulása volt szükséges ahhoz, hogy megfelelő minőségű szakember válhasson belőlük. Nagyban függött a képzés színvonala az adott intézményben oktató személyek zenei műveltségétől, elhivatottságától, szakszerűségétől, az egyes zenei tantárgyak heti óraszámától, azok tanulásának hosszától, valamint a felhasznált oktatási segédanyagok (tankönyvek, kották, kiadványok) minőségétől is. A dualizmus korszakának kezdetétől egyre nagyobb számban láttak napvilágot a különböző zenepedagógiai kiadványok, melyek a már fentebb említett diszciplínáknak oktatását igyekeztek segíteni, azonban ezt eltérő színvonallal, ill. zenei tartalommal tették. Külön figyelmet érdemelnek az ének

⁶ Kelemen, 2007. 12.

népiskolai tanítását fókuszba helyező módszertani kézikönyvek (vezérkönyvek), melyeket a korszakra jellemző módszertani útkeresés⁷ jellemzett. Ugyanakkor számos olyan zenepedagógiai kiadvány hagyta el a nyomdákat a dualizmus korszakában, amely az állami tanítóképzők számára készült, azonban a felekezeti képzőkben is használtak. A dualizmus korszakában a felekezeti intézmények egyházzenei képzését szolgáló kiadványok mellett megjelent a korszak világi zenéje is (egyre több kórus, zenekar alakult a képzőkben), azonban ennek mértéke, ill. a tantárgyakban való megjelenése intézményenként, felekezetenként eltérhetett.

Kutatásunk célja, hogy a professzionizálódó magyar tannyelvű felekezeti elemi iskolai tanító- és tanítónőképzés ének- és zeneoktatását bemutassa az 1828-1918 közötti korszakban.

1.3 A kutatás kérdései

Az intézményesült tanítóképzés megvalósulásával (1819-ben a szepeskáptalani, majd 1828-ban az egri intézmények megnyitásának köszönhetően) a kántor-tanítóképzés professzionizálódása megkezdődött, azonban – mint azt feljebb már kifejtettük – a reformkor, majd az abszolutizmus évtizedeit zenepedagógiai aspektusból feldolgozó munka eleddig kis számban született (Szabó, 1989; Halmos, 2020).

Az 1868-as népoktatási törvény, a hitfelekezetek számára engedélyezte képzőintézmények fenntartását, ill. alapítását, azzal a feltétellel, hogy „azokban legalább azon tudományok, és legalább azon terjedelemben taníttassanak, a melyeknek és a minő terjedelemben tanítása az állami képezdékre nézve, ezen törvényben el van rendelve (88.§.) [...]”⁸ A törvény 88. paragrafusa a tanítóképzők számára az „Ének és zene (különösen hegedű és zongora)”⁹, a 111.§ a tanítónőképzők számára az ének tantárgyakat is tartalmazta, ennek megfelelően minden magyarországi felekezeti fenntartású tanító- és tanítónőképzőben tanítani kellett azokat. A törvény előírásainak betartását ellenőrizte 1878-ban tett országos körútján Trefort Ágoston, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki utazását követően rendeletben hívta fel „az egyházi főhatóságokat, hogy alkalmazkodjanak a kívánalmakhoz.”¹⁰ A felekezetek

⁷ Szabó, 1989. 65.

⁸ 1868-ik évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. In: Magyarországi törvények és rendeletek tára. Második folyam. Pest, 1868. 609. Web: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1868/?pg=624&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 20. (a továbbiakban: népoktatási törvény)

⁹ Népoktatási törvény. 626.

¹⁰ Szakál, 1934. 75-76.

számára a dualizmus időszakában kötelező volt adaptálni az állam által kibocsátott tanterveket saját intézményeikre, utóbbiak a zenei képzés tekintetében (is) eltérhettek egymástól.

Kutatásunk során egyrészt azt vizsgáltuk, hogy a Magyarországon a XVIII. század első felétől az 1910-es évekig megjelenő zenei jelenségek, tendenciák, műfajok milyen módon jelentek meg a vizsgált korszak tanítóképzésében? Első sorban az alkalmazott kottákat, zenei kiadványokat vizsgáltuk ebből a szempontból.

Másrészt arra kerestük a választ, hogy a kiegyezést megelőző négy évtized magyar tannyelvű tanítóképzésének zeneoktatását milyen zenei, vagy módszertani szempontok és lehetőségek határolták körül?

Harmadrészt azt vizsgáltuk, hogy a mintában szereplő képzőintézmények ének- és zeneoktatása megfelelt-e a mindenkor érvényben lévő (az adott intézmény számára kötelezően betartandó) tanterv előírásainak, 1868-at követően? Mennyire volt jellemző az 1868-at követő évtizedekben, hogy a vizsgált képzőintézmények eltértek azoktól, a zenei tantárgyak oktatást illetően? Ha igen, miben tértek el? Az egyes felekezetek ének- és zeneoktatását illetően kimutathatóak jellemző különbségek vagy hasonlóságok? A kutatás az oktatott tantárgyak számára, elnevezésére, tartalmára, illetve heti óraszámára terjedt ki.

Az intézmények ének- és zeneoktatásával kapcsolatban a következő szempontok alapján gyűjtöttünk még adatokat:

1. Milyen zenei tantárgyakat oktattak a vizsgált képzőkben?
2. Milyen hangszereken oktatták a képzős növendékeket az adott intézményben?
3. Mely tankönyvekből, kottákból tanították a zenei tárgyakat az adott intézményben?
4. Működött-e az intézményben énekkar, zenekar, vagy önképzőkör?
5. Az intézménybe való felvételnek vagy beiratkozásnak előfeltételeként meghatározták a zenei hallás, vagy hangszertudás meglétét, vagy annak egy bizonyos szintjét?

1.4 Kutatási módszerek

1.4.1 Korszakolás

A Pyrker János egri érsek által 1828-ben Egerben megnyitott magyar tannyelvű tanítóképző több szempontból is mintát adott a reformkorban később megnyíló felekezeti képzők számára, melyek közt (első sorban a katolikus és evangélikus képzők szempontjából) a zenei stúdiumokat is kiemelhetjük. A XIX. század folyamán a falusi kántorok képzése a tanítóképzéshez tartozott, habár a kiegyezést követően ez a kérdés árnyaltabbá vált, a népiskolai énektanításnak a tanítói professzióban való előtérbe kerülésével. A XIX. század

első felét tekinthetjük a verbunkos, mint zenei „zsáner” vagy stílus fénykorának, ugyanakkor ezzel párhuzamosan zajlik a tanítóképzőkben a leendő tanítók egyházzenei felkészítése. Ebben az időszakban már megjelennek Magyarországon olyan zenepedagógiai munkák, melyeket a tanítóképzőkben is használnak.

Az 1830-ban először nyomtatásban megjelenő ún. *Opinio*¹¹ hatással volt a reformkori országgyűlések határozataira is, 1844-ben az első öt királyi katolikus képző megnyitását eredményezte. Az 1845-ben kiadott „Magyarország elemi tanodáinak szabályai” már leszögezte: csak azok taníthatnak az ország népiskoláiban, akik valamely tanítóképzőben oklevelet szereztek. Ez a rendelkezés egyértelműen a tanítóképzés színvonalának emelését célozta, amely összhangban állt több, a korszakban megnyitott tanítóképzőhely alapítójának véleményével.

Az abszolutizmus időszakában a németesítési törekvések a népiskolai és a tanítóképzés zenei nevelésében is éreztették hatásukat. Leo Thun, osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter 1856-ban kiadott rendelete a magyar tanítóképzéssel kapcsolatos döntéseket is tartalmazott, annak nyomán ugyanis újabb királyi katolikus képzők (köztük az első tanítónőképzők), illetve más, felekezeti fenntartású intézmények nyíltak meg Magyarországon és már Erdélyben is (utóbbi területen hat képző).¹² Általában jellemző az 1868-at megelőző évtizedek tanítóképzésére, hogy az nem volt egységes, a képzést minden képzőhely a saját tanterve alapján (mind a képzés hossza, mind az elvégzett tananyag szempontjából eltérően) végezte. Ugyanakkor ez az a korszak, amikor az első (részben) magyar nyelvű, kifejezetten a tanítóképzők növendékei számára készült zenei tankönyvek is elkészülnek, melyek első sorban a liturgikus zene közvetítését szolgálják.

A kiegyezést követően elsősorban báró Eötvös József munkájának köszönhető az 1868-as népoktatási törvény megszületése, amely törvényi alapon rendezte a népoktatás kérdéseit, és amely már egész Magyarországra (Erdélyt is beleértve) érvényes volt. A korhoz kötött, általános tankötelezettség bevezetése mellett az államnak a tanítóképzésben való tevékeny részvállalása jelzi a dokumentum súlyát.¹³ A kizárólag felekezeti tanítóképzés ezzel megszűnt az országban (az állam az idézett törvény értelmében 20 képzőt állít fel az ország területén), és egy vitákkal terhes, évtizedeken át tartó időszak vette kezdetét a hazai tanügyigazgatás kérdéseit illetően, mivel a felekezetek csak hosszú évek (évtizedek) során hajtották végre a számukra kötelező erővel bíró miniszteri rendeletek utasításait. A

¹¹ *Opinio regnicolaris deputationis motivis suffulta...circa objecta rei litterariae.* (Az országgyűlési bizottság érvekkal indokolt véleménye az iskolaügy tárgyában). I. Mészáros, 1984. 283.

¹² Szabó, 2009. 54.

¹³ Kelemen, 2007. 12-13.

tanítóképzés szempontjából a dualizmus korszakának fordulópontjait részben az 1868-as népoktatási törvény gyakorlatban való alkalmazását segítő tantervek (1869, 1877, 1881-1882, 1903, 1911), részben a korszakra jellemző magyarosítási szándék törvényben való materializálódása (1879) jelentik.

Magyarország történetének tragikus fordulópontját jelenti 1918 (a történelmi Magyarország széthullása), mely számos (többek között felvidéki, erdélyi) tanítóképző elcsatolását jelentette, ily módon a kutatás határdátumát jelentette számunkra. Utóbbi dátummal kapcsolatos döntésünket indokolta a fenti okon túl egyrészt, hogy az 1920-as években a tanítóképzés újabb szabályozását meghatározó döntések (hat, majd öt éves képzés) történtek, másrészt a magyar zenepedagógiatörténetben az 1920-as évek közepével gyökeresnek tekinthető reformok kezdődtek (Kodály Zoltán és növendékei e téren történő munkásságának kezdete), melyek nem tartoznak szorosan kutatásunkhoz.

1.4.2 Minta

Kutatásunk mintájának meghatározásához több szempontot is figyelembe kellett vennünk. A korszakolást követően ki kellett választanunk a korszakban működő felekezeti fenntartású, illetve királyi katolikus intézményeket, melyekben részben, vagy teljesen magyar nyelven tanítottak.

1828-1918 között a magyar, mint tanítási nyelv, meghatározó jelentőséggel bírt a magyarországi tanítóképzésben, ugyanakkor az intézményekben megjelent az adott országrészben, vagy településen jelentős számban élő nemzetiség nyelve is, mely több esetben a magyarral, vagy más nemzetiség nyelvével együtt alkotta annak tannyelvét.

1812-1848 között¹⁴ 23 tanítóképző működött Magyarország területén,¹⁵ melyek mindegyike felekezeti, vagy annak tekinthető intézmény volt.¹⁶ Ebből 13-ban csak magyar nyelven oktattak, két intézmény vegyes tannyelvű (az ungvári görögkatolikus és a nagyrőcei evangélikus képző), négy német, kettő román, valamint egy szlovák és egy szerb tanítási nyelvű volt. Összesen az intézmények 65%-ában folyt magyar nyelven (is) az oktatás ebben a

¹⁴ Nem tartoznak szorosan dolgozatunk tárgyához, de úgy gondoljuk, az Egri Érseki Tanítóképző alapítását megelőzően, már nem normaiskolaként működő intézményeket is az alapsokasághoz számítjuk, amikor a korszakban működő képzőket az alábbiakban számba vesszük.

¹⁵ vö. Neszt, 2014. 38-41.; Schvarcz, 1867.

¹⁶ A királyi katolikus intézményeket felekezeti intézménynek tekintjük, vö. Neszt, 2014. 41.

A képzők nem mindegyike működött önállóan: a királyi katolikus, illetve a nagykőrösi református képző is az ottani gimnázium igazgatása alatt végezte munkáját. l. Neszt, 2014. 25-26, 39.

korszakban. A magyar, vagy magyar vegyes tannyelvű intézmények¹⁷ közül 11 katolikus, három evangélikus és egy református volt.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követően, 1853-1868 között összesen 23 képzőt alapítottak az ország területén, melyek közül 12 magyar, hat pedig vegyes tannyelvű volt, vagyis az új alapítású intézmények 78,2 %-ában folyt az oktatásban részben, vagy csak magyar nyelven. Összesen 15 katolikus, három református, három evangélikus, valamint egy-egy izraelita, ill. görögkeleti fenntartású intézményt alapítottak ebben az időszakban. Az intézmények közül öt már tanítónők képzésével foglalkozott, melyek mindegyike valamely apácarend szakmai irányítása alá tartozott.¹⁸ Az 1868-as népoktatási törvény megszületésekor az ország területén összesen 43 intézményben folyt tanító(nő)képzés, melyből 20-ban a magyar volt az egyetlen tanítási nyelv: ebből 14 katolikus, négy evangélikus, ill. három református volt. A magyar vegyes tannyelvűekkel együtt 28 képzőben tanítottak magyarul, ami az intézmények 65,1 %-át jelentette.

1868-at követően az állami tanítóképzők is sorra nyitották meg kapuikat a népoktatási törvény életbelépése nyomán, utóbbi dokumentum azonban a felekezetek számára továbbra is engedélyezte tanítóképzők alapítását. Az 1880/81. tanév folyamán 68 képző működött Magyarország területén, melyből 52 intézményben magyar nyelven folyt az oktatás, ugyanakkor kizárólag nem magyarul oktattak kilenc intézményben.¹⁹ Kizárólag magyar tannyelven oktattak minden állami intézményben (22 képző), minden római katolikus intézményben (23 képző), illetve négy református és három evangélikus képzőben. Magyar vegyes tannyelven további hét képzőben folyt oktatás, tehát az idézett tanév során a magyarországi tanítóképzők 86,7 %-ában legalább az egyik tannyelv a magyar volt. A felekezeti és (részben vagy teljesen) magyar tannyelvű intézmények aránya ebben a tanévben 54,41% volt.

Az 1917/1918. tanév során 89 képző működött az ország területén, melyből katolikus fenntartásban 38 intézmény (42,7%), református fenntartásban nyolc (8,98%), evangélikus fenntartásban hét (7,9%), állami fenntartásban pedig 30 intézmény (33,7%) volt.²⁰ A 89 működő intézményből mindössze nyolcban nem oktattak magyar nyelven egyáltalán (öt görögkeleti, két evangélikus, valamint egy görögkatolikus intézményben) vagyis az intézmények 91%-ában magyarul, vagy magyar vegyes tannyelven oktattak. A felekezeti és

¹⁷ Amely a magyar mellett leginkább az adott nemzetiség nyelvét jelentette. l. Márkus, 2019. 41.

¹⁸ Neszt, 2014. 47.

¹⁹ Donáth, 2008. 16-17.

²⁰ Donáth, 2008. 6-7.

(részben vagy teljesen) magyar tannyelvű intézmények aránya ebben a tanévben 68,5 % volt (61 intézmény).

Megállapítható, hogy 1828-1918 között (1868-at megelőzően, ill. azt követően a magyarosítási törekvéseknek köszönhetően még inkább) a tanító(nő)képzők többsége felekezeti fenntartású (felekezeti jellegű), illetve magyar vagy vegyes magyar tannyelvű intézmény volt.

Az így klasszifikált intézményeket forrásadottság szempontjából is meg kellett vizsgálnunk. Munkánk szempontjából alapvető fontosságú primer forrásnak bizonyultak a kutatás során az iskolai értesítők, melyek számos, pótolhatatlannak minősíthető adatot tartalmaznak a képzőben folyt oktatás számos aspektusával kapcsolatban, ugyanakkor több képző esetében igyekeztünk kiegészíteni az adatokat levéltári kutatásokkal. A mintába ugyanakkor igyekeztünk azon intézményeket feltétlenül bevonni, melyek az adott felekezet súlyponti intézményének tekinthetők. A mintába indokoltnak véltük bevonni az első önálló evangélikus képzőt is (Felsőlövvő), melyben ugyan németül oktattak, de mintául szolgált több, a felekezet fenntartásában működő képző számára is.

A fentiek alapján klasszifikált intézményekből kialakított mintába összesen 30 képző került be. Ezek közül 26 magyar, egy magyar-rutén, egy német (Felsőlövvő), két intézmény (az Angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézete, ill. az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet) pedig 1868-ig német, majd azt követően magyar tannyelvű volt. Az intézmények felekezeti megoszlása, ill. elnevezése (adott esetben a település neve) az alábbi felsorolásban olvasható.

Katolikus tanító(nő)képzők:

- Egri Érseki Tanítóképző
- Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet
- Esztergomi Érseki Mesterképző
- Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző
- Győri Mesterképző Intézet
- Csíksomlyói Római Katolikus Tanítóképző
- Ungvári Királyi Görög Katolikus Éneklész-Tanítóképezde
- Eperjesi Királyi Görög Katolikus Kántortanítóképző-Intézet
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézete
- Kalocsai Érseki Nőképezde

- A „Miasszonyunkról” nevezett iskolanővérek vezetése alatt álló szegedi római katolikus tanítónőképző-intézet
 - A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák tanítónőképzője
 - A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder Intézet (Budapest)
 - A Szent-Orsolya-rend pozsonyi tanítónő-képezdéje
 - A veszprémi Angolkisasszonyok Sancta Maria intézete
 - A nagyszombati Szent Orsolya-rendű apácák intézete
 - A Szent Ferenc-rendi nővérek nagyszombati tan- és nevelőintézete
 - Svetits Intézet (Debrecen)
- Református tanító(nő)képzők:
- Sárospataki Református Tanítóképző
 - Nagykőrösi Tanítóképző-Intézet
 - Bethlen Kollégium (Nagyenyed)
 - Debreceni Református Tanítóképző Intézet
 - A Debreceni Református Egyház Tanítónőképző Intézete
 - Szatmárnémeti Református Tanítónőképző-Intézet
- Evangélikus tanítóképzők:
- Nyíregyházi Evangélikus Tanítóképző
 - Soproni Evangélikus Iskolatanítói Képezde
 - Szarvasi Evangélikus Tanítóképző-intézet
 - Felsőörsi Evangélikus Tanítóképző
 - Eperjesi Evangélikus Kollégium
- Izraelita tanítóképző:
- Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet (Budapest)

Az intézményekhez köthető települések az 1. térképen láthatóak.

1. térkép A mintában szereplő intézmények települései (vaktérkép forrása: A 2021/2022. tanév OKTV történelem feladatlapja, első forduló. 10. Web: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/tanulmanyi_versenye/oktv/oktv2021_2022_1ford/tort_flap1f_oktv_2021. Letöltés ideje: 2023. március 03.)

1.4.3 Források

1.4.3.1 Primer források

Értesítők, levéltári források

A kutatás során egyrészt a (részben vagy teljesen) magyar tannyelvű felekezeti tanító(nő)képzőkben folyó, mindennapi munkára, illetve az érvényben lévő tantervekre vonatkozó adatokat igyekeztünk összegyűjteni, majd azokat értelmezni, valamint a különböző korszakokban használt munkák elemzésével próbáltuk megállapítani, hogy azok használata által milyen formában jelent meg a tanító(nő)képzőkben a korszakot jellemző zenei környezet? Mindkét tématerület vizsgálatánál nélkülözhetetlen forráscsoportnak bizonyultak az iskolai értesítők (évkönyvek), ugyanakkor több intézmény esetében kiegészítettük munkánkat levéltári adatokkal.

Az iskolai értesítők a magyar pedagógia-történet fontos primer forráscsoportját alkotják. Magyarországon az „Entwurf” kiadását követően (1850-től) tették kötelezővé a középiskolák számára azok kibocsátását, minden tanév végén, ugyanakkor már 1777-től előírták az iskolák számára az évvégi osztályzatok (érdemsorozat) kinyomtatását.²¹ Az 1850-

²¹ Gráberné, 2013. 7.

től kiadott értesítőben az intézménynek „három alapvető kérdésről feltétlenül számot kellett adni: kik, mit, kinek tanítottak, vagyis ismertetni kellett a tanári kart, a tananyagot és a tanulókat.”²² Emellett felsorolták „az időközben megjelent tanügyi rendeleteket, fontosabb változásokat, az iskolai gyűjtemények gyarapodását, a tanulók névsorát, és egy tanár szaktárgyi vagy pedagógiai értekezését.”²³ 1876-ban tovább szélesítették az értesítőben közzétett adatok jegyzékét. Az értesítők „kiadására ugyan csak a gimnáziumokat kötelezte a törvény, de egyre inkább terjedt a többi iskolatípusban is”,²⁴ így a tanító(nő)képzők körében is elterjedté vált.

Az értesítők szerkezeti egységei intézményenként eltértek, akár tanévenként is változhattak.

Az első fejezetben az intézmény egyik tanárának értekezése, az intézmény tanévének összefoglalása (események, változások), vagy az iskola felügyeletét ellátó hivatalos bizottság tagjainak felsorolása került, de kutatásunk során számos esetben olvastunk nekrológot az adott intézmény egy tanév közben elhunyt tanárával kapcsolatban.

A második fejezetbe került az adott intézményben oktató tanárok neve, sok esetben végzettsége, az intézmény falain túl betöltött egyéb tisztsége, munkaköre, az intézményben tanított tárgyai és heti óraszám. Egy-egy tantárgy egy adott intézményen belül való oktatása, esetünkben a zenei diszciplínák felosztásával kapcsolatban is sok esetben nagy segítséget jelentett a tanárok munkakörének feltüntetése.

A harmadik fejezetbe került az intézmény adott tanévben érvényben lévő tanterve, ill. az elvégzett tananyag. Egy-egy intézmény évenként kiadott értesítői is számos esetben eltérő részletességgel tartalmazták az egyes tantárgyak tananyagát. A dokumentumok egy részénél a tananyag évfolyamonkénti részletezésének végén feltüntették a tananyag oktatásánál alkalmazott tankönyv(ek) szerzőjét és címét. A tananyag részletes bemutatását követte a tankönyvjegyzék, azonban ez bizonyos intézmények esetében az értesítő végére került. Utóbbi az 1910-es évek értesítőiben tapasztalható nagyobb számban, ugyanakkor az már nem az elmúlt, hanem a következő tanévben alkalmazott tankönyvek jegyzékét tartalmazta. Kutatásunk során nélkülözhetetlenek voltak ezek a jegyzékek, mivel betekintést engedtek számos tanévvel kapcsolatban az egyes zenei diszciplínák oktatásához alkalmazott tankönyvek, köztük szerzőjének és címének feltüntetésével az adott az intézmény zenepedagógiai irányvonalába.

²² Léces, 1989. 3.

²³ Gráberné – Léces, é. n. 1. kötet. 9.

²⁴ Gráberné – Léces, é. n. 1. kötet. 10.

Az értesítők negyedik és azt követő fejezetei a tanítóképző gyűjteményi listáit (nem minden esetben), az önképzőkör működését, a növendékek névsorát, érdemsorozatát, valamint a tanítói képesítő vizsga feladatait, ill. eredményét tartalmazták.

A dokumentumok legutolsó oldalain általában a következő tanévvel kapcsolatos információk (alkalmassági vizsga, átjelentkezés, beiratkozás feltételei) kaptak helyet.

A kiadványokban közölt adatcsoportok közül több értékes forrásként szolgált kutatásunk során, elsősorban az adott intézmény tantervének részletes közlése, másrészt az ének-és zeneoktatás során használt tankönyvek, kották szerzőjének, címének feltüntetése. Az értesítők felkutatásában nagy segítségünkre voltak a Gráberné Bösze Klára és Léces Károly által szerkesztett, az iskolai értesítők adatait tartalmazó bibliográfia²⁵ kötetei.

Neszt Juditnak az iskolai értesítőkkal kapcsolatban megfogalmazott²⁶ forráskritikai észrevételét mi is alátámasztjuk: a dokumentumok sok esetben tapasztalható pontatlanságai, hiányosságai arra mutatnak, hogy nem minden esetben az adott tantárgya(ka)t tanító tanár állította össze a szakterületéhez tartozó, az aktuális évi értesítőbe bekerülő adatokat. Több intézmény esetében levéltári kutatást végeztünk, mellyel igyekeztünk kiegészíteni a tapasztalt hiányosságokat. Betekintettünk az Egri Érseki Tanítóképző (Egri Érseki Levéltár, ill. Heves megyei Levéltár), a Nagykőrösi Református Tanítóképző Intézet (Pest megyei Levéltár), valamint a Szegedi Római Katolikus Tanítóképző (Csongrád megyei Levéltár) iratanyagába. Elsősorban a tantestületi jegyzőkönyvekben található adatok voltak segítségünkre.

Kutatásunk során megállapítottuk, hogy a dolgozat témája szempontjából az értesítőkben található információk a legtöbb esetben más kútfőből nem hozzáférhető adatokat tartalmaznak, ugyanakkor a levéltári kutatások során több esetben az értesítőkben nem fellelhető, azonban releváns információt tártunk fel a zenei oktatással kapcsolatban.

Itt említjük meg Schvarcz Gyula, közvetlenül a kiegyezést megelőzően, a tanítóképzés korabeli helyzetét igazgatói beszámolók alapján, „tablószerűen” ábrázoló munkáját is (Schvarcz, 1867), mely nagyban elősegítheti a korszakkal foglalkozó kutató munkáját.

Törvények, rendeletek

Primer forrásként alkalmaztuk kutatásunk során a tanító(nő)képzést befolyásoló törvényeket, rendeleteket, tanterveket. A törvények közül az 1868. évi XXXVIII., az 1876. évi XXVIII., valamint az 1879. évi XVIII. törvénycikk volt jelentős hatással a felekezeti

²⁵ Gráberné – Léces, é. n.

²⁶ Neszt, 2014. 18.

tanítóképzésre. Az 1869-1912 között megjelent, a magyarországi tanító(nő)képzést szabályozó állami tanterveket, valamint az azok alapján készült, felekezetek által kiadott adaptációkat részletes elemeztük dolgozatunk témájának szemszögéből. A dualizmus idején 1869-ben, 1877-ben, 1881/1882-ben, 1903-ban és 1911-ben lépett érvénybe a tanítóképzést szabályozó tanterv, melyek alapján a katolikus egyház 1877-ben és 1904-ben és 1912-ben, a reformátusok 1884-ben, ill. az 1890-es években, ill. 1904-ben készítették saját fenntartású intézményeik számára adaptációt.

A tantervek első szerkezeti egységébe tartozott annak címe, mely egyben jelezte a tanterv által szabályozott iskolatípust, közölte a kibocsátott rendelet dátumát (ill. érvénybelépését), a tanterv által szabályozott iskolatípust, illetve általában közölték a tanterv elkészítésének és alkalmazásának alapelveit is.

A második szerkezeti egységben az egyes tantárgyak célját, tartalmát határozták meg. Az 1869-es tantervben igen röviden, néhány mondatban kapott kifejtést az ének és zenoktatás, azonban az 1877-es, majd az azt követően kibocsátott dokumentumokban már részletesebben szabályozták annak elvárásait. A szerkezeti egységet minden esetben óraterv (heti óraszám tantárgyanként és évfolyamonként) követte.

Az 1911-ben jóváhagyott, állami tanító(nő)képzőkre érvényes tantervet azok bevezetésével, alkalmazásával kapcsolatos utasítások zárták le.

Ének-és zenetanításhoz használt kiadványok

További primer forráscsoportot jelentettek számunkra az intézmények zeneoktatásához használt dokumentumok. Ezen forráscsoport mindegyik, általunk felhasznált eleme nyomtatott kiadvány volt, melyek felkutatása és vizsgálata elengedhetetlen volt munkánk szempontjából. Azokat elsősorban abból az aspektusból vizsgáltuk, hogy hogyan jelennek meg azokban a Magyarországon a XVIII. század első felétől az 1910-es évekig megjelenő zenei, ill. módszertani jelenségek, tendenciák, műfajok? A tankönyv/kottahasználat egyértelműen utalhat arra, hogy a képző milyen mértékben tartotta meg (megtartotta-e) felekezeti jellegét? A kiadványok között megtalálhatók egyházi énekeskönyvek, kántori szolgálathoz készült könyvek, ének tankönyvek, énektanpedagógiai kötetek, hangszeres iskolák (zongora, orgona, hegedű tanulásához) zeneelméleti tankönyvek és módszertani kötetek.

1.4.3.2 Szekunder források

A primer források mellett a kutatás során szekunder forrásokat is használtunk.

Magyarország zenetörténetének munkánk szempontjából releváns korszakát Dobszay László dolgozta fel monográfiájában (Dobszay, 1998) igen részletesen, ugyanakkor Szabolcsi Bencének a kollégiumok XVIII. századi zenéjét, illetve a XIX. századi magyar zenetörténetet rendkívül részletesen bemutató tanulmánygyűjteménye (Szabolcsi, 1961), illetve átfogó zenetörténeti munkája (Szabolcsi, 1979) is segítségünkre volt a kutatás során. A magyarországi zenepedagógiával két jelentősebb munka foglalkozott eddig a magyar történeti munkák közül (Szabó, 1989; Halmos, 2020), utóbbi a német nyelvterületről érkező hatásokra is fókuszált, ugyanakkor számos ponton az erdélyi intézményekkel is foglalkozik.

A magyar tanítóképzés történetét több munkában is feldolgozták a XIX-XX. század során (Sebestyén, 1896; Szakál, 1934), melyre számos, a korszakkal foglalkozó kutató hivatkozik munkája során. A pedagógiatörténetbe ágyazottan mutatja be munkájában a magyar tanítóképzés leglényegesebb mozzanatait, adatait Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (Mészáros – Németh – Pukánszky, 2002). Mészáros István a normaiskolai, – illetve a reformkori – tanítóképzés aspektusait dolgozta fel művében (Mészáros, 1984), előbbi iskolatípus tevékenységét máshol nem tapasztalt részletességgel, valamint Németh András (Németh, 1990) foglalkozott még a magyar tanítóképzés vázlatos áttekintésével.

A dualizmus korszakát megelőző évtizedekkel (1828-1868) kapcsolatos, a tanítóképzéssel foglalkozó munkák között – a fentiekén túl – még a Szabó Kálmán Attila szerkesztésében megjelent kötetet (Szabó, 2009) említhetjük, mely a magyarországi tanítóképzést Erdélyre fókuszálva mutatja be, az ott megnyitott képzők munkáját részletesen bemutatva, illetve Neszt Judit foglalkozott ezzel a korszakkal is, disszertációjában (Neszt, 2014).

A dualizmus korszakának tanítóképzését befolyásoló oktatáspolitikai, egyházzáspolitikai folyamatokkal széles körben foglalkoztak már eddig a hazai kutatók. Donáth Péter több munkájában is a felekezeti és nemzetiségi aspektusokra vonatkozó adatokra támaszkodva mutatta be a korszak magyar tanítóképzésének tendenciáit (Donáth – Preskáné, 2007; Donáth, 2008). A korszak tanügyigazgatási kérdéseivel, amelyben az állam és az egyház viszonya is lecsapódott, Kelemen Elemér (Kelemen, 1996a; 1996b; 2007; 2009), Mészáros István (1984), ill. a téma kandidátusi disszertációját is megalkotó Nagy Péter Tibor (Nagy, 1992; 1994; 2005) foglalkozott. A tanító(nő)képzés dualizmuskori tanterveit Gombos Norbert több munkájában (2002; 2011) elemezte. A korszak kultuszminisztereinek kultúrpolitikai törekvéseit Mann Miklós mutatta be (1991).

A mintában szereplő képzők intézmény-története, ill. egyes esetekben a település zenei-, vagy kultúrtörténeti szintézisével foglalkozó munkák is segítségünkre voltak munkánk során.

Az egri érseki tanítóképző történetét taglaló művek közül Benkóczy Emil munkáját (1928) emeljük ki, a képző zeneoktatását Kelemen Imre dolgozta fel cikksorozatában (1982; 1984; 1987), ill. Bárdos Kornél tematikus sorozatának Eger zenéjét érintő kötete (1987) érinti számos ponton a Zsaskovszkyak munkásságát. Utóbbi témakörrel foglalkozott tanulmányában Watzatka Ágnes is (2006/2007). A pécsi püspöki tanítóképző történetét Döbrössy Alajos dolgozta fel (1896). Az esztergomi érseki tanítóképző tanárait mutatta be kötetében Pál Lenke (2017), az intézmény történetéről Dr. Okányik Lajos (1896), ill. Bartal Alajos (1942) munkái alapján tájékozódunk. A protestáns képzők közül a nagykőrösi történetét annak centenáriuma alkalmából dolgozta fel Osváth Ferenc (1939). A sárospataki tanítóképző történetével foglalkozó szakirodalomból Ködöböcz József (1986), ill. Dienes Dénes és Ugrai János kötetét (2013) használtuk munkánk során, a képző énekkarának történetét Orbán József mutatta be (1882). A debreceni református tanítóképző (és a Kollégium) történetét a Barcza József által szerkesztett munka mutatja be (1988). A nyíregyházi evangélikus tanítóképzőről Orosz Gábor (2006), ill. Csoma József (2008) munkái révén jutottunk értékes információkhoz.

Munkánkban a korszakolást, a minta megállapítását, majd a források feltárását és kritikáját követően következett a történeti szintézis és expozíció szakasza.²⁷

2. A tanítóképzés szervezett keretei Magyarországon (1777-1918)

2.1 Tanítóképzés a normaiskolákban

A történelmi Magyarország területén 1775-ben Pozsonyban nyílt meg az első ún. normaiskola (scholae vernaculae primariae).²⁸ Az intézményben alkalmazott módszer (norma) Johann Ignaz Felbiger (1724-1788)²⁹ nevéhez köthető: lényege, hogy az olvasás, írás és számolás készségeit helyezi középpontba. (Felbiger módszerének elveit a Mária Terézia által 1774-ben jóváhagyott rendelet írta le részletesen.)³⁰ A normaiskola – mely, mint iskolatípus, a Mária Terézia által ellenjegyzett Ratio Educationisba (1777) is bekerült – hazánkban több

²⁷ Kéri, 2001. 72-85.

²⁸ Másképpen: kiemelt anyanyelvi iskola.

²⁹ Johann Ignaz Felbiger életrajza. I. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/felbiger-janos-ignacz-83CE7/> Letöltés ideje: 2021. 09. 26.

³⁰ Németh, 1990. 6.

intézmény együtteséből tevődött össze: egy mintanépiskolából, a hozzá tartozó tanítóképző tagozatból, egy rajz-, valamint énekiskolából.³¹ A normaiskolák „nem a mai értelemben vett tanítóképzők voltak [...], hanem képzési központ szerepét töltötték be.”³² Mind az első, mind a második Ratio Educationis kiemelte, hogy a tanítás módszerét a növendékeknek el kell sajátítaniuk, emellett a magyart is, mint nyelvet, ismerniük kellett.

A normaiskolákat a tankerületi központokban kellett létrehozni, így jöttek létre Pozsonyban, Budán, Nagyváradon, Kassán, Pécsen, Besztercebányán, Győrött, és Nagykárolyban 1779-ig ezek az intézmények.³³

2.2 Az intézményesült tanítóképzés Magyarországon 1819-1868 között

A normaiskolák tanítóképző tagozata kevesek számára volt elérhető a XVIII-XIX. század fordulóján, emellett megnövekedett az igény a jól felkészült tanítók iránt. Ezért 1819-ben Pyrker László, a szepesi egyházmegye püspöke megalapította Szepeskáptalanban „Magyarország első önálló, más oktatási intézményekkel kapcsolatban nem álló tanítóképző intézetét”-t,³⁴ mellyel megindult hazánkban a középfokú elemi iskolai tanítóképzés. 1828-ban Pyrker – már az egri egyházmegye érsekeként – megalapította Egerben az első magyar tannyelvű tanítóképzőt. Ezek az intézmények több szempontból eltértek a korábbi normaiskolák képzési gyakorlatától: egyrészt kifejezetten a tanítóképzés céljából alapították őket (tehát nem egy elemi iskola tagozataként működtek), másrészt pedagógiai-pszichológiai tárgyakat is tanultak a beiratkozott növendékek, harmadrészt nem néhány hónapig tartó tanfolyamról volt szó, hanem egy-két éves képzésről.³⁵ Vagyis ezek az intézmények voltak Magyarország első „alapszintű általános tanulmányokra épülő középfokú-középszintű”³⁶ tanítóképzői. Mind a szepeskáptalani,³⁷ mind az egri intézményben tanultak éneket és zenét is a növendékek, előbbi helyszínen „előnyben részesültek azok, akik valamilyen fokon már értettek az orgonáláshoz. Ennek az egyházmegyei tanítóképzőnek ugyanis természetesen az volt a célja, hogy a falvakat *kántortanítókkal* lássa el. Az intézet vezetői mindkét feladatnak azonos fontosságot tulajdonítottak, és egyforma alapossággal igyekeztek mindkét teendőre felkészíteni a növendéket.”³⁸ Mészáros kiemeli ugyanakkor az egri képző nevének

³¹ Németh – Mészáros – Pukánszky, 2002. 333.

³² Németh, 1990. 7.

³³ Mészáros, 1984. 207-208.

³⁴ Németh, 1990. 15.

³⁵ Szabó, 2009. 43.

³⁶ Mészáros, 1984. 278.

³⁷ Márkus, 2019.

³⁸ Mészáros, 1984. 277.

abból az aspektusból is, mely szerint az – szemben a normaiskolákkal – „*kizárólag a falusi népiskolák számára képzett tanítókat.*”³⁹

A magyarországi evangélikus tanítóképzés megszervezésének „fontosságát már [...] az 1790-es években felismerték, de [...] csak az 1850-es években jönnek létre” az első képzők.⁴⁰ Sopronban először egy kezdetleges formában, (1829-től), a főiskola részeként, tanfolyamként valósult meg az oktatás, Szabó József munkája nyomán. A képzés két pillérre támaszkodott: Szabó neveléstanra, míg Pitroff orgonálni tanította a növendékeket.⁴¹

Az első görögkatolikus tanítóképző Ungváron jött létre 1831-ben, ahol a magyar mellett a rutén volt a tanítási nyelv. A kántortanítók képzése Ungváron – 1831-et megelőzően – évszázados múltra tekintett vissza, mivel a kántor mindig is az egyház szerves részét képezte, ugyanakkor a tanításra az elemi iskolában készítették fel a leendő tanítókat, így a képzés a normaiskolák szintjén mozoghatott. 1831-ben az egyház kántor-tanítóképzőt hozott létre, melynek képzési ideje egy év volt, azonban a faluról érkezők ennél hosszabb tanulói időre számíthattak. Az 1843/44. tanévtől két évfolyamossá vált a képzés az intézményben.⁴² Unikális jelenség, hogy a képzőben német-országi tanítói oklevelet is kiadtak.⁴³

A magyarországi reformátusok tanítóképzése a XVI. századtól kezdve a kollégiumokban (Sárospatak, Debrecen, Pápa) zajló lelkészképzéshez kapcsolódott: csak akkor válhatott valakiből lelkész, ha előtte néhány évig rektorként (tanítóként) funkcionált. Ugyanakkor ez nem minősült a mai értelemben vett tanítóképzésnek, hiszen módszertani-, nevelés- és oktatásméleti felkészítést nem kaptak a növendékek. A XVIII. században sem változott ez szisztéma: sem az I., sem a II. Ratio paragrafusait fogadták el a protestánsok, vallási autonómiájukra hivatkozva.⁴⁴ Az első református tanítóképző intézet Nagykőrösön jött létre 1839-ben.

1830-ban, majd 1831-ben is megjelent nyomtatásban a röviden *Opinionak*⁴⁵ nevezett, a megyegyűlések korabeli népoktatással kapcsolatos reformjavaslatait összefoglaló dokumentum. A javaslatok között szerepelt többek között a városi népiskolák oktatási rendszerének átalakítása (szakszerűbb ismereteket nyújtva a diákoknak), a tanítók magyar nyelvtudását kötelezővé tették, ugyanakkor a nemzetiségi többségű iskolákban a magyart is

³⁹ Mészáros, 1984. 282.

⁴⁰ Mikonya, 2002. 9.

⁴¹ Szelényi, 1917. 168-169.

⁴² Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1892-93. tanévről. Ungvár, 1893. 3-4, 7-8.

⁴³ Schvarcz, 1867. 11.

⁴⁴ Mészáros – Németh – Pukánszky, 2002. 345-346.; Szakál, 1934. 20-22.

⁴⁵ *Opinio regnicolaris deputationis motivis suffulta...circa objecta rei litterariae.* I. Mészáros, 1984. 283.

tanítani kellett a gyerekeknek.⁴⁶ Az Opinio javaslatait az 1832-1836-os országgyűlés is tárgyalta,⁴⁷ a megfelelő színvonalú tanítóképzés országos szintű elvárássá ért a reformkor második évtizedében.

Az 1843/44. évi országgyűlés vitatta meg Bezerédj István előkészítő bizottságának javaslatát, mely a tanítóképzéssel kapcsolatos (és az 1868. évi XXXVIII. tc. paragrafusaira is kiható) reformelképzeléseket tartalmazott: többek közt a felekezetek kötelező képzőalapítására (tanítónőképzők is!), tantárgyi struktúrájára, a képzés hosszára (két év) tért ki. A javaslatot a kormány elutasította.⁴⁸ Ugyanakkor ezzel párhuzamosan báró Mednyánszky Alajos, a budai magyar tanulmányi bizottság elnökének javaslatait (a tanítóképzésben gyakorlati ismeretek tanítása, a tanítók egyházi feladatainak megszüntetése) elfogadta a király. E döntés következményeként nyílt meg 1844-ben öt római katolikus (királyi katolikus) tanítóképző: az érsekújvári, a miskolci, a nagykanizsai, a pesti és a szegedi képzők mind a normaiskolák tanítóképző tagozatát váltották fel, illetve nyújtottak immár két évfolyamos képzést a leendő tanítók számára.⁴⁹

Az evangélikusok hét képzőt alapítanak még a szabadságharcot megelőző években, a legelső Felsőlövön 1845-ben (német tannyelvű intézmény), majd az első teljesen magyar tannyelvűt Nyíregyházán 1847-ben. Ugyanezen évben Besztercén és Brassón német, Nagyrőcén magyar-szlovák, míg Segesváron magyar tannyelvű tanítóképző nyílik, létrejön Győrött a hatodik királyi katolikus képző.⁵⁰ A nagyrőcei képző „legfőbb célja a szlovák nyelvű kántorok képzése volt.”⁵¹

Az 1845-ben kelt, „Magyarország elemi tanodáinak szabályai” címmel megjelent rendelet intézkedett többek között a tanítói munkát illetően is: csak az lehetett tanító Magyarországon, aki valamelyik tanítóképzőben végzettséget szerzett. Ezzel a normaiskolákban való tanítóképzés hivatalosan is megszűnt.⁵² Az intézményesült tanítóképzés Magyarországon az 1840-es években kétéves volt, amelynek három évre való felemelését 1848 nyarán az „első egyetemes tanügyi kongresszus tanítóképző szakosztálya”⁵³ megfogalmazta ugyan, azonban a szabadságharc kitörése következtében a reform nem valósulhatott meg. Ugyanitt határozatban rögzítették a javaslatot, mely szerint a tanítói és egyéb – többek közt – egyházi feladatokat el kell választani: „3. A népiskolai tanítói hivatal,

⁴⁶ Mészáros, 1984. 283-285.

⁴⁷ Szabó, 2009. 51.

⁴⁸ Szakál, 1934. 28-30.

⁴⁹ Németh, 1990. 18.; Szakál, 1934. 30-31.

⁵⁰ Szakál, 1934. 37.

⁵¹ Mikonya, 2002. 21.

⁵² Szabó, 2009. 46.

⁵³ Németh, 1990. 20.

mihelyt a körülmények engedik, különíttessék el más vele sokhelytt kapcsolatban levő foglalatosságoktól, milyen a jegyzőség, harangozóság, egyházfiság, éneklőség, valamint szabadíttassék fel a hitszónoklás és minden egyházi alárendeltség alól is.”⁵⁴

Az abszolutizmus idején, 1856-ban Leo Thun, osztrák kultuszminiszter rendeletben szabályozta és rendezte a magyar tanítóképzést. A dokumentum számos új képző, köztük egy tanítónőképző létrehozásáról tájékoztat (ezutóbbi Pesten nyílt meg), ugyanakkor „főelemi iskolával kapcsolta össze” azokat. A növendékek felvételének kritériumaként többek közt „bizonyos zenei ismeretek meglétét” is előírták.⁵⁵ A szabályozás főelemi, al-elemi és altanítói végzettség megszerzését tette lehetővé, mely a korszakban (1868-ig) nem változott.

Az 1850-es évek második felében (Thun rendeletét követően) egyre több felekezeti tanító- és tanítónőképző nyílt meg,⁵⁶ melyek többsége két, egy részük azonban hároméves képzést kínált. Megszűnt a királyi katolikus képzők közül a miskolci és a nagykanizsai, az érsekújvárit 1856-ban Kalocsára helyezték át. További katolikus képzők jöttek létre Versecen, Kassán, Nagyváradon, Nagyszombatban, Csíksomlyón, Naszódon (görögkatolikus), majd az 1860-as években (még 1868 előtt) Sopronban, ill. Balázsfalván (görögkatolikus). Nagyszombaton görögkeleti képzőhely nyílt.⁵⁷

Ebben a korszakban jönnek létre az első tanítónőképzők is az országban: Pesten 1856-ban, Szatmárnémetiben 1857-ben, Nagyváradon 1859-ben, Kassán 1860-ban, Sopronban 1864-ben indulnak el tanítónőképző évfolyamok, apácarendek fenntartásában, többségében nagyobb intézetek részeként.⁵⁸

A protestáns tanítóképzés is igyekezett lépést tartani az elvárásokkal. Református tanítóképzők jöttek létre Debrecenben, Nagyenyeden (mely 1853-1858 között Kolozsvárott működött, majd költöztették át Enyedre), és Sárospatakon. Az evangélikus iskolaszervezők közül Sopronban Pálffy József hívta életre 1853-tól azt a tanítóképző szemináriumot (a fentebb már említett, 1829-től működő „képzés” utódjaként), amelyet három év alatt lehetett elvégezni,⁵⁹ s amely 1858 októberében önálló intézetté alakult.⁶⁰ Emellett Medgyesen német, Szarvason magyar nyelven indultak el a felekezet további képzőhelyei.

⁵⁴ idézi: Szakál, 1934. 50-51.

⁵⁵ Németh, 1990. 22.

⁵⁶ Szakál, 1934. 54-63.; Neszt, 2014. 38-49.

⁵⁷ Neszt, 2014. 47.

⁵⁸ Szakál, 1934. 55.; Neszt, 2014. 47.

⁵⁹ Mikonya, 2002. 12-13.

⁶⁰ Értesítvény a soproni evang. kerületi Tanítóképezdéről az 1874-75-dik iskolai évben. Sopron, 1875. 1-2.

A fent említett intézmények mellett Pesten megnyitott az ország egyetlen izraelita képzője 1857-ben, ahol a német volt a tananyag (1860-ig).⁶¹

Az intézmények számának növekedése ellenére 1867-ben 11 ezer fő hiányzott a népoktatási hálózathoz,⁶² amely problémára megoldást kellett találni.

2.3 A tanítóképzés helyzete a dualizmus korszakában (1868-1918)

2.3.1 Az 1868. évi XXXVIII. törvény

Az 1867-ben megtörtént kiegyezést követően a vallás- és közoktatásügyi tárca is azon területek közé tartozott, melyeket Magyarország Ausztriától függetlenül felügyelhetett. Gróf Andrassy Gyula első kormányában ezt a tárcát báró Eötvös József kapta, aki már a Batthyány-kormány idején is ellátta e terület miniszteri feladatait.

Eötvös József rendezni kívánta az állam és az egyház viszonyát a kiegyezést követően. Úgy gondolta, hogy az oktatási rendszer működtetésében az államnak és egyházaknak „partnerként” kell fellépniük egymással, egyfajta egyensúlyi rendszerben, amelyben előbbinek leginkább az iskolarendszer működését elősegítő szerepet szánt, vagyis „az állam kötelezettsége az iskola vagyonán és annak felhasználásán öröködni.”⁶³ Ez pedig csak az egyházak autonómiájának megvalósulása esetén jöhet létre. A protestánsoknál, az erdélyi katolikusoknál ez már jóval régebben létrejött, a katolikus egyház azonban nem volt hajlandó erre a megújulásra, védve a történelem során kialakult előjogait. Leginkább maga a hercegprímás állt ellen Eötvös elképzeléseinek, aki „attól [...] sem riadt vissza, hogy a kiegyezés szentesítette közjogi viszonyokat megkérdőjelezve, magának vindikálja Ferenc Józseftől az egyházak és az iskolák főfelügyeletének a független és felelős magyar kormányra, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszterre átruházott jogát és az ezzel összefüggő főkegyúri jogot.”⁶⁴ Az elfogadásra váró népoktatási törvény vitája során így számos ponton módosult annak szövege. Az említett viták egyrészt az egyházak privilégiumait, másrészt az állam beavatkozó szerepének mértékét firtatták.⁶⁵

A vitákat követően – konszenzuson alapuló szövegezéssel – 1868 decemberében fogadta el az országgyűlés az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket.⁶⁶ A törvény az önálló (az osztrákoktól független) magyarországi népoktatás intézményeinek kérdéseit szabályozta, és

⁶¹ Bánóczy, 1897. 36.

⁶² Gombos, 2011. 11, 180.

⁶³ Nagy, 1992. 12.

⁶⁴ Kelemen, 1996/a. 9.

⁶⁵ Kelemen, 1996/a. 7-11.

⁶⁶ Népoktatási törvény. 625-626.

jelentős mérföldkövet képvisel a magyar pedagógiatörténetben. A törvény külön fejezetekben rendelkezett többek között a tankötelezettségről, a hitfelekezetek által fenntartott iskolák helyzetéről, az államnak a magyarországi iskolahálózatban játszott szerepéről (külön szabályozva az elemi-, a polgári iskolák, illetve a tanítóképzők helyzetét), ill. a tanítók státuszáról is. A tanítóképzőt, mint intézménytípust a törvény „szerves egységként fogta fel” az egyéb, népoktatásban részt vevő intézménytípusokkal.⁶⁷

A tanító- és tanítónőképzést közvetlenül érintő paragrafusok (8-22.§, 80-115.§) részletesen kitértek a felekezetek szabad iskolaalapítási jogára, az intézmények fenntartásával, működtetésével kapcsolatos, az állami felügyelet irányában tett köteleességeikre is. A 81.§ értelmében az állam 20 tanítóképzőt állít fel az ország területén. A VII. fejezet további szakaszainak értelmében egységesítették a tanítóképzés időtartamát (három év), ill. a kötelezően tanítandó tárgyak körét is meghatározták. Külön paragrafusokban fektették le a tanítónőképzés kereteit.

2.3.2 A népoktatási törvény végrehajtásának problémái

A népoktatási törvény 13.§-a rendelkezett arról, hogy „minden hitfelekezet állíthat fel és tarthat fen tanítóképezdéket is azon feltétel alatt, hogy [...] azokban legalább azon tudományok, és legalább azon terjedelemben taníttassanak, amelyeknek és a minő terjedelemben tanítása az állami képezdékre nézve, ezen törvényben el van rendelve (88.§.) [...]”⁶⁸ Ugyanakkor a 14.§ értelmében „minden hitfelekezetbeli népoktatási tanintézet az állam főfelügyelete alatt áll.”⁶⁹ A törvény szövegének értelmében az egyházak tehát önállóan dönthettek arról, hogy a tanítóképzőkre érvényes tanterveket milyen mértékben fogadják el, és önálló tanterveket alkothattak, ugyanakkor azok bevezetéséhez hozzá kellett járulnia az állami főfelügyeletnek is.

A népoktatási törvény végrehajtása nehézkesnek bizonyult az 1870-es évek első felében, az az állam és az egyház csatározásának egyik színterévé vált: a viták részben a tanfelügyelet, részben az iskolák községesítésének tárgyában zajlottak. Az egyház ugyanis felszólalt a tanfelügyeleti rendszer visszasságai, ill. a községi iskolák nagyobb számú, vagy nem indokolt létrehozása ellen (utóbbiak ugyanakkor nagyobb szembenállást a nagyvárosokban okoztak).⁷⁰ Trefort Ágoston (1872-1888 között vallási-és közoktatásügyi

⁶⁷ Kelemen, 2007. 12.

⁶⁸ Népoktatási törvény. 13. §

⁶⁹ Népoktatási törvény. 14. §

⁷⁰ Nagy, 2005. 63-64.

miniszter)⁷¹ leszögezte 1873-ban az egyház számára, hogy a cél az, „hogy mindenütt a törvényes követelményeknek megfelelő jó iskolák legyenek.”⁷² Döntései megnyugvást hoztak állam és egyház kapcsolatában, melynek eredményeképpen az országgyűlés 1876-ban elfogadta az XXVIII. törvényt,⁷³ számos kérdést tisztázva a tanfelügyelet terén. Ennek köszönhetően „1876-tól olyan egyensúlyhelyzet állt elő a magyar oktatáspolitikában és tanügyigazgatásban, mely évtizedekre biztosította a rendszer működését.”⁷⁴ A törvény értelmében a kultuszminiszter csak „főfelügyeletet gyakorol [...]. Ez azt jelenti, hogy csupán a legfelső szintű ellenőrzést gyakorolja az állami hatóság: a felekezeti népiskolák megtartják-e a rájuk vonatkozó törvényes rendelkezéseket. Az állam tehát a felekezeti népiskolák esetében felső, közép- és alsószintű felügyeletre nem tart igényt.”⁷⁵ 1877-től az egyházmegyei tanfelügyelők feladatkörébe tartozott többek között a katolikus tanító(nő)képzők felügyeletének ellátása, ami azt jelentette, hogy „jelen van a tanítóképesítő vizsgákon, ő írja alá a képesítő tanítói okleveleket.”⁷⁶

2.3.3 A nemzetiségek helyzete

A népoktatási törvény elfogadásával Eötvös a magyarországi nemzetiségek elemi iskoláztatásáról külön rendelkezett annak 58.§-ában: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike.” Ugyanakkor a korszak magyarosító politikájának köszönhetően az időben előre haladva a nemzetiségi elemi népiskolák aránya egyre csökkent a nem magyar anyanyelvű lakosság arányához viszonyítva, amely az 1910-es években érte el negatív csúcspontját.⁷⁷

Donáth és Preskáné adatai szerint⁷⁸ az 1880/81. tanévben a magyarországi tanító(nő)képzők 23,5%-ában nem tanítottak magyar nyelven, ugyanakkor az 1880-as népszámlálási adatok szerint Magyarország lakosságának 53,4%-a nem magyar nemzetiségűnek vallotta magát, melyből 13,6% német, 13,5% szlovák, 17,5% román, 2,6% kárpát-ukrán, 4,6% szerb, horvát és szlovén, 1,8% pedig egyéb nemzetiségű volt.⁷⁹ A nemzetiségi tannyelven működő tanítóképzők rendkívül alul reprezentáltak voltak tehát a nem

⁷¹ Mann, 1991. 15.

⁷² idézi: Kelemen, 1996/b. 91.

⁷³ 1876. évi XXVIII. törvénycikk a népiskolai hatóságokról. Web: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600028.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30> Letöltés ideje: 2023. 02. 03.

⁷⁴ Nagy, 1994. 13.

⁷⁵ Mészáros, 1989. 226.

⁷⁶ Mészáros, 1989. 228.

⁷⁷ vö. Kelemen, 2009. 28. és 33. táblázatai

⁷⁸ Donáth – Preskáné, 2007. 93.

⁷⁹ Kelemen, 2009. 28.

magyar anyanyelvű lakosok számához viszonyítva a vizsgált tanévben, amely a nemzetiségi anyanyelvű tanítók számára is kihatással volt. Az 1917/18. tanév során Magyarországon 89 tanítóképző működött, melyből már csak nyolcban nem oktattak magyar nyelven,⁸⁰ a kb. 4500 tanítóképzős növendékből pedig kb. 4200 volt magyar anyanyelvű.⁸¹

A korszakban egyre erősödő magyarosítási törekvések az 1879. évi XVIII. törvényben⁸² is megnyilvánultak már. A törvény szerint minden nem magyar tanítónak a tanítóképzőben kötelező a magyart – mint nyelvet – oktatni, és azt a leendő tanítóknak a képzés ideje alatt el kell sajátítani, ill. aki arra nem képes olyan szinten, amely a népiskolai munkához elegendő, azt nem alkalmazhatják népiskolában tanítóként. A Csáky Albin, vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1904. október 18-án benyújtott törvényjavaslat 77.§. c) pontja szerint a tanítóképzők képesítő vizsgáján a kormányképviselő „meggyőződést szerez arról, vajon a tanítójelöltek a magyar nyelvet szóban és írásban oktatóképességgel bírnak-e [...]”.⁸³ A javaslat törvényi erőre emelkedett.⁸⁴ Ezzel a rendelkezéssel már a tanítói oklevél megszerzését is minden magyarországi képzőben az államnyelv ismeretéhez kötötték.

A dualizmus utolsó évtizedében a gróf Apponyi Albert nevéhez köthető törvények további kényszerítő eszközt jelentettek a magyar nyelv tanításával kapcsolatban,⁸⁵ ugyanakkor a tanítóképzés ügyét már közvetlenül új intézkedés nem érintette a vizsgált korszakban.

2.3.4 Az 1869. évi tanterv és az állami képzés kezdetei

Az 1868-as népoktatási törvény alapján tantervet⁸⁶ (a továbbiakban: 1869-es állami tanterv) dolgozott ki 1869-ben Eötvös József és államtitkára, Gönczy Pál,⁸⁷ mely „1877-ig volt érvényben.”⁸⁸ A dokumentum külön rendelkezett a tanító-, illetve a tanítónőképzők munkájáról, amelyek azonban jelentős arányban egyeztek. A tanítóképzők tanterve három

⁸⁰ Donáth, 2008. 6-7.

⁸¹ Donáth – Preskáné, 2007. 95.

⁸² 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. Web: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nyek&referer=1000ev> Letöltés ideje: 2023. 02. 03.

⁸³ Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868. XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876. XXVIII. törvénycikk módosítása tárgyában. Web: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag/nemzetiseg/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetiseg_1848_1993/pages/005_021.htm Letöltés ideje: 2023. 02. 03.; Kelemen, 2009. 28.

⁸⁴ Mann, 1991. 26.

⁸⁵ Mann, 1991. 45-46.

⁸⁶ Tanterv. A tanítóképezde szervezete az 1868-ik évi XXXVIII. t. cz. értelmében. (A továbbiakban: 1869-es állami tanterv) In: Néptanítók Lapja. II. évfolyam. 1869. 662-671. Web: https://adt.arcanum.com/hu/view/Neptanitolapja_1869/?pg=676&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 18.

⁸⁷ Gombos, 2011. 14.

⁸⁸ Szakál, 1934. 69.

oktatási-nevelési célt határozott meg: 1. önzetlen emberszeretetre nevelés; 2. tudományok, valamint azok módszertanának tanítása; „3. Szoktassanak szellemi és testi ügyességre.”⁸⁹ Ezen célok eléréséhez eszközként a tantárgyak, valamint azok módszertanának oktatását jelölte meg Eötvös. A tanterv szerint a három évfolyam összesen 93 órában tanult. A dokumentum céljának megfogalmazásában „érződik Eötvös József műveltségfelfogásának szinte valamennyi eleme.”⁹⁰ A tanterv kidolgozása mellett gondja volt Eötvösnek arra, hogy az új tantárgyi struktúrának megfelelő tankönyveket, a tanítók számára kézi-, ill. vezérkönyveket dolgozzanak ki a különböző területek szakértői,⁹¹ melyek az 1870-es években kiadásra kerültek.

Az 1869-es állami tanterv kihirdetésének évében megnyitottak az első állami képzők, melyek közül a legelső – a dualizmus évtizedeiben majd több szempontból mintát adó és jelentős szerepet játszó – a budai állami tanítóképző volt. Az intézmény több iskolatípust is magába foglaló intézetként működött, melyet – annak igazgatói teendőit 1873-1898 között ellátó – Gyertyánffy István Paedagogiumnak nevezett el.⁹² A budai mellett Csurgón, Losoncon nyíltak további tanító-, míg Budán és Pesten tanítónőképzők. Ugyanebben az évben a sárospataki református tanítóképző fenntartását is átvette az állam. (1918-ig a fent felsoroltakon túl még összesen 24 állami képző nyílt meg az ország területén).

A felekezeti fenntartású intézmények száma is tovább nőtt a dualizmus elő évtizedében: katolikus nőképző nyílt 1869-ben Kalocsán, 1874-ben Szegeden, Kőszegen és Egerben.⁹³ 1872-ben a nyíregyházi evangélikus tanítóképzőt Eperjesre költöztették (mely az intézmény felvirágzását jelentette),⁹⁴ s ott a vizsgált korszak végéig a kollégium részeként funkcionált, továbbra is magyar tananyelvű oktatást nyújtva a növendékek számára.⁹⁵ 1876-ban Pápán a református főiskola, Selmecbányán az evangélikus líceum részeként⁹⁶ indult el tanítóképzés.

2.3.5 Az 1877-es tanterv

Az 1869-es állami tanterv nyolc éven keresztül volt érvényben. Ebben az évben a vallási- és közoktatásügyi miniszter 1877. évi 10998. számú rendeletével életbe lépett „Az

⁸⁹ 1869-es állami tanterv. 662.

⁹⁰ Gombos, 2011. 15.

⁹¹ Mann, 1993. 78-79.

⁹² Kelemen, 2019. 8-11.

⁹³ Az egri érseki róm. kath. férfi-tanítóképezde értesítője az 1876-77-iki tanévről. Eger, 1877. 10-12.

⁹⁴ Csoma, 2008. 162.

⁹⁵ Gömöry, 1933. 33-34.

⁹⁶ A dunáninneni ág. hitv. evang. egyházkerületi Csemez-tanítóképző értesítője az 1911-12-iki tanévről. Selmecbánya, 1912. 3.

állami elemi tanító- és tanítónőképezdek tanterve”⁹⁷ (a továbbiakban: 1877-es állami tanterv). A dokumentum a műveltségfelfogás, a tantárgyi struktúra szempontjából novumot nem tartalmazott. Eltérés a korábbiakhoz viszonyítva a tantárgyak tartalmi elemeinek meghatározása.⁹⁸ Az idézett rendelet a tanterven túl már „részletesen szabályozta a tanárok óraszámát, a tanári testület összetételét, az igazgatótanács jogait és kötelességeit, az iskolaév beosztását, a növendékek vizsgáztatásának rendjét, vagyis mindazon kérdéseket és problémákat, melyek a képezdek sikeres működéséhez elengedhetetlenek.”⁹⁹

Az említett törvényeknek (1868. évi XXXVIII. tc., ill. 1876. évi XXVIII. tc.) köszönhetően a dualizmus korszakában mind a katolikus egyház, mind a reformátusok (a két legnagyobb felekezet) bocsátottak ki a püspöki kar, ill. az egyetemes konvent által jóváhagyott, az elemi iskolai tanító(nő)képzőkre vonatkozó tanterveket, így az 1877-es állami tanterv megjelenését követően kiadásra került a katolikus fenntartású intézményekre vonatkozó dokumentum is.¹⁰⁰ A tantervcsomag a tanítóképzők mellett az elemi iskola, a felső népiskola, a polgári iskola, a továbbképző iskolák, valamint a polgári iskolai tanító(nő)képzők tanterveit is tartalmazta.

2.3.6 A négyéves tanítóképzés időszaka (1882-1918)

Az 1877-es állami tanterv bevezetését követően két évvel kapott felhatalmazást a budai állami tanítóképző igazgatója, Gyertyánffy István, hogy az intézetben egy kísérleti négyéves osztályt indíthasson el. Gyertyánffy már 1872-ben papírra vetette nézeteit a hároméves képzés elégtelenségéről, amelynek oka – véleménye szerint – az elméleti és gyakorlati képzésre fordítandó képzési idő rövidsége volt. Ennek megoldását a képzési idő négy évre emelésében látta.¹⁰¹ Még a kísérleti osztály végzése előtt megjelentek a VKM 1881. évi 655. és 15.369 számú rendeletei,¹⁰² melyek nyomán születtek meg 1881-ben és 1882-ben az új tantervek: a VKM 1881. évi 20.364. sz. rendelete (a továbbiakban: 1881-es állami

⁹⁷ Az állami elemi tanító- és tanítónőképezdek tanterve. (Kelt 1877. jul. 13-án; 10998. sz. a.). (a továbbiakban: 1877-es állami tanterv) In: Köznevelésügyi törvények és rendeletek tára. Az 1868-ik év óta 1877-ik év végéig közrebocsátott és a népoktatásra vonatkozó törvények, m. rendeletek, tantervek és szabályzatok gyűjteménye. Budapest, 1878. 204.

⁹⁸ Gombos, 2011. 18.

⁹⁹ Gombos, 2002. 64.

¹⁰⁰ Tanterv a r. kath. tanító- és tanítónőképezdek számára. In: A magyarországi latin- és görög-szertartású romai katolikus népiskolai ügyre vonatkozó s a magyar püspöki kar által megállapított rendszabályok, tantervek, utasítások gyűjteménye. Budapest, 1877. 89-104. (a továbbiakban: 1877-es katolikus tanterv)

¹⁰¹ Gombos, 2002. 64-67.

¹⁰² Szakál, 1934. 82.

tanterv)¹⁰³ az állami elemi iskolai tanítónőképzők, míg a VKM 1882. évi 3998. sz. rendelete (a továbbiakban: 1882-es állami tanterv) az állami elemi iskolai tanítóképzők tantervét határozta meg.¹⁰⁴ A kultusztárca tehát nemek szerint két tantervet készített, elkülönítve azokat, mely Gombos szerint¹⁰⁵ indokolt volt, „hiszen léteztek olyan eltérő hangsúlyok (pl.: kézimunka, házi ipar, testgyakorlás stb. terén), melyeket tantervi szinten is meg kellett jeleníteni.” A tanterv céljai közt a szeretet, a tudományok művelése, valamint a „szellemi és testi ügyesség”, ezek eléréséhez eszközként a tanterv tantárgyait és azok módszertanának elsajátítását jelöli meg. A tanterv órakeretei módosultak az 1877-es állami tantervhez viszonyítva. Az 1881-es állami tantervben a „Művészeti tárgyak” aránya a képzésen belül 20,9 %-ot tett ki (23 óra az egész képzési idő 110 órájából), a tanítóképzők tantervében a négy évfolyam számára összesen 107 órában folyt a képzés, melynek 19,62 %-át adták művészeti tárgyak. Mindkét esetben ez a tantárgycsoport részesült a legnagyobb óraszámban.

Az 1881/1882-es tantervek egészen az 1902/03. tanév végéig voltak érvényben, azonban relevanciájukról már megszületésüket követően viták kezdődtek, azok ugyanis nem szabályozták a gyakorlati képzést, illetve az elemi iskoláknak a tanítóképzőkkel való szakmai kapcsolatát.¹⁰⁶ A tanterveket a vitákkal – kvázi – párhuzamosan (1892-ben) hivatalos revíziónak vetették alá, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelt el.¹⁰⁷ Ezt a lépést elsősorban az 1880-as években elindult, elemi iskolai tanító- és tanítónőképzők számára meghirdetett tanfolyamok (mezőgazdasági, egyházzenei, tűzoltó) száma, vagyis a diákok túlterhelése indokolta,¹⁰⁸ ugyanakkor a gyakorlati képzés rendezésével nem foglalkoztak. A revideált tantervi javaslatot 1894-ben készítette el az Országos Közoktatási Tanács, melyet többször publikáltak,¹⁰⁹ ugyanakkor nem vezették be hivatalos tantervként.

Az új tantervet¹¹⁰ 1903-ban hozták nyilvánosságra (a továbbiakban: 1903-as állami tanterv), melyet az 1903/04. tanévtől vezettek be az ország állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézeteiben. Növumának tekinthető, hogy kiemelte a tanító(nő)képzők

¹⁰³ A magyar kir. állami elemi tanítónőképezdék tanterve. In: Népoktatási törvények, tantervek és vizsgálati szabályrendeletek. Budapest, 1884. 243-253.

¹⁰⁴ Tanítóképezdei tanterv. In: Magyar Tanügy. Tizedik évfolyam, 1881-2. Budapest, 1882. 354-364. In: https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_MagyarTanugy_10/?pg=356&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 20.

¹⁰⁵ Gombos, 2002. 67.

¹⁰⁶ Gombos, 2002. 69-70.

¹⁰⁷ Sebestyén, 1896. 87.

¹⁰⁸ Németh, 1990. 41-42.

¹⁰⁹ A tantervjavaslatot 1894-ben, 1895-ben és 1897-ben is megjelentették.

¹¹⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1902. évi 40181. számú rendelete az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek új tantervének életbeléptetése iránt. In: Hivatalos Közlöny, XI. évfolyam (1903), 4. szám. 61. Web: https://adt.arcanum.com/hu/view/Hivatalos_Kozlony_1903/?pg=146&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 10. 04.

szakiskola-jellegét,¹¹¹ ugyanakkor a tanítóképzők számára összesen 124, míg a tanítónőképzők számára 134 órában határozta meg a tanítandó tárgyak oktatási idejét, vagyis az oktatási idő jelentősen emelkedett, köszönhetően az új ismereteknek. A tanítóképzők esetében a művészeti tárgyak az egész képzés óraszámának 22,58 %-át jelentették, mely továbbra is a legnagyobb óraszámú tárgycsoportként szerepelt a tantervben.

Az 1903-as tanterv ideiglenes jellegét jelzi a tény, hogy 1905-ben új népiskolai tantervet vezettek be, mely „az oktatás tartalmát egy meglehetősen átfogó nevelési célrendszerben helyezte el, mint a „hazaszeretet”, a „vallásnak, erkölcsnek, a magyar nemzet kultúrai munkájának a szelleme”.¹¹²

A tanítóképzés új tanterve¹¹³ 1911-ben jelent meg (a továbbiakban: 1911-es állami tanterv). A dokumentum a képzőt és a gyakorló iskolát rendszerben kezelte immár, vagyis az évtizedekkel korábban felmerült szakmai probléma megoldásra talált. Ugyanakkor a növendékek óraterhelését nemhogy csökkentette, de tovább emelte az 1903-as állapothoz viszonyítva: a férfi és női képzők számára egyaránt 144-144 órában határozta meg az oktatás kereteit. A tanítóképzők esetében a művészeti tárgyak¹¹⁴ a teljes órakeret 19,44 %-át adták, mely arányát tekintve továbbra is a legjelentősebb tantárgycsoport volt.

A katolikus püspöki kar, valamint a református egyetemes konvent is bocsátott ki tanterveket 1882-1912 között, saját fenntartású képzőik számára adaptálva az állami előírásokban közöltek: a katolikusok 1904-ben,¹¹⁵ majd 1912-ben,¹¹⁶ a reformátusok 1884-ben,¹¹⁷ az 1890-es években,¹¹⁸ majd 1904-ben¹¹⁹ is adtak ki tanterveket. A felsorolt felekezeti tantervek adaptációs jellege leginkább a vallásos nevelés, illetve az egyházzenei tantárgyakban volt tetten érhető, a fenntartók igyekeztek az állam által megalkotott dokumentumokhoz a lehető legnagyobb mértékben alkalmazkodni.

1881-1893 között a fenntartók nem hoztak létre új képzőt Magyarországon. 1893-1905 között azonban szinte minden évben intézetalapításra (vagy egy nagy intézménynek a

¹¹¹ Gombos, 2002. 71.

¹¹² Gombos, 2002. 72.

¹¹³ Tanterv és tantervi utasítások az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1911. évi június hó 30-án 78.000. sz. a. kelt rendeletével. Budapest, 1911.

¹¹⁴ 'Művészeti tárgyak' alatt az 1911-et megelőző évtizedek tantervei alapján az ének és zenét, a rajzot, valamint a szépírást értjük.

¹¹⁵ A magyarországi latin- és görög-szertartású római katolikus tanító- és tanítónőképző intézetek tanításterve. Budapest, 1907. (a továbbiakban: 1904-es katolikus tanterv)

¹¹⁶ Tanterv katolikus elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Stephaneum, Bp., 1912.

¹¹⁷ Theologiai akademiák, tanítóképző intézetek, középiskolák szervezete és tanterve, középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok. A magyarországi ev. ref. egyház tanintézeteire az egyetemes konvent által megállapítva. Debrecen, 1884. (a továbbiakban: 1884-es református tanterv)

¹¹⁸ Az ev. ref. elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek tanterve. H. é. n.

¹¹⁹ Az ev. ref. elemi iskolai tanítóképző intézetek tanterve. Nagykőrös, 1906.

tanító(nő)képzővel való kibővítésére) került sor. 1881-1918 között összesen 30 intézmény nyert nyilvánossági jogot, mely közül mindössze hat volt férfi, és kettő egyházi fenntartású. A 24 női képzőből 23 tartozott felekezeti fenntartásba.

3. Zenei környezet a XVIII-XIX. századi Magyarországon

3.1 A népének, az énekeskönyvek helyzete a XVIII-XIX. század fordulóján

A magyar nyelvű katolikus egyházi népének színvonala a XVIII. század végétől zenei és tartalmi szempontból is hanyatlásnak indult a korábbi évszázadokban megőrzött gregorián hagyományhoz viszonyítva, melyet az énekeknek a liturgikus rendben való szabad kezelése még tovább süllyesztett ebben a korszakban.¹²⁰ Számos új éneket írtak ugyanis főleg kántorok és más egyházi személyek, melyek rendkívül alacsony színvonalúak voltak; ezek mellett ugyanakkor sok gyűjtött népének is szerepelt Bozóki Mihály egy,¹²¹ Szentmihályi Mihály öt,¹²² valamint Kovács Márknak az 1840-es években kiadott négy kötetes énekeskönyvében.¹²³ Ezek mellett számos, a kántorok által egyedileg összeállított ún. kántorkönyv volt használatban, melyek egy része kottát sem tartalmazott.¹²⁴ A kántorkönyv volt segítségére a kántornak a XIX. század első felében „mindennapi” munkája során, mely az éneklés mellett a gyülekezet énekének orgonán való kísérését jelentette. A normaiskolákban ill. a reformkor katolikus tanítóképzésére a fent leírt, alacsony színvonalú egyházzenei gyakorlat egyértelműen hatással lehetett, ugyanakkor a nagyobb püspöki székhelyeken – a klérus anyagi áldozatkészségétől függően – értékes zenei műhelyek működtek. A kántorképzés színvonala az 1850-es években a Zsaskovszky-testvérek tevékenységével kapott új lendületet.¹²⁵

A protestáns énekeskönyveket a XVIII-XIX. század fordulóján reformnak vetették alá, mely – legalábbis a reformátusoknál – a korábbi évszázadok során kialakult gyűjtemények színvonalához képest visszaesést jelentett.¹²⁶

A Debrecenben 1806-ban megalkotott énekeskönyv neves költők és szerzők (Fazekas Mihály, Pálóczi Horváth Ádám) közreműködésével készült, számos új ének kötetbe emelésével, ugyanakkor „a régi magyar énekek, néhány hírmondóul meghagyottat leszámítva, csaknem gyökeres kiirtásával megszakadt a református éneklés hagyományi folytonossága.”¹²⁷

¹²⁰ Dobszay, 1972. 241-242.

¹²¹ Bozóki Mihály: Katolikus karbéli kótás énekes könyv. Vác, 1797. I: Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. web: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b02368.htm> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.

¹²² Szentmihályi Mihály: Egyházi énekeskönyv. Eger, 1797-98. Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szentmih%C3%A1lyi.html> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.

¹²³ Kovács Márk János: A keresztény katolikai isteni tiszteletnek minden ágaira kiterjedő énekes könyv. Pest, 1842-44. I. <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kov%C3%A1cs.html> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.

¹²⁴ Dobszay, 1972. 242.

¹²⁵ E téren kifejtett munkásságuk a dolgozat 4.3.2. fejezetben kerül elemzésre.

¹²⁶ Szelestei, 2013. 249.

¹²⁷ Szelestei, 2013. 255-256.

Az evangélikusok XIX. században használatos énekeskönyve, „az Új zengedező mennyei kar Torkos József győri lelkész és társainak munkája. 1743-ban jelent meg, és százszázötven évre kijelölte az evangélikus éneklés útját.”¹²⁸ Az énekeskönyv több mint 600 éneket tartalmazott.

Szentmihályi Mihály énekeskönyvét, az 1806-os debreceni énekeskönyvet, valamint az Új zengedező mennyei kart (mint érvényben lévő énekeskönyveket) az egyes felekezetek tanítóképzésében is használták, egészen a XIX. század második feléig, amikor minden felekezet tanítóképzésében egyre több szakember, tanár kezdett kiadvány-szerkesztésbe, vagy komponálásba.

3.2 A református kollégiumok zenéje és zeneoktatása a XVIII-XIX. században

A református kollégiumok a XVIII. századra kialakult partikularendszerrel rendelkeztek. A kollégium végzett diákjai tanítók lettek, miután az anyaintézményben több ponton bekapcsolódtak a tanításba. Az ének tanítását a kisebb iskolákban a ludi magister (iskolatanító) végezte, a nagyobb intézmények külön énektanárral rendelkeztek. Nagyenyeden és Debrecenben ún. diák-collaborok tanították az alsóbb éveseket, énekből is. A tananyagot a XVIII. század első feléig első sorban az egyszólamú, vasárnap és ünnepnapokon énekelt dalanyag jelentette, a kollégiumokban (Magyarországon és Erdélyben egyaránt) a genfi zsoltárokat, dicséreteket, valamint a temetési énekeket tanították. A zenei írás-olvasás oktatása ehhez nem volt szükséges: a zene háttérbe szorult, orgonája majd csak a XIX. századra lesz ismét minden kollégiumnak.

A XVIII. század első felétől kezdve igyekeztek több iskolában is az egyházi dallamokat pontosan (kotta hűen) énekelni, többszólamú műveket előadni. A kollégium fiatalon elhunyt tanára, Maróthi György kiemelkedő szerepet játszott az igényes zenei kultúra terjesztésében. 1731-1737 között Svájcban tanult: Baselben és Zürichben láthatta, hogyan működik a Collegium Musicum, hogy tanítják meg a falusi embereket négyszólamú zsoltárok éneklésére. Hazatérve, Debrecenben megalapítja négy főből álló énekegyüttesét, mely a ma is működő Kántus elődjének tekinthető: négyszólamú zsoltárfeldolgozásokat tanultak meg és adtak elő.¹²⁹ Maróthi zenetanításának hatása évtizedek múltán is éteztette hatását: az

¹²⁸ Ecsedi, 2017. 116.

¹²⁹ Csomasz Tóth, 1978. 46-47.

kimutatható az 1770-ben kiadott és az 1790-es évekig érvényben lévő ún. Methodus (tanterv) lapjain.¹³⁰

Maróthi az ún. tenor-praxis¹³¹ alapján komponált, Goudimel-féle négyszólamú zsoltár-feldolgozások Szenczi Molnár Albert fordításával ellátott változatát tanította növendékeinek, amely gyakorlat azonban Nyugat-Európában már a XVIII. században korszerűtlennek számított a műzene területén. Mindamellett a debreceni példa hatással volt a kollégiumi zenei életre: Szatmáron, Nagykőrösön, Kolozsváron, Sárospatakon, Székelyudvarhelyen néhány évvel Maróthi halála után (ill. azzal egy időben) többszólamú kóruskultúra kezd kialakulni. A század második feléből Kunszentmiklósról, Miskolcra, a XIX. század első feléből Pápáról vannak adatok kórusalapításról. A kórusok számának növekedésével párhuzamban a kollégiumok, iskolák tanterveiben helyt kap az énektanítás is.¹³²

A református diákok a XVI. századtól kialakult feladataihoz tartozott (és még a XIX. során is megőrzött gyakorlat maradt) a temetéseken való éneklés, melyért fizetséget is kaptak. Ugyanakkor számos ünnepen (lakodalom, szüret stb.) jelentek meg énekükkel a településeken, természetbeni fizetségért vagy pénzért, sokszor tanítójukkal együtt, ahol világi témájú dalokat énekeltek. A XVIII. század folyamán ennek a mindennapi élethelyzetekben énekelt zenei anyagból alakult ki az az egy- és többszólamú dallamkincs, melyet az ún. melodiáriumok őriztek meg az utókor számára,¹³³ s amely a XIX. században a népies dalirodalomban élt tovább.¹³⁴

3.3 A verbunkos hatása a magyar zenei életre

A XIX. században fénykorát élő verbunkos – mely egyszerre jelentette a táncot, és magát bizonyos stílusjegyeket magán hordozó zenét is – a XVIII. század első felétől kezdve alakult ki fokozatosan, a korábbi századok főúri, magyaros tánczenéjéből, és jelentette a magyar zenét a XX. század első évtizedének végéig. A XVIII. század első feléből ránk maradt, tánczenét megőrző kéziratok többsége a korábbi magyaros zenét őrzi, ugyanakkor Dobszay szerint¹³⁵ az Apponyi-kéziratban¹³⁶ több olyan tánc is szerepel már, mely a verbunkos jellegzetességeit (moll-jellegű dallam, díszítés módja, énekelt zenei anyag feldolgozása) magán hordozza.

¹³⁰ Klem, 2017.

¹³¹ Négyszólamú vegyeskari művek szerkesztési elve, melyben a magas férfi szólam (tenor) éneklé a dallamot.

¹³² Szabolcsi, 1961. 27-30.

¹³³ Szabolcsi, 1961. 31-44, 55-87.

¹³⁴ Szabolcsi, 1979. 54.

¹³⁵ Dobszay, 1998. 264-267

¹³⁶ Magyar táncokat tartalmazó gyűjtemény az 1730-1750 közötti időszakból. I. Szabolcsi, 1979. 40.

A pontozott ritmus, a triola, a ritmusedíszítések, a bővített szekund megjelenése mind-mind a verbunkos meghatározó jegyeivé váltak a XVIII-XIX. század fordulójára. Országsszerte elterjedt stílussá a német nyelvterületről érkező zenei hatások (zenei forma), az egyre népszerűbb amatőr muzsikálás, valamint a hivatásos muzsikusok játéka tehetette az 1700-as évek végére, ugyanakkor a bécsi mellett „olasz, szláv és balkáni elemek”¹³⁷ is hozzájárultak kialakulásához. Haydnt, Mozartot, Beethovent, ill. kevésbé ismert zeneszerzőket is megihletett, és műveket (vagy egy-egy tételt) alkottak meg annak hatására.¹³⁸

A század első felében a nemzeti érzületet leginkább ez a verbunkoszene és tánc tudta kifejezni, így maga a történelmi kor is szerepet játszott elterjedésében, melynek kapcsán a legjelentősebb szerepet a tánczenét játszó cigánybandák játszották. Bihari János, Csermák Antal, Lavotta János országsszerte ismert zenészei voltak a XIX. század első felének, ugyanakkor magának a verbunkosnak stílári jellemzőit is formálták, elsősorban a figurációk terén. Jelentős kérdésként merült fel a korszakkal kapcsolatban a magyar műzene megteremtésének lehetősége, melyre a verbunkos formai fejlődése adhatott választ. A verbunkosnak az alkalmazott zene státusából való előre lépése kapcsán első sorban Csermák Antal munkáit kell megemlítenünk, akinek „összekötő szerepe lehetett volna a verbunkos és a műzene között.”¹³⁹ Csermák, majd a XIX. század közepén Rózsavölgyi Márk kísérletei azonban nem voltak sikeresek a verbunkosnak a nagyobb műformákban való alkalmazásával kapcsolatban.¹⁴⁰

Az 1840-es évektől számos zeneszerző dalszerzéssel foglalkozik a verbunkos hatására. A legeredetibb közülük Egressy Béni (a Szózat zeneszerzője),¹⁴¹ azonban számos gyenge képességű, tanulatlan is akadt köztük. Ezek a szerzők a XIX. század második felében számos népszínművet zenésítenek meg, melyekben keveredik a valódi népdal és a komponált (népies) műdal. Ezutóbbiak az évtizedek során szájról-szájra terjedtek, így „kvázi” népdallá váltak, amelyeknek a – mai fogalmaink szerinti – valódi népdalok közötti szelektálás 1896-ig nem kezdődött el.¹⁴² Ezek közül a népies műdalok közül a korabeli zenepedagógiai kiadványokba is sok bekerült „népdal” felirattal.

A korszak színházi élete megfelelő terepet nyújtott a verbunkos elterjedésének. Első sorban a kolozsvári, a pesti és a pozsonyi színházakban adnak elő olyan népszínműveket, melyekben a verbunkos hatása alatt született nyitányok, áriák, dalok tagolnak, mely formai

¹³⁷ Szabolcsi, 1961. 161.

¹³⁸ Szabolcsi, 1979. 55.; Dobszay, 1998. 267-269.

¹³⁹ Dobszay, 1998. 280-281.

¹⁴⁰ Dobszay, 1998. 276-281.

¹⁴¹ Szabolcsi, 1979. 69-72.

¹⁴² Szabolcsi, 1979. 70.; Szabolcsi – Tóth, 1965. 2. kötet, 704.

megoldással a német színház hatása érvényesült. Számos szerző alkotott a XIX. század folyamán a népszínművekhez magyaros dalbetéteket, azonban a magyar opera megteremtése (vagyis az olasz és német operai hagyományoknak a verbunkossal való ötvözése) Erkel Ferencnek köszönhető. Operaszerző munkássága (első sorban a Hunyadi Lászlót és a Bánk bánt emeljük ki) összefüggött a Pesti Magyar Színház karmesteri pozíciójának betöltésével. 1875-ben a Zeneakadémia igazgató-tanára, később az Operaház főzeneigazgatója lett.¹⁴³ Tanári tevékenyége – Liszt Ferenc mellett – a magyar zongoraművész-generáció megteremtését eredményezte.

A verbunkos Liszt Ferencnek köszönheti talán leginkább nemzetközi „ismertségét”. Magyarországon született, már gyermekként bejárta Európát koncertjeivel, kontinens-szerte elismert zongoraművésszé vált. Zeneszerzői tevékenysége már az 1840-es évektől a verbunkos felé fordult („Magyar Dallok”). Később, az 1850-es évektől még nagyobb szerepet kapott zenéjében a magyar zene: többek között a „Rapszódia”, a „Magyar történelmi arcképek”, vagy a kései „Csárdás macabre” és „Csárdás obstine” mind verbunkos-ihletettségű művei.¹⁴⁴ Az 1850-es évektől egyre intenzívebben igyekezte szorosra fűzni zenei kapcsolatait a magyarországi zenei szakemberekkel, s egyúttal segíteni a hazai zenei életet is.¹⁴⁵ Liszt és Erkel mellett Mosonyi Mihály munkássága jelenti a verbunkos-zene 1860-as évekbeli utolsó nagy időszakát.¹⁴⁶ Művei a korszak zenei gyűjteményeiben is helyt kaptak.

A XIX. században működő egyházi karnagyok, orgonisták a korszak legképzettebb zenészei, aki közül számosan zeneszerzőként is funkcionáltak, többen magyaros darabokat, táncokat is komponáltak: Ruzitska Ignác, aki kiemelkedő verbunkos gyűjteményt hagyott az utókorra, Doppler Károly és Ferenc a XIX. század közepének jelentős zenészei, Huber Károly hegedűművészként és zeneszerzőként is jelentős. Ugyanakkor a vidéken dolgozó zenetanárok zeneszerzőként is működötek a korszakban, több városban is. Közülük is kiemelkedik Volkmann Róbert, aki német anyanyelvűként Pesten is élt, majd 1875-től a Zeneakadémián tanított.¹⁴⁷

A XIX. század második felében teljesedett ki az ún. dalármozgalom, mely a korábbi egyházi kórusgyakorlat alapján többnyire egyszólamú művek közös éneklését jelentette, ugyanakkor az adott kórus felkészültségétől függően többszólamú műveket is énekelhettek.

¹⁴³ Dobszay, 1998. 283-294.

¹⁴⁴ Szabolcsi, 1979. 79-81.

¹⁴⁵ Dobszay, 1998. 308-318.

¹⁴⁶ Szabolcsi, 1979. 82-84.

¹⁴⁷ Dobszay, 1998. 295-303.

„Az általuk énekelt anyag klasszikus szerzők népszerű műveinek kórusátiratától és hazai szerzők romantikus vagy magyaros kardalaitól kezdve „népdal”-feldolgozásokig terjedtek.”¹⁴⁸

A XIX. század második felében a zenei egyesületek, ill. az iskolai zeneoktatás hozzájárult a kulturális javak egyre szélesebb néprétegekhez való eljuttatásához,¹⁴⁹ melyben jelentős szerepet kaptak a tanító(nő)képző intézetek is.

¹⁴⁸ Dobszay, 1998. 324.

¹⁴⁹ Dobszay, 1998. 319-325.

4. Ének- és zeneoktatás a szervezett tanítóképzésben

4.1 Ének- és zenetanítás a magyarországi normaiskolák tanítóképző tagozatán; az első és második Ratio Educationis

Magyarországon a tanítók képzésében egészen a normaiskolák megjelenéséig nem jutott kellő figyelem a zenei képzésre. A normaiskola 1775-től a magyarországi tanítóképzés állam által szervezett kereteit teremtette meg, amelyben helyt kapott a növendékek zeneoktatása is.¹⁵⁰ az intézmény-együttesnek egy énektanára volt, aki a tanítóképző növendékeit is tanította.¹⁵¹ A zenetanár¹⁵² (magister musicae) alkalmazását a Ratio Educationis írta elő, annak 50. és 99.§-ában, melyek fő feladatként a leendő tanítók orgonán való tanítását jelölték meg, mert a falvakban ez a szolgálat rájuk hárult.¹⁵³

A második „Ratio” megerősítette minőségében a normaiskolai énektanárt, aki továbbra is énekelni és orgonálni tanította a növendékeket.¹⁵⁴ A képzéstől a protestánsok elzárkóztak, „vallásszabadságuk megsértését látták azokban a királyi rendeletekben, melyek a normaiskolai végzettséghez kötötték a nagyobb települések tanítói állásának elnyerését”,¹⁵⁵ ugyanakkor tény, hogy „ezekből az iskolákból kerültek ki az első szakképesített kántortanítók.”¹⁵⁶ Árnyalja a korabeli tanítóképzésben a zenei oktatásnak betöltött szerepével kapcsolatos képet Mészáros István kutatása, mely szerint a budai normaiskolában egyáltalán nem vizsgáztatták orgonából a növendékeket.¹⁵⁷

4.2 A reformkor

4.2.1 A „minta”: az Egri Érseki Tanítóképző

A magyarországi intézményesült tanítóképzésben számos tekintetben mintát adó Egri Érseki Tanítóképző 1828 novemberében nyílt meg Egerben. Az ország első magyar tannyelvű képzőjét Pyrker János László (1772-1847), egri érsek alapította. „Az érsek elképzelése az volt, hogy az egri Egyházmegyében csakis olyanok nyerhessenek tanítói és kántori

¹⁵⁰ Németh – Mészáros – Pukánszky, 2002. 333.

¹⁵¹ Németh, 1990. 6.

¹⁵² A zenetanár az énektanár személyét jelenti, az elnevezés-beli különbségnek nem tulajdonítunk jelentőséget.

¹⁵³ Az 1777-iki Ratio Educationis. Kiadja a Kath. Középiskolai Tanáregyesület, 1913. 67, 97. Web:

<https://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf> Letöltés ideje: 2021. 12. 04.

¹⁵⁴ Németh, 1990. 9-13.

¹⁵⁵ Németh, 1990. 14.

¹⁵⁶ Szabó, 2009. 44.

¹⁵⁷ vö. Mészáros, 1984. 224-238.

alkalmazást, akik az általa felállított intézetben kapták kiképzésüket.”¹⁵⁸ Egerben felvételi vizsgát kellett tennie a leendő preparandistáknak, amelyre jelentkezni kellett. A jelentkezés feltétele vagy a filozófiai tagozat elvégzése, vagy a gimnázium befejezése volt, tehát kb. 15-17 éves jelentkezőkről beszélhetünk.¹⁵⁹ Az oktatás deklaráltan kántortanítók képzését célozta, ugyanakkor a zenei tárgyak inkább a kántori teendőkre fókuszáltak. A képző szabályzatában szerepelt azonban az pont is, mely szerint a két évig tartó képzés a kántortanítókra vonatkozott, a tanítói végzettséget egy év alatt is meg lehetett szerezni.¹⁶⁰

A zenei tárgyakat a kezdeti években Wilt Antal (?-1846) és Rudassy László (1794-1859) tanították.¹⁶¹ Wilt „széles látókörű, sokoldalúan képzett muzsikus volt”,¹⁶² 1807-től évtizedeken keresztül viselte a székesegyház karnagyi tisztét.¹⁶³ „1846-ban bekövetkezett haláláig zeneelméletet, gregorián-éneket, és orgonajátékot tanított.”¹⁶⁴ Magyarul nem tudott.¹⁶⁵ Rudassy László 38 éven át volt a főszékesegyház kántora (1821-1859), a tanítóképzőben „az egyházi népéneket, s a kántorsággal kapcsolatos egyéb zenei tudnivalókat tanította.”¹⁶⁶ Rudassy Eger-környéki falvakban (Bükkzsérc, Ibrány, Mezőszemere, Szihalom, Novaj) orgonaépítéssel és javítással is foglalkozott.¹⁶⁷ Szorosan összefüggött tehát az egri székesegyházban betöltött zenészi pozíció a tanítóképzésben kifejtett oktatói munkával, melyre az egri képző a legeklektásabb példa, ahol ez a tendencia az általunk vizsgált korszak végéig megfigyelhető.

A zenei képzés terén – az alapítást követő időszakban – az első év során minden tárgyból minél alaposabb tudást kívántak a növendékektől, míg a második tanévben az orgonatudás elmélyítésére – elsősorban gyakorlásra – szolgált.¹⁶⁸ Kelemen Imre munkájában¹⁶⁹ felsorolja az egri tanítóképző zenei tárgyait, melyeket az alapítástól kezdve tanítottak: „1. A zongora-és orgonajáték alapjai, [...] 2. Gregorián-ének, [...] 3. Magyar egyházi népének, [...] 4. Zeneelméleti ismeretek.” „Az orgona (zeneelmélet) és gregorián-ének oktatására heti 12 óra jutott (naponként 2 óra),”¹⁷⁰ míg „a Szent Misékhez, Processiókhoz, Temetésekhez tartozó magyar énekekben és Lytániákban és ezeknek Orgona-

¹⁵⁸ Kelemen, 1982. 364.

¹⁵⁹ Németh – Mészáros – Pukánszky, 2002. 341-342.

¹⁶⁰ Mészáros, 1984. 281.

¹⁶¹ Kelemen, 1982. 365.

¹⁶² Kelemen, 1982. 365.

¹⁶³ Bárdos, 1987. 44.

¹⁶⁴ Kelemen, 1982. 365.

¹⁶⁵ Bárdos, 1987. 149.

¹⁶⁶ Kelemen, 1982. 365.

¹⁶⁷ Szigeti, 1980. 94-95.

¹⁶⁸ Benkóczy, 1928. 30-31.

¹⁶⁹ Kelemen, 1982. 366.

¹⁷⁰ Kelemen, 1982. 367.

hanggal leendő kíséretében a növendékeket minden szünetnapokon egy óráig az Iskolában tanítja [Rudassy László], a másodéveseket pedig azon kívül naponként a Karzaton és temetéseken oldala mellett, egymás után sorba gyakorolja.”¹⁷¹ Egy 1843-as leírás még az iméntinél is pontosabb leírást tartalmaz a feladatokról. Az orgonatanár „az orgonálás és klavikord-játék elméleti és gyakorlati alapjaival foglalkozik. Foglalkozik a gregorián énekléssel, amilyen mértékben ez szükséges az egyházi szertartásokhoz. [...] A városi kántor: Az egyházi népénekeket tanítja s azok orgonakíséretét. Az egyházi szertartások, körmenetek kántori tudnivalóival foglalkozik.”¹⁷² A 3.1 fejezetben ejtettünk már szót a korabeli Magyarország kántori szolgálat zenét érintő körülményeiről, mely zeneileg alacsony színvonalon állt. Pontos adataink arra nézve nincsenek, mely kiadványokat, kéziratokat használták kezdetben az egri képzőben, az abszolutizmust megelőző évtizedekben.

Benkóczy Emil művében olvasható¹⁷³ az 1828/29. tanévtől hatályos, zeneelméletre vonatkozó tanterv.

- „1. A Hangtudomány hány betűből áll?
2. Miből áll a Scála?
3. Mi által mutatódnak meg a Hanglajtorján a Hangok?
4. Hányféle Kultsok vannak a Musikába?
5. És mitsoda következesök vannak azoknak?
6. A Kóták, Pausáknak és Pontoknak Betse?
7. Betsére nézve hányféle a Kóták?
8. Mi értetik a Hármás Kóták alatt?
9. A Pausákrul.
10. Mitsodák a Pausák a Musikába?
11. A Pontokrul.
12. Mit jelent a Pont a Musikába?
13. Hányféle változtató Jegyek vannak a Musikába?
14. A tactusról.
15. Miből áll a Tactus és hányféle?
16. Hogy osztatik el a Tempo, vagy Időhatározás?
17. Az Időhatározáson kívül mitsoda különböző Jegyek vannak még a Musikába?
18. A Hangtávolságrul.

¹⁷¹ Benkóczy, 1928. 31.

¹⁷² Bárdos, 1987. 150.

¹⁷³ Benkóczy, 1928. 38-39.

19. Mit teszen egy Intervallum és Mitsoda?
20. Mint szükséges a Hangtávolságot (Intervallum) illendően kiszámítani?
21. Mit tesz egy Kóma a Musikába?
22. Miből áll a tiszta Akkord Dur és Moll tónusba?”

Tehát „zenei alapfogalmakról van szó, amelyek többé-kevésbé logikus sorrendben követik egymást.”¹⁷⁴ Így szó esik az abszolút hangnevekről, a vonalrendszeréről, a hangjegyekről, a kulcsokról, ritmusértékekről, a szünetjelek értékeiről, a pontozott értékekről, módosító jelekről, az ütemmutató szerepéről, a tempóról, a hangközökről, az ún. „kómáról”¹⁷⁵, valamint a dúr és a moll hármas felépítéséről.

A tanítóképző 1831-es félévi vizsgájának tantárgyait örökölte meg egy feljegyzés, mely szerint a növendékeknek teológia, neveléstudomány, helyesírás és számtan mellett liturgiából („A’ Kántorokat illető egyházi Czeremóniákból.”) kellett számot adniuk.¹⁷⁶ A képző a kántori teendők gyakorlásához elengedhetetlen hangszerparkot biztosította, mely egy mozgatható orgonából, valamint három ún. Tavelklavier-ből állt (kisebb hangú zongorák). A növendékek hangtalan gyakorlására biztosítottak néma zongorákat is:¹⁷⁷ „[...] majd mindenik Nevendéknek vagyon saját kiseded klavierja, mellyen magát minduntalan gyakorolhatja [...]”¹⁷⁸

Wilt Antal halálát követően Zsasskovszky Ferenc (1819-1887) vette át a tanítóképzőben az orgona és a gregorián ének oktatását az intézményben.¹⁷⁹ Zsasskovszky Ferenc testvére, Endre révén került Egerbe,¹⁸⁰ megpályázva a székesegyház karnagyi tisztét. Zenei tanulmányait Prágában végezte, Karl Pitsch-nél, akinek növendéke volt Anton Dvořák is.¹⁸¹ A testvérek zenei-, ill. zenepedagógiai tevékenysége az 1860-as évektől meghatározóvá vált a magyarországi tanítóképzés tekintetében.

4.2.2 A korszakban tanított tantárgyak

Eger mintájára Pécsen indult püspöki tanítóképzés a korábbi normaiskolából kinőve, utóbbi intézményben a bizonyítványok tanúsága szerint a következő zenei tárgyakból kaptak minősítést a leendő tanítók: gregorián és egyházi népénekek éneklése, orgona elméleti alapok

¹⁷⁴ Kelemen, 1982. 367.

¹⁷⁵ Magyarul: vessző. A levegővétel, vagy a következő zenei gondolat kezdetének helye. (angolul: comma)

¹⁷⁶ Érseki Levéltár (Eger), AN. 2690.

¹⁷⁷ Kelemen, 1982. 367.

¹⁷⁸ Maskovits, 1834. 17.

¹⁷⁹ Kelemen, 1982. 369.

¹⁸⁰ Bárdos, 1987. 78-80.

¹⁸¹ Kelemen, 1982. 369.

és gyakorlat. A képzés tantárgyai tehát megegyeztek az egri képzőével. Pécssett egyébként a tanári kar egy 1845 januári emlékirat szerint kérvényezte a püspöknél, hogy azokat vegyék fel az intézetben, akik „a kántortanítók mellett hosszabb ideig sikerrel segédkeztek, bizonynyal azért, mert az ilyenek az ének-és zenében némi jártasságot szerezvén maguknak, ezáltal lehetővé vált, az egyházi ének- és zenében való kiképztetésük; mely kíváncsolomnak a képzőintézet csak akkor felelhet meg igazán, ha a növendékek bizonyos zenei előismeretek birtokában lépnek az intézetbe.”¹⁸² Ez az elvárás a reformkor végéig nem változott,¹⁸³ ugyanakkor rámutatott arra a problémára, amelyet még a XX. század elejére sem oldottak meg a magyarországi tanító(nő)képzés egészére vonatkozóan.

A korszakban működő római katolikus képzők közül a szegedi és a győri képzőben a fent felsorolt tantárgyakat tanították a leendő tanítók számára, Esztergomban zongorázni is tanítottak ezek mellett.¹⁸⁴

Az ungvári görögkatolikus képzőben (amely magyar és rutén tannyelvvel működött) a kezdetektől tanítottak egyházi éneket. Az 1844-ben kelt helytartótanácsi rendelet előírta az ének mellett a zene tanítását is, azonban ezt az ungvári képző elhárította, mivel az egyház liturgiája „a zenét nem igényli s így kántoraink sem köteleztetnek a zenetanulására, azért tehát a zene helyett az ószláv nyelv, mint ritualis nyelv vétetett fel.”¹⁸⁵ 1845-től a zenei tantárgyak közé az I. évfolyamon az ének, valamint az egyházi isteni szolgálat szertartása tartozott, utóbbit a 2. tanévben is oktatták.¹⁸⁶ Lichvártsik Mihály, a képző egykori zenetanárának emlékiratai szerint¹⁸⁷ az, hogy zenét nem tanultak, az éneklés és zeneismeret minőségére is hatással volt, mert másképp éneklé a liturgikus énekeket az, aki tudja olvasni a kottát, mint aki nem. Vagyis a dallamok pontatlanul terjedhettek tovább, ami igénytelen dallaméneklést eredményezhetett.

Az első református képzőben, Nagykőrösön 1839-től folyt tanítóképzés. A rajzot és a zenét azokban az időszakban tanították a növendékek számára, amikor más órájuk nem volt. Osváth megjegyzi munkájában, hogy a képzés a gyakorlati-jellegű tárgyakkal csak „mellékesen foglalkozik”.¹⁸⁸ A marosvásárhelyi kollégiumban 1843-tól (egy terv szerint) külön zenei szakember oktatta a növendékeket énekelni, orgonálni, ill. zeneelméleti

¹⁸² Döbrössy, 1896. 7-8, 21.

¹⁸³ Döbrössy, 1896. 10.

¹⁸⁴ Pál, 2017. 38-39.

¹⁸⁵ idézi: Az ungvári kir. gör. szert. kath. énekléstanító-képezde értesítője az 1892-93. tanévről. Ungvár, 1893. 9.

¹⁸⁶ Az ungvári kir. gör. szert. kath. énekléstanító-képezde értesítője az 1892-93. tanévről. Ungvár, 1893. 9, 15.

¹⁸⁷ idézi: Emlék-album az ungvári kir. gör. kath. éneklész-tanítóképezde 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94-ik tanévben. Ungvár, 1894. 104-106.

¹⁸⁸ Osváth, 1939. 33.

ismereteket is tanultak. A diákok bizonyítványába bekerültek a szerzett érdemjegyek, melyek a tanítói és kántori állásban való elhelyezkedésnél előnyt jelentettek számukra.¹⁸⁹

Az evangélikusok egyik első képzőszemináriumát Felsőlövön hozták létre 1845-ben, ahol többek között zongorázni, orgonálni és hegedülni is tanították a leendő segédtanítókat, amelyet összhangzattani ismeretekkel egészítettek ki,¹⁹⁰ ugyanakkor az éneket, mint tárgyat külön nem tanulták, nem vizsgáztatták őket. Nyíregyházán, az 1847-ben megnyílt első magyar tannyelvű evangélikus képzőben – az ország többi képzőjéhez hasonlóan – a képzés a kántorságra és a tanítóságra is fel akart készíteni. A tantárgyak között ezért kapott jelentős helyet a „szent-ének és zene”.¹⁹¹

A korszakban működő tanítóképzők közül Egerben és Győrött¹⁹² várták el azt bizonyíthatóan, hogy szakterületükön jártasak legyenek az intézményekben éneket és zenét oktató zenetanárok.

4.2.3 A képzők hangszeres ellátottsága, hangszeroktatása

A kántorképzéshez szükséges orgonával a pécsi,¹⁹³ az esztergomi, a szegedi képző is rendelkezett, utóbbi intézményben a képző indulásakor 1071 ft-ot költöttek hangszerekre (hat zongora és egy orgona).¹⁹⁴ Ezen adatoknak azonban ellentmondanak a szegedi képző 1844-től fennmaradt tantestületi jegyzőkönyvei, ill. az idézett értesítőben is több helyen egymásnak ellentmondó információk találhatók a hangszerekkel kapcsolatban.¹⁹⁵ Megállapítható egyrészt, hogy valójában az első félévben egy zongora volt a képzőben, melyet béreltek, majd a zenetanár kérésére 1845. januárjában egy másik hangszert is bérletbe vettek, melynek felhangolásáról ő maga gondoskodott. 1846 februárjában a tantestület a fenntartót továbbra is kérte zongorák és az orgona beszerzésére, mely kérést még az év novemberében sem teljesítették. A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a zongorát bérbeadók 1846 telén vissza akarták kérni a hangszereket, mivel a bérleti díjat nem fizette utánuk az intézet.¹⁹⁶ 1847 novemberétől hiányoznak a jegyzőkönyvek, így nem tudhatjuk, valójában milyen mértékben lehet igaz az 1884-ben kiadott értesítő tájékoztatása arról, hogy az intézet hangszerei 1849-

¹⁸⁹ Halmos, 2020. 154.

¹⁹⁰ Halmos, 2020. 153.

¹⁹¹ Orosz, 2006. 43.

¹⁹² A Győri Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve az 1940-41. tanévről. Győr, 1941. 45-46.

¹⁹³ Döbrössy, 1896. 19.

¹⁹⁴ A szegedi kir. róm. kath. tanító-képezde értesítője az 1883-1884-iki tanévről. Negyven éves fennállása és negyedik ujjaszervezése emlékéül. Szeged, 1884. 19.

¹⁹⁵ vö. A szegedi kir. róm. kath. tanító-képezde értesítője az 1883-1884-iki tanévről. Negyven éves fennállása és negyedik ujjaszervezése emlékéül. Szeged, 1884. 10-11., 19.

¹⁹⁶ Tantestületi jegyzőkönyv, 1846. február 23. Csongrád megyei Levéltár VIII. 64. a. 1. doboz

ben megsemmisültek „egy löporrobanás alkalmával.” Ugyanakkor emiatt történhetett, hogy Weber János saját lakásán és zongoráján oktatta ezt követően növendékeket.¹⁹⁷ Az idézett 1883/84-es értesítő szerint az igényelt zongorák 1866-os megérkezéséig voltak kénytelenek zongorákat bérelni.

Nyíregyházán a képző alapításától az evangélikus templom orgonáját használhatták gyakorlásra a képző növendékei. Vasárnaponként az orgonatanár és a növendékek játszhattak, ill. a karzaton énekeltek.¹⁹⁸

Nagykőrös esetében nem találtunk adatot a korszak hangszerállományát illetően, ugyanakkor Halmos szerint¹⁹⁹ a protestánsok reformkori tanítóképzésében (Marosvásárhelyet említi példaként) hangsúlyosabb szerepet kapott a hangszeroktatás, mivel hangszervásárlásra is sor került. A református városokban az orgona alkalmazását a XVI. századtól kezdve tiltották, a kollégiumok „a világi könnyelműség eszközét látj[ák] benne [...]”.²⁰⁰ A puritanizmus hatásának tudható be, hogy a hangszer liturgikus használata még a XVIII. században is vitákat gerjesztett, Sárospatakon 1830 előtt nem is ismerték a hangszert, így oktatása fel sem merülhetett.²⁰¹

Elsősorban a református kollégiumok évszázados hagyományának tekinthető a diákok temetésén való szolgálata. Ez a szokás Nagykőrösön is kialakult már a XVIII. századtól kezdve. „A gimnáziumi tanulók segédkeztek a kántornak a templomi és temetési szolgálatokban, s e szolgálatért díjazás járt.”²⁰² A korszakban már fénykorát élte Magyarországon a verbunkos zene. Szabolcsi utal²⁰³ arra, hogy a kollégiumi diákság „terjesztője” lett a verbunkosnak a XIX. század első felében. Ezzel összefüggésben állhat az a tény, hogy – vélhetően Maróthy György debreceni zenekarszervezése nyomán – a XVIII. század második felében Székelyudvarhelyen, Kolozsvárott 1821-ben, 1823-ban Marosvásárhelyen szerveztek kollégiumi zenekart.²⁰⁴

A reformkorból az esztergomi képzővel kapcsolatban találtunk adatot, mely szerint zenekar működött az intézményben.²⁰⁵

¹⁹⁷ A szegedi kir. róm. kath. tanító-képezde értesítője az 1883-1884-iki tanévről. Negyven éves fennállása és negyedik újjászervezése emlékéül. Szeged, 1884. 10.

¹⁹⁸ Csoma, 2008. 136.

¹⁹⁹ Halmos, 2020. 154.

²⁰⁰ Szabolcsi, 1961. 44.

²⁰¹ Szabolcsi, 1961. 45-46.

²⁰² Osváth, 1939. 162.

²⁰³ Szabolcsi, 1961. 53.

²⁰⁴ Szabolcsi, 1961. 53-54.

²⁰⁵ Okányik, 1896. 27.

Megállapítható, hogy a reformkor idején alapított tanítóképzőkben ugyan helyt kapott a zenei képzés, azonban felekezetenként és intézményenként változott annak képzésen belüli súlya.

4.3 Az abszolutizmus időszaka

Az 1848/49-es szabadságharc leverését követően az osztrák kormányzat a magyar iskolahálózat németesítésére törekedett. Az 1849-ben, majd az 1850-es évek folyamán kiadott rendeletek ugyanakkor annak fejlődését segítették elő, így a magyar tanítóképzés ügyét is.

4.3.1 A tanítóképzést szabályozó rendeletek hatása annak zenei oktatására

Az abszolutizmus korszakának első hat évében számos képző megszűnt, vagy szünetelt működése. Az első, tanítóképzésről szóló rendelet az 1854. évi 21931. sz. volt ebben az időszakban, mely a felvételi követelményeket közölte, ehhez a tanítóképzőknek alkalmazkodniuk kellett. Többek között elvártak a jelentkezőktől „bizonyos zenei előismeretek[et] különösen az ének és orgonajátékban. Az utóbbi alól az igazgató előterjesztésére a Helytartóság mentesítheti a felvételért folyamodót.”²⁰⁶ Vagyis a zenei képesség- és készség szint előnyt jelentett a felvételnél, azonban az továbbra sem volt kizáró tényező. (A jelentkezők közül bizonyosan jóval kevesebben kezdhették volna meg tanulmányaikat az ország képzőiben, ha a zenei képességek, vagy a hangszertudás nem megfelelő szintje kizáró jelleggel merül fel.)

Az 1855-ben kelt 12533/123. sz. rendelet szerint a tanítóképzőkben „zeneoktatásból annyit merítsenek, amennyi szükséges nekik az iskolában, továbbá a templomban, mint orgonistáknak. (Orgonajáték, candenciák, praeludiumok oktatandók.)”²⁰⁷ A tananyag konkrét meghatározása orgonából segít meghatározni, mit is vártak el a leendő kántortól? A prelúdium,²⁰⁸ ill. kadencia²⁰⁹ a miséken rendszeresen alkalmazott zenei anyagok voltak, melyet a kántoroknak „szolgáltatniuk” kellett. Mind a prelúdium, mind a kadencia ugyanis igényelte a hangszeren és az összhangzattanban való jártasságot, kiegészülve improvizációs (rögtönző) készséggel.

Az abszolutizmus korszakában használt – nem egyházi céllal kiadott, és javarészt az elemi iskolákban használt – énekeskönyvek tartalmi elemei a németesítést szolgálták. Wimmer József, a pécsi tanítóképző egyik zenetanárának 1855-ben rögzített véleménye

²⁰⁶ Benkóczy, 1928. 56.

²⁰⁷ Benkóczy, 1928. 57-58.

²⁰⁸ Előjáték.

²⁰⁹ Orgonán játszott átvezetés az egyházi ének következő versszakára.

szerint „a könyvek túlnyomó többsége nem felel meg – minden kiválóságuk ellenére –, a preaparandiák értelmének és képzési fokának, mert ahhoz, hogy Schilling, Türk, Albrechtsberger és mások műveit sikerrel lehessen tanulmányozni, ahhoz alapos zenei előképzettségre van szükség.”²¹⁰ Az Egerben évtizedeken át meghatározó zeneszerzői és zenepedagógia tevékenységet végző testvérpár, Zsaskovszky Ferenc és Endre munkássága éppen a hiánypótlás terhét vállalta magára már az 1850-es évektől kezdve, mely a magyar tannyelvű tanítóképzésre is hatással volt, még a dualizmus korszakának végén is. Dolgozatunkban bemutatjuk röviden azon munkáikat, melyeket a tanítóképzésben évtizedeken keresztül alkalmaztak Magyarországon.

4.3.2 A Zsaskovszky-testvérek munkásságának jelentősége

Az egri érseki tanítóképzőben 1852-től már Zsaskovszky Endrével (1824-1882)²¹¹ – Ferenc öccsével – együtt hárman tanították a zenei tantárgyakat, majd 1859-től csak a testvérpár.²¹² Az egész ország zenepedagógiai irodalmát jelentősen befolyásoló életművük e korszakban kezdett kibontakozni. Zsaskovszky Endre 1841-ben került Egerbe, ahol jogot hallgatott, majd Prágában tanult nyolc hónapon keresztül orgonálni, ahol saját darabjával diplomázott, zeneszerzői tevékenysége már akkor megnyilvánult. Tanulmányai befejezése után rögtön Egerbe került, ahol a tanítóképző tanárává nevezték ki.²¹³

4.3.2.1 Egyházzenei kiadványaik

Az első, jelentősebb munka Ferenc nevéhez köthető. Az 1853-ban megszületett *Manuale musico liturgicum*²¹⁴ (a továbbiakban: Karénekes Kézikönyv) sok évtizedes hiányt pótolta a magyar katolikus egyházzene területén. Szerző az előszóban feltárja a munka megszületésének okát: annak kiadása előtt nem volt alkalmas kézikönyv, melynek segítségével a katolikus szertartásokat és dallamokat pontosan lehetett volna énekelni és vezetni, főleg a falvak gyakorlatában tértek el az egzakt liturgiától ezek hiányában. A munkát részben eredeti római zsoltáros könyvekből vett dallamokból, gyűjtött népénekekből, ill. önmaga szerzeményeiből (több helyen négy szólamú átdolgozásokból) és orgonakiséréteiből állította össze.²¹⁵ „A Karénekes Kézikönyv a bécsi szakemberek figyelmét is felkeltette.”²¹⁶ A

²¹⁰ idézi: Halmos, 2020. 159.

²¹¹ A Zsaskovszky-család tagjainak életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/Z/Zsaskovszky.html> Letöltés ideje: 2022. 07. 28.

²¹² Kelemen, 1982. 371; Bárdos, 1987. 151.

²¹³ Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1883-84-iki tanévről. Eger, 1884. 3-4.

²¹⁴ Magyar fordításban: liturgikus zenei kézikönyv, azonban Karénekes Kézikönyvként terjedt el.

²¹⁵ Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1911. Előszó az első kiadáshoz.

kiadványt az ország katolikus tanítóképzőiben annak megjelenését követően használták: a Pécssett tanító Wimmer József az egyetlen magyar nyelvű, tanítóképzők számára is jól használható műként utal rá,²¹⁷ bizonyíthatóan használták még az 1871/72-es tanévben a győri, az 1897/98. tanév során a csíksomlyói, ill. az egri képzőben egészen az 1912/13-as tanévig. Bizonyos helyeken nehéz játszani valót jelenthetett a kántorok számára az igényes orgonakíséret. A művet 1875-ben átdolgozták, kiegészítették elő- és utójátékokkal, majd Zsaskovszky Károly gondozásában 1911-ben ismét megjelent. A második és harmadik kiadás fontosságát jól szemlélteti, hogy bizonyos helyeken a mai napig ebből énekelnek szertartások alkalmával.²¹⁸

Két évvel a Karénekes Kézikönyv megjelenését követően, 1855 januárjában jelent meg Tárkányi Béla (1821-1886)²¹⁹ és a Zsaskovszky-testvérek munkája nyomán a Katholikus egyházi énektár (a továbbiakban: Énektár). Tárkányi közel tíz éves gyűjtőmunkájának, illetve a Zsaskovszkyak zeneszerzői és egyházzeneési tapasztalatának eredménye a munka, mely a népének magyar templomokban való, az eredeti dallamoktól való, sokszor önkényes elferdítését próbálta helyreállítani, ill. egységesíteni, tehát a Karénekes Kézikönyvhöz hasonló céllal alkották. A kiadvány a gyakorló kántorokat is segítette utójátékok és kadenciák lejegyzésével, az előjátékok megalkotását továbbra is a kántorokra és a tanítóképző növendékeire bízta a szerzők. A kötetbe 20 külföldi énekeskönyvből származó, ill. 25, a Zsaskovszkyak által írt dallam is bekerült.²²⁰

Az Énektár használatát az egri főegyházmegye minden templomában, ill. kántortanító-képzőjében előírta Bartakovics érsek.²²¹ Dobszay László véleménye szerint²²² a kiadvány anyaga „sok gyenge, giccses, szövegileg is banális kompozíciót tartalmaz”, ugyanakkor pozitívként emeli ki az eltűnőben lévő népének gyűjtésének fontosságát, ill. a kiadvány szerkesztésének gondosságát. Az Énektárat az egri tanítóképzőben megjelenésétől használták a népének tanítására, mely az 1863/64-es órarendben²²³ már külön tárgyként tűnik fel, a „római karénekhez hasonlóan”: az Egerben tanított két tanítóképzős évfolyam heti két órában összevontan énekelt népenekeket, míg az I. osztály – szintén heti két órában – római

²¹⁶ Watzatka, 2006-2007. 268.

²¹⁷ Halmos, 2020. 159.

²¹⁸ Kovács, 2014-2015. 124.

²¹⁹ Tárkányi Béla életrajza. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web:

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/t-AF349/tarkanyi-bela-jozsef-AF916/> Letöltés ideje: 2023. 02. 12.

²²⁰ Tárkányi – Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1855. V-VI.

²²¹ Tárkányi – Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1855. III.

²²² Dobszay, 1972. 242.

²²³ Benkóczy, 1828. 71.

karénekeket tanult. Az egrin túl a szegedi képzőben az 1859-ben kezdődött tanévben már biztosan használták az Énektárt, ezen felül a csíksomlyói képző értesítője jegyzi meg az 1884/85. tanévtől kezdődően – évtizedeken át tartó – használatát. Joggal feltételezhetjük, hogy már korábban is használhatták az idézett két munkát a képzőben, lévén a kántorképzés a képző megalapításától (1858-tól) folyt. A katolikus közösségekben elterjedt munkáról beszélhetünk az Énektár kapcsán, mely még a XX. század elején is használatban volt.

A kántorképzés megerősítéséhez a liturgikus anyag rendezésén túl egy orgonaiskola²²⁴ megírásával is hozzájárultak a Zsasskovszkyak, mely 1865-ben látott napvilágot. A magyarul megjelenő munka hiánypótló jellegét az előszóban maguk a szerzők vetik fel. „A német zeneirodalom ugyan számosnál számosabb Orgonaiskolát tud felmutatni, melyek azonban részint idegen szövegűk, részint más zeneviszonyokhoz alkalmazott berendezésük miatt reánk nézve haszonvehetetlenek, – hogy tehát tanítványainknak egy alkalmas kézikönyvet adhassunk kezökbe, mely a magyar kántorok viszonyainak, körülményeinek s a kath. istentisztelet igényeinek megfelelően, dolgoztuk ki a jelen Orgona-iskolát, mely midőn a képezdei zene-tanfolyamnál a tanulóknak vezérfonalul van szánva, az e pályára készülőknek, sőt a már képezdevégzettnek s kántoroknak is, ugy hiszszük, haszonnal tanulmányozandó könyvül szolgálend.”²²⁵ A kötet öt fejezetének – az orgona felépítése, ill. a kottaolvasáshoz szükséges zeneelméleti alapok bemutatása mellett – igazi értékét a III. (Az orgona és ének) és az V. (szemelvények orgonaművekből) fejezetek adják: előbbi a kántor misén való szolgálatának helyes módját taglalja, míg utóbbi példát ad többek között elő- és utójátékokra, ill. orgonadarabokra, műfajok köré (fuga, fughetta, pasztorellák) csoportosítva azokat. A kiadványt megelőzően Magyarországon ilyen részletességgel nem jelent meg magyar nyelvű munka a témakörben, ugyanakkor elterjedtsége az általunk vizsgált tanítóképzőkben igen csekély mértékű volt: az egrin kívül Pécsen használták bizonyosan az 1890-es években.

4.3.2.2 Zenepedagógiai kiadványaik

A Karénekes Kézikönyvön és az Énektáron túl kifejezetten az elemi iskolások és a gimnáziumi korosztály számára készült, pedagógiai ihletésű munkák is kikerültek a Zsasskovszky-testvérek keze alól az abszolutizmus időszakában, melyeket országszerte használtak a (nem csak katolikus) tanító(nő)képzőkben.

²²⁴ Zsasskovszky– Zsasskovszky, 1865.

²²⁵ Zsasskovszky– Zsasskovszky, 1865. Előszó.

Az Énekkönyvet²²⁶ gimnáziumi használatra szánták szerzői. A munka magyar nyelvű, négyszólamú (szoprán, alt, tenor, basszus) feldolgozásban közöl 165 egyházi dallamot, melyek szövegének egy része az Énektárból származik. A művek mindegyik egyszerű, homofón szerkesztésű, a dallamot minden esetben a szoprán énekli. A kiadványt a pécsi, a szegedi és az esztergomi római, valamint az eperjesi görögkatolikus tanítóképzőben használták (még az 1910-es években is), emellett a pozsonyi orsolyitáknál is használatban volt, azonban – lévén vegyeskari letéteket tartalmaz – azt az intézmény kántorképzőjében alkalmazhatták tananyagként. A szegedi katolikus képzőben 1859-ben az Énektárral együtt nyilvánították az intézményben használandó tankönyvvé.²²⁷

Jóval szélesebb körben elterjedt az országban az 1860-ben első ízben kiadott Egri ének-katé²²⁸ (a továbbiakban: Ének-katé). A munkát – mint ahogy címében is szerepel – első sorban az elemi iskolások, vagyis a 6-10 éves korosztály számára alkották a szerzők, ugyanakkor az előszóban maguk is utalnak arra a magyarnak tekinthető jelenségre, mely szerint nem csak a legkisebb iskolai korosztály, hanem „minden fokozatu ifjaink az énekben csak kezdők”, így a teljes gimnáziumi korosztálynak ajánlják kiadványukat.²²⁹

Az Ének-katé célja, hogy a kottaolvasás alapvető elemeit összefoglalja, kérdés – válasz formában. Teszi ezt 11 oldalon keresztül, amit egy gyakorlati rész követ, 49 példával, melyek kisebb része szöveg nélküli gyakorlat (a hangközök és hangsorok olvasását segíti), nagyobb hányada kétszólamú, németes ízlést követő ének. A munkát egyébként rendszeresen használták, 1941-ig több mint 20 kiadást ért meg.²³⁰ Az Ének-kátét magunk is bemutattuk,²³¹ illetve összevetettük más, a korszakban született, kezdők számára készült, zeneelméleti alapok elsajátítását célzó munkával.²³² Megállapítottuk, hogy a korszakban más felekezetekben használt zeneelméleti munkákhoz képest abban sem cél, sem szemléltetés, sem szemlélet tekintetében nem mutatható ki jelentősnek tekinthető különbség. Az Ének-katé az egri érseki tanítóképzőben egészen 1915-ig, a győri katolikus képzőben 1913-ig biztosan használatban volt, emellett a szarvasi evangélikus gimnázium tanítóképzős osztályai is használták. Mindez erősíti azt a szemléletet, amelyet a Zsasskovszkyak a mű címében is jeleztek: minden kezdő számára. A tanítóképzőt végző, pontosabban a kezdő növendékek oktatása igényelte a teljesen elemi ismereteket a kottaolvasás terén, melyre a kátéformát több helyen alkalmasnak

²²⁶ Zasskovszky– Zsasskovszky, 1859.

²²⁷ Tantestületi jegyzőkönyv, 1859. szeptember 25. Csongrád megyei Levéltár VIII. 64. a. 1. doboz

²²⁸ Zsasskovszky – Zsasskovszky, 1860.

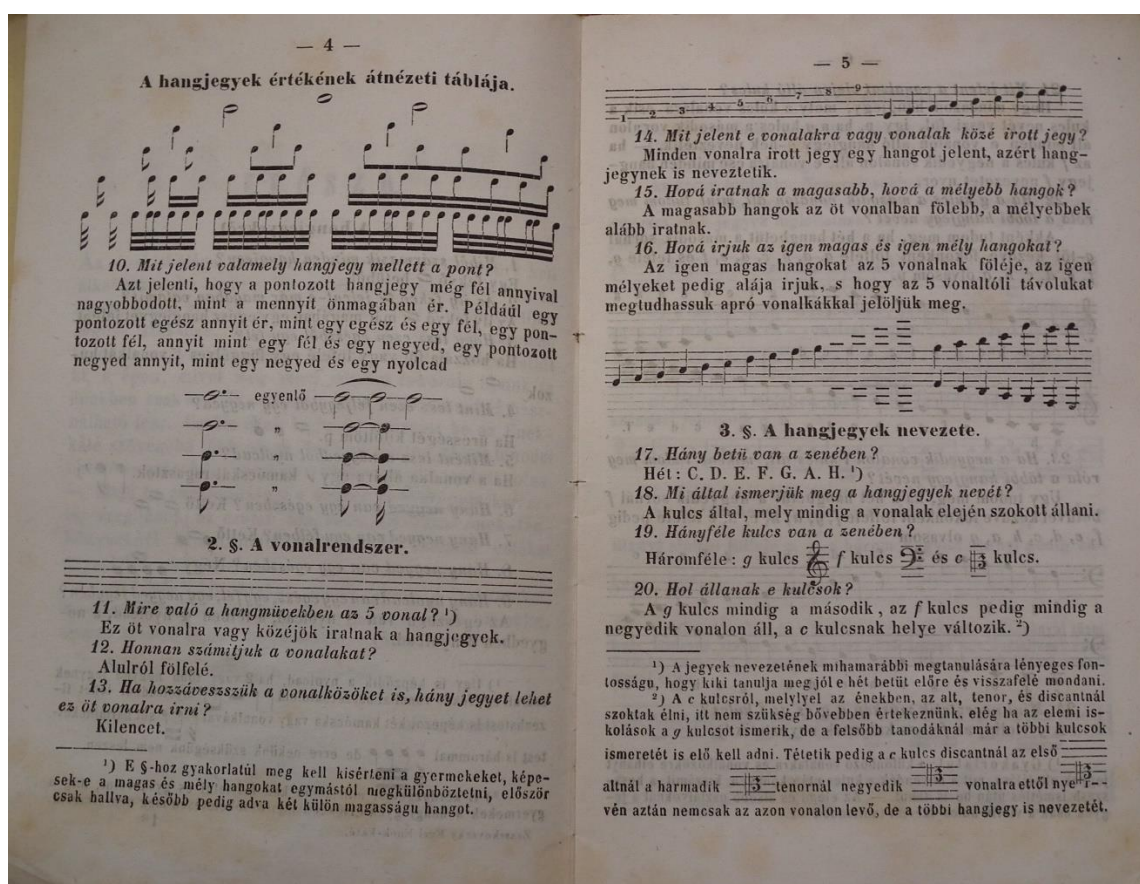
²²⁹ Zsasskovszky – Zsasskovszky, 1860. 2.

²³⁰ vö. Mizera – Nagy – Verók, 2017.

²³¹ Klem – Mizera, 2019.

²³² Klem, 2019.

találhatták még azokban az évtizedekben is (az 1890-es évektől kezdve), mikor a magyar zenepedagógia már elegendő alternatív kiadványt tudott felmutatni az elemi zenei-írás olvasás kialakításának terén, melyre a tanítóképzőknek – a források tanúsága szerint – szükségük volt.

1. kép Zeneelméleti ismeretek magyarázata az Egri ének-kátéban (forrás: Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1860. 4-5.)

Az 1860-as évek során a Zsaskovszky-testvérek több olyan kiadványt is sajtó alá rendeztek, amelyek az elemi iskolák, illetve a gimnáziumi osztályok számára készültek, és világi témájú, énekelhető zenei anyagot tartalmaztak. Az 1870-es évektől országszerte használatba került Egri dalnok és a Kis lantos sorozat köteteinek kiadása utóbbi szempontból úttörő vállalkozásnak tekinthető.

Az Egri dalnoknak összesen öt füzete jelent meg. „Tartalmát tekintve a kötetek Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Mendelssohn, Verdi, Wagner stb. művei mellett a magyar szerzők közül Egressy, Erkel, Mosonyi stb. opera és oratórium részleteit közölték, illetve egy amerikai, valamint európai és magyar népdalokat és népies műdal feldolgozásokat tartalmaztak. [...] Valamennyi darab négy szólamú, homofon szerkesztésű a capella mű.”²³³ A mű előszavában is utalnak arra a gyűjtemény összeállító, hogy a kötetekben opera- és oratórium-részletek mellett „a magyar zene legkitünőbb régi s újabb

²³³ Fazekas, 2007. 93.

termékei a kedveltebb nép- s szükséges alkalmi dalok” szerepelnek.²³⁴ A sorozat tagjait a tanítóképzőkben alkalmazták a működő kórusok repertoárjának bővítésére, így az 1870-es években az egri, a győri és a pécsi katolikus képzőben, valamint az 1880-as évektől a kalocsai érseki nőképzőben is használatban volt.

A Kis lantos négy kötetének 200 kórusműve az elemi iskolások számára készült, ill. lett összeválogatva.²³⁵ A kötetek anyagának összeállításakor – az Egri dalnokhoz hasonlóan – fontos szempont volt a szöveg, vagyis annak „tisztá, szivmnemesítő, hazafias vagy erkölcsös” jellege.²³⁶ A gyűjteményben – csakúgy, mint az Egri dalnokban – helyt kaptak a népies műdalfeldolgozások is, a szerzők szavaival: „A választásnál kiváló figyelem illetendi nemzeti dalainkat [...]”²³⁷ A Kis lantos kötetét Szabó is dicséri munkájában.²³⁸ A füzeteket – annak ellenére, hogy azok az elemi iskolai korosztály számára készültek, így egynemű kari letétben készült minden, a kiadványokban szereplő mű –, az egri érseki tanítóképzőben és a pécsi püspöki tanítóképzőben használták.

A Zsaskovszky-testvérek kiadványain (Karénekes Kézikönyv, Énektár, Orgonaiskola) túl számos, a németesítést szolgáló zenepedagógiai mű látott napvilágot a tárgyalt korszakban. A Halmos Endre által felsorolt²³⁹ művek között (az egyházi szolgálattal összefüggő, liturgikus kötetek mellett) Schmidt Péter munkája²⁴⁰ az egyetlen, mely kifejezetten tanítóképzők számára íródott, a többi elsősorban elemi iskolák használatára készült.

A zene tankönyve mesterképezdek számára német-magyar kétnyelvű kiadvány. „[...] zenei anyaga és módszerének anyaga egyértelműen német jellegű. Gondosan rendszerezett elméleti ismertetés. [...] Szól a kulcsokról, hangnemekről, hangközökről, „ütenyekről”, az összhangzatok képzéséről s minden fontos tudnivalóról, melyeknek ismeretében végül az orgonáról, az orgonajáték szabályairól, a gregorián- és korálénekről foglalja össze a szükséges tudnivalókat.”²⁴¹ A magyarországi képzőhelyek közül bizonyosan használták a munkát Egerben,²⁴² illetve természetesen a pécsi püspöki tanítóképzőben, melynek maga a szerző 1856-1868 között zenetanára volt.²⁴³ Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a királyi katolikus

²³⁴ Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1875. Előszó az első három füzethez.

²³⁵ Fazekas, 2007. 102.

²³⁶ idézi: Fazekas, 2007. 102.

²³⁷ Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1890. Előszó.

²³⁸ Szabó, 1989. 33.

²³⁹ Halmos, 2020. 159-160.

²⁴⁰ Schmidt, 1857.

²⁴¹ Szabó, 1989. 20.

²⁴² Kelemen, 1982. 371.

²⁴³ Döbrössy, 1896. 32, 48.

tanítóképzőkben is taníthatták ebből a növendékeket a dualizmust megelőző évtized során, mivel a tanítók képzéshez megfelelő zeneelméleti kiadvány nem állt rendelkezésre.

Thill Nándor (1821-1887), egyházi karnagy, gimnáziumi énektanár²⁴⁴ 1858-ban jelentette meg első ízben *Elemi karénektan c. munkáját*, mely több képzőben az 1900-as években is használatban volt. A kiadvány első kötete²⁴⁵ zeneelméleti ismereteket (vonallrendszer, hangnevek, ütemformák, ritmusértékek, módosított hangok, előjegyzések, hangsorok) ábrákkal szemléltetve, tömör megfogalmazással, ill. kizárólag szekundlépéseket tartalmazó énekgyakorlatokat közöl, köztük kétszólamúakat is. A magyar zenepedagógia történetben ez az első olyan kiadvány, amely az abszolút szolmizációt²⁴⁶ használja énektanításhoz. A második kötet²⁴⁷ 25 gyakorlatot tartalmaz, melyek a hangközöket gyakoroltatják a kisebb távolságtól (szekund) a nagyobb (oktáv) felé haladva. A dallamok egy része németes ízlésű dallam, vagy táncos karakterű, inkább hangszeres zene, kisebb része sematikusnak tekinthető, szekvenciális gyakorlat (első sorban a kisebb hangközöket gyakoroltató darabok). Thill munkáját legkorábban a pesti királyi katolikus képzőben használták,²⁴⁸ már 1860-tól. Később is csak férfi képzőkben használták, leginkább a protestánsok: Nagykőrösön (1873-tól), ahol szolfézs és zeneelmélet tanításához is alkalmazták, továbbá a soproni, a szarvasi evangélikus, a nagyenyedi református, ill. az esztergomi és pécsi katolikus képzőkben.

²⁴⁴ Szalai, 2018. 91.

²⁴⁵ Thill, 1863.

²⁴⁶ Abszolút szolmizáció esetén a hangok elnevezése nem változik az előjegyzés módosulásával: mindig a c (cisz, vagy cesz) hang helyén van a dó, a d hang helyén a ré stb. Szemben a relatív szolmizációval ez a módszer ugyanazokat a szótagokat használja különböző hangtávolságok esetén, így nézetünk szerint az soha nem töltheti be valódi funkcióját, noha számos nyugat-európai országban a mai napig ezt használják a közoktatásban.

²⁴⁷ Thill, é. n.

²⁴⁸ Szakál, 1934. 57-58.

2.

Az ütemy (Taktus) nemek következők:

$\frac{4}{4}$ jelettetik C által is; $\frac{4}{4}$ wird auch durch C bezeichnet,

$\frac{3}{4}$ jelettetik C vagy $\frac{3}{2}$ által is; $\frac{3}{4}$ wird auch durch C oder $\frac{3}{2}$ bezeichnet und wird auch Alabreve genannt.

és ez Alabreve-nek nevezetetik **zeichnet und wird auch Alabreve genannt.**

Ezen kívül még következő ütemy-nemek vannak: **Ausser diesen gibt es noch folgende Taktarten:**

$\frac{2}{4}$ $\frac{3}{4}$ $\frac{6}{4}$ $\frac{9}{4}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{6}{8}$ $\frac{9}{8}$ $\frac{12}{8}$ $\frac{3}{16}$ $\frac{6}{16}$ $\frac{9}{16}$ $\frac{12}{16}$

Die Taktarten sind folgende:

ÜTEMY TARTUS FELOSZTÁSÁRÓL.
ÜBER TAKT EINTHEILUNG.

1234 12 34 1 2 3 4 1 2 3 4

do do re - mi - fa - sol - la - si - do

do - si - la - sol - fa - mi - re - do

do do - si - la - sol fa - mi - re - do

do re do re do re - mi re re mi re mi fa - mi

mi fa sol - fa mi re mi fa fa mi re do re mi re do re do re do

sol la sol la sol la - si la la si la si la do - si

si do re re do si la si do do si la sol la si si la sol la sol la sol

do re mi re do re mi re fa mi re mi mi fa sol fa mi fa sol la si

do re do si do re do si - la si do si - la sol la si la si la sol sol fa

mi re do re mi fa mi mi re mi fa sol sol fa mi fa so la la si do

Ütemy (TACTUS) felosztási gyakorlatok.
Eintheilungs Übungen.

1. 1234 1234 1234 1234 1234 1234 1234 1234

do re mi fa sol la si do

1234 1234 1234 1234 1234 1234 1234 1234

do si la sol fa mi re do

Egyéb szükséges ismeretek magyarázata a tanításnál történik. **Die Erklärung des noch sonst Nothwendigen folgt beim Unterricht.**

2. kép Metrikai ismeretek gyakoroltatása, abszolút szolmizációval. (forrás: Thill, 1863. 2-3.)

4.3.3 A katolikus képzők ének-és zeneoktatása

A katolikus tanítóképzők zenei oktatását az abszolutizmus korszakában is meghatározta a liturgikus zene. A képzőintézmények 1856-1868 között alkalmazott zenei tantárgyait, ill. az azokhoz kapcsolt óraszámokat láthatjuk az 1. táblázatban.

1. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolutizmus időszakában

1. táblázat: A karórákban tanulóknak zenei tanulmányaitól heti óraszámát az összehangzásban										
	évfolyam	ének			zene			heti óraszámok		
Eger 1863/64. ²⁴⁹		római karének	karének	népének	orgona			évfolyamonként	összesen	
	I.	2	–	2	3		1 (a két évfolyam számára közös tanóra)	8	13	
	II.	–	3		2			8		
Pécs (1868, 1870) ²⁵⁰	I.	dalárda			orgona	zeneelmélet	összhangzattan	n. a. ²⁵¹	n. a.	
	II.				orgona	zeneelmélet	összhangzattan	n. a.		
Esztergom ²⁵²	I.	3			orgonálás		zenetan		12	
	2				1		6			
	II.	3			2		1			6
Szeged 1865/66. ²⁵³	I.	ének	dalárda		orgona			3	6	
	II.	ének			orgona			3		
Győr (1856-1870) ²⁵⁴	I.	ének			orgona			n. a.	n. a.	
	II.	ének			orgona			n. a.	n. a.	
Csíksomlyó (1858, 1860) ²⁵⁵	I. és II.	1858-ban éneket nem tanultak.			orgona		zenetan		6 ²⁵⁶	6-8
		1860: egy-és négyszólamú éneklés.							8 ²⁵⁷	
Pest (1860) ²⁵⁸	I.	zene és ének					5	10		
	II.	zene és ének					5			

²⁴⁹ Benkóczy, 1928. 71.

²⁵⁰ Döbrössy, 1896. 48, 52.

²⁵¹ Nincs adat.

²⁵² Okányik, 1896. 56.

²⁵³ Értésítvény Szeged szab. kir. város róm. kath. elemi iskoláiról és az azokkal kapcsolatban álló kir. róm. kath. fitanító-képezdéről az 1865/6-ki tanév végével. Szeged, 1866. 27-28.; Tantestületi jegyzőkönyv 1864. február 6. Csongrád megyei Levéltár VIII. 64. a. 1. doboz

²⁵⁴ Értésítő a győri kir. kath. tanítóképző-intézetéről az 1893/1894. tanév végén. Győr, 1894. 6.

²⁵⁵ Karácsony, 1909. 13, 36-37.

²⁵⁶ Az 1858/59. tanévben.

²⁵⁷ Az 1860/61. tanévben.

²⁵⁸ Németh, 1990. 24.

Az egri intézmény 1863/64-es képzési tervében az összes óraszám 30%-át, a pesti királyi katolikus képző 1860-as óraszámának a 17,85 %-át adták a zenei jellegű tárgyak.²⁵⁹ A katolikus képzőkben egyértelműen igen magas óraszámokat alkalmaztak a zenei oktatáshoz. Ennek oka egyrészt a zenei készségek hosszas, gyakorlással megtámogatott tanulási folyamatában, másrészt a zenének a növendékekkel szemben támasztott igényre vezethető vissza, hiszen egy leendő kántor, ha nem játszott minimum kielégítő szinten az orgonán – elhagyva a képző helyet –, nem tudta feladatát még csak minimális szinten sem ellátni. Kiemelkedő heti óraszámokban oktatták a zenei tantárgyakat csíksomlyói képzőben is, ugyanakkor a két működő évfolyam oktatását az első években még nem választották el. A pécsi és győri képzők esetében csupán a tanított tárgyak elnevezésére vonatkozóan találtunk adatokat.

Említettük, hogy a korszakban megnyílt az első tanítónőképző is Pesten, az Angolkisasszonyok zárdájában. Az 1864. évi 51.341. számú helytartótanácsi rendelet szabályozta a nőképző tantervét, mely szerint heti három órában oktattak éneket a növendékek számára, Kneifel Gesangschule. c. munkáját felhasználva, mely alcíme szerint népiskolák számára készült.²⁶⁰

A korszakban – a tantervek alapján – az egri intézményben zajlott a legalaposabb zenei képzés. Az oktatott zenei tárgyak rétegzettségének kialakításában bizonyosan szerepet játszott a Zsaskovszkyak által megteremtett magyar nyelvű egyházzenei szakirodalom alkalmazása is.

A korszerű kántorképzés megkövetelte a megfelelő hangszeres ellátottságot, mely mennyiségi, de minőségi kérdést is jelentett az intézmények számára: egy nem használható állapotban lévő hangszer nem tölthette be funkcióját. Egerben, Pécsen egyértelműen kielégítő, Csíksomlyón megfelelő volt a helyzet ebből a szempontból. A dokumentumok tanúsága szerint a korszakban a királyi katolikus képzők közül több (az esztergomi, a szegedi) küzdött e téren problémával. Gyakorlással kapcsolatos feljegyzést ugyanakkor éppen az esztergomi intézménnyel kapcsolatban találtunk, ahol az 1856-1870 közötti tanévekben mindkét évfolyam számára kötelezőek voltak a „zenegyakorlatok kedden délután és csütörtökön egész nap.”²⁶¹

²⁵⁹ Németh, 1990. 24.

²⁶⁰ Szakál, 1934. 58-60.

²⁶¹ Okányik, 1896. 56.

4.3.4 A református képzők

Az 1850-es években már a református kollégiumok sem halaszthatták tovább a tanítóképzés modernizálásának kérdését, társadalmi elvárássá érett a szakszerű tanítói munka. Mind Debrecen, mind Sárospatak meghatározó volt a magyar református iskolarendszer fenntartása tekintetében, így nem csoda, hogy Nagykőrös után e két kollégiumi központ is tanítóképző intézetet, ill. szakszerű képzést indított el még az eötvösi fordulatot megelőzően.

4.3.4.1 Ivánka Sámuel és a sárospataki zenei oktatás

A sárospataki tanítóképzés a XVI. századtól egészen 1857-ig a kollégiumhoz kapcsolódott, mint ahogyan az ország több más református városában is, így az egyik legnagyobb múlttal rendelkezik Magyarországon. A kollégiumtól elkülönült, önállósuló tanítóképzés iránti igény a XVIII. század végén alakult ki, látva a normaiskolák egységes elvárásait, ill. szervezettségét.²⁶² Végül csak 1857 novemberében került sor „a pataki kollégium új intézeti ágaként” a tanítóképző megnyitására.²⁶³

Az első, 1858-as tanterv szerint heti hat ének és zene órát kaptak a növendékek (teológus hallgatók és működő tanítók),²⁶⁴ mely – az iskolai gyakorlatot nem számítva – a tantárgyak 14,6%-át adta, mely a legmagasabb volt a tárgyak között. Az ún. rektória hagyományának megszüntetése kapcsán is felmerült az éneklési képesség alacsony színvonala egy 1862-es tanári gyűlésen.²⁶⁵ E probléma kialakulásában vélhetően közrejátszott Apáthy János, a kollégium zenetanárának képességbeli hiánya is, ugyanis ő „sem énekelni, sem dalolni nem volt képes, tehát a tanításnál kénytelen volt a zongorát venni segélyül.”²⁶⁶ (Az osztályok énektanítását itt is felsőbb évesek végezték²⁶⁷ más református kollégiumok gyakorlatához hasonlóan.) Apáthy zenetanársága idején (1835-1851) is tovább vitték azt a hagyományt, mely szerint a kollégium énekkara új dallamokat is énekelt, melyre a kórus elnöke készített szöveget, majd a kinevezett főkántorok melodiáriumban jegyezték le azt.²⁶⁸ Kriesch Ferenc tanársága idején (1851-1860) a világi témájú dallamok feldolgozásának hagyománya tovább élt,²⁶⁹ így a XVIII. század melodiáriumaiban először feltűnő diákdalok világa egészen a tanítóképzés szervezett kereteinek megteremtéséig megmaradt Patakon.

²⁶² Dienes – Ugrai, 2013. 147.

²⁶³ Kődöböcz, 1986. 84.

²⁶⁴ Kődöböcz, 1986. 85-86.

²⁶⁵ Kődöböcz, 1986. 90.

²⁶⁶ Orbán, 1882. 76.

²⁶⁷ Orbán, 1882. 78.

²⁶⁸ Orbán, 1882. 79-80.

²⁶⁹ Orbán, 1882. 102-104.

A képző 1861-es, évfolyamonként és tantárgyanként meghatározott tanterve szerint ének, zene (hangszeres) és „négyhangú ének” órája volt a növendékeknek,²⁷⁰ melyet a 2. táblázat kapcsán mutatunk majd be részletesen.

Az 1862-es tanterv szövegesen jellemzi az egyes tantárgyak tartalmát. Az ének tartalmazta az alapvető zeneelméleti tudnivalókat. Első osztályban kétszólamú éneklés és zenei írás-olvasás szerepelt, II. és III. osztályban szólamszerkesztés következett, a képzés végére harmonizálni kellett tudni a növendékeknek. A tanulmányok teljes időtartama alatt zongorázni tanultak, míg orgonálni II-III. éven.²⁷¹ Az igen erős zenei képzés – színvonalát tekintve – vélhetően felvette a versenyt a legjobb katolikus intézményekével. Ennek megteremtésében jelentős szerepet játszott Ivánka Sámuel (1826-1886).

A sárospataki kollégium (és azon belül a tanítóképző) XIX. századi zeneoktatása szorosan összekapcsolódik Ivánka Sámuel nevével, aki az 1860-as évek elejétől számos zenepedagógiai munkával gazdagította a református énekoktatás ügyét, 1883-as nyugdíjba vonulásáig. Elveiben Maróthy György szellemiségének folytatója, mivel a zsoltárok, dicséretes kottahű éneklését kívánta visszaállítani a református istentiszteleteken. A népiskola, az algimnázium, a gimnázium I-III. osztályai, ill. a tanítók számára is írt műveket,²⁷² ezt célozták alább felsorolt és röviden bemutatott munkái, melyeket pataki tanársága idején alkotott.

Kutatásunk során tanulmánnyal²⁷³ próbáltunk Ivánka Sámuel zenei munkásságáról véleményt formálni, ill. a munkáiban fellelhető újításokat összevetni más, korabeli zenepedagógiai kiadványokkal. Ivánka írásai (cikkek és tankönyvek) a magyar református egyházzene megújítását igyekeztek elősegíteni, mindezt oly módon, hogy előtte a református zenetanárok közül senki által nem használt zeneelméleti fogalmakat használt, illetve vezetett be a zeneoktatás számára készült műveiben: a vonalrendszer, a törzs- és származtatott hang, a határhang, a hanglépcső fogalma, a hangközök korszerű magyarázata, az egyházi hangnemek tanítása, az összhangzattan oktatása. Ivánka cikksorozatban²⁷⁴ bírálta kortársai kiadványait, amelyekkel azok a református zeneoktatást próbálták fejleszteni. A bírálat igen precíz és szakszerű.

²⁷⁰ Kődöböcz, 1986. 108.

²⁷¹ Kődöböcz, 1986. 110.

²⁷² Orbán, 1882. 113.

²⁷³ Klem, 2021.

²⁷⁴ Ivánka, 1858.

Módszertani munkáin (Éneklési vezérkönyv (1863), Vezérkönyv... (1864),²⁷⁵ Vezérkönyv és partitúra (1867) Óramutató... (1882)²⁷⁶) kívül a kollégiumi, így a tanítóképzőben a többszólamú kóruséneklés színvonalának elősegítésére használt kiadványai (Karénektár... (1864),²⁷⁷ Énekiskola... (1868),²⁷⁸) első fejezete is a – magyar viszonylatok között – korszerűnek tekinthető zeneelméleti magyarázatokat tartalmaz, a Karénektár szólamkottáival segíti a növendékek kottaolvasási készségét. Az Egyházi énektár c. kiadványa kátéformában tárgyalja zsoltárok olvasásához szükséges zenei ismereteket. Meglepő ugyanakkor, hogy kutatásunk során nem találtunk arra utaló adatot, miszerint Ivánka Sámuel munkáit más tanítóképzőben használták volna. Ennek okát talán a más református képzőben szerzői tevékenységet is kifejtő zenetanárok (Oláh Károly, Szotyori Nagy Károly) érdeklődésének hiányában, vagy épp Ivánka újításainak nem elfogadásában kell keresnünk.

A pataki énekkar Ivánka keze alatt vált vegyeskarból négy szólamú férfiakarrá.²⁷⁹ Ugyanakkor a tanítóképzős növendékek vélhetően nem vettek (nem vehettek) részt a kórus munkájában, azt az énekkar törvényei nem rögzítették az utókor számára, (habár nem is tiltották).²⁸⁰ Ennek fényében magyarázatot kap az 1861-es tantervben szereplő, osztályonkénti két-két óra többszólamú éneklés, vagyis a tanítóképzősök Sárospatakon külön „kórusérettel” rendelkeztek.

4.3.4.2 A debreceni tanítóképzés zenei vonatkozásai az abszolutizmus idején

A Debreceni Református Tanítóképző-intézet megalakulása közvetlen előzményének tekinthető a Kollégium falai közt 1856-ban elinduló, egy éves képzés, mely az akadémia teológia tagozatának függelékeként működött. Az önálló tanítóképző 1869 októberében nyílt meg.²⁸¹ A Kollégiumban a Debrecenben 1844-től kántornak kinevezett Szotyori Nagy Károly (1821-1897) tanította, aki 1841-től Bécsben, majd „a bécsi, drezdai, lipcsei és berlini conservatoriumokon gyarapította zenei ismereteit; főleg az orgonaépítést és a protestáns zeneirodalmat tanulmányozta.”²⁸² Debreceni kinevezését követően, 1846-ban adta ki Zákány József (1785-1857), a Kollégium pedagógia professzorával közösen az Énekhangzatos könyv

²⁷⁵ Ivánka, 1864/a.

²⁷⁶ Ivánka, 1882.

²⁷⁷ Ivánka, 1864/b.

²⁷⁸ Ivánka, 1868.

²⁷⁹ Orbán, 1882. 115.

²⁸⁰ vö. Orbán, 1882. 103.

²⁸¹ Csóhány, 1988. 227-228.

²⁸² Szotyori Nagy Károly életrajza. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/n-9BA34/nagy-karoly-szotyori-9C206/> Letöltés ideje: 2022. 04. 14.

c. kötetet, mely évtizedeken át használatban volt a Kollégiumon és a debreceni tanítóképzőn túl más református képzőben is.

A munkát hiánypótlónak tartották szerzői, ugyanakkor egy többkötetes sorozat első tagjának is (végül ezutóbbi tervük nem vált valóra), mely a tanítóképzőt végző növendékekhez is szól. A kiadvány kritikájával már Ivánka Sámuel is foglalkozott a Protestáns egyházi és iskolai lapok hasábjain,²⁸³ Szabó Helga is említi idézett munkájában,²⁸⁴ de magunk is igyekeztünk új szempontok alapján más, református zenetanárok, tanítók korabeli munkáival összevetni azt.²⁸⁵ A kiadvány 34 oldalas kézikönyv-jellegű elméleti-módszertani bevezetőből, valamint egy dallamtárral rendelkezik, mely a „’soltárok’ dicséreték’ és temetési-énekek’ hangzatai.” címet kapta. A módszertani rész igen pozitív eleme, hogy a gyerekek a hangok távolságát szöveggel társított skálán keresztül tanulják,²⁸⁶ mely a filantropizmusnak a debreceni református zenepedagógiában megjelenő hatására lehet bizonyíték, Zákány József ugyanis Basedow és Salzmann hatása alatt végezte pedagógiai munkáját Debrecenben már az 1820-as évektől kezdve.²⁸⁷ Ez az ún. létramódszer²⁸⁸ első megjelenése a magyar zenepedagógiai irodalomban.

²⁸³ Ivánka, 1858. 530-532.

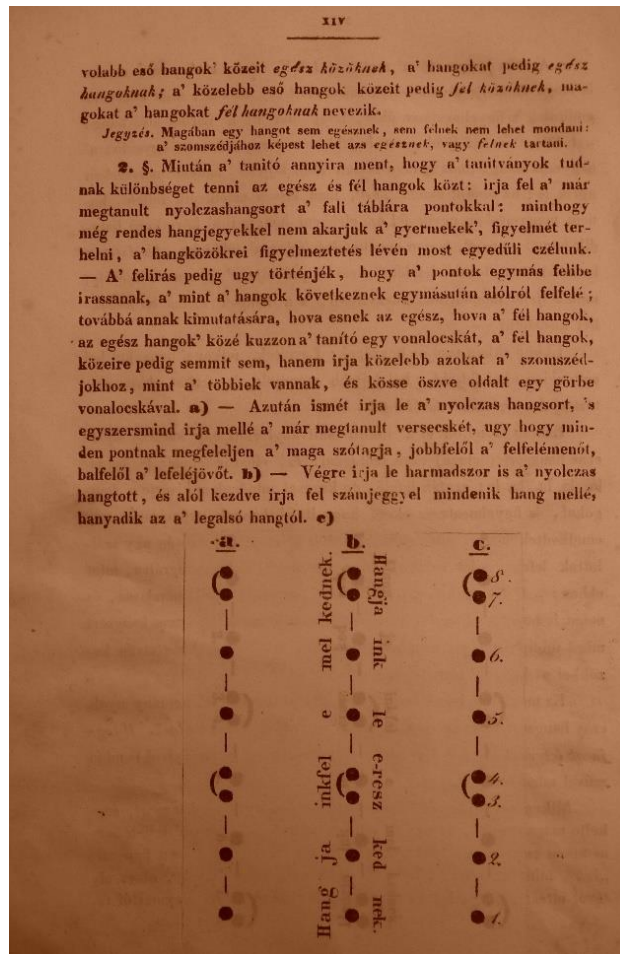
²⁸⁴ Szabó, 1989. 13-14.

²⁸⁵ Klem, 2018.

²⁸⁶ Szotyori Nagy – Zákány, 1846. XII-XVI.

²⁸⁷ Bajkó, 1988. 176.

²⁸⁸ Szabó, 1989. 30-31.

3. kép Hangsor gyakoroltatása az Énekhangzatos könyvben (forrás: Szotyori Nagy – Zákány, 1846. 14.)

Ivánka Sámuel fentebb említett kritikájában²⁸⁹ (mely 1858-ban, 12 évvel az Énekhangzatos könyv megjelenését követően került publikálásra) egyrészt felrója a szerzőknek, hogy a kinyomtatás óta eltelt időben nem változott a gyülekezeti éneklés színvonala, másrészt módszertani szempontból hibásnak tartja, hogy a hangközöket megelőzően más ismeretet nem sajátított el a gyermekekkel, harmadrészt a zsoltárokat, dicséreteket csupa félértékű hangjeggyel jegyezték le (vagyis a szöveg ritmusa nem értelmezhető a kottából), ráadásul mindezt a modális hangsorokat²⁹⁰ nélkülözve, dúr-moll hangrendszerben, mely utóbbiak megtanítása nem is volna szükséges, ha a növendékek (gyermekek) számára eleve a modálisokat tanítja meg.

Meglátásunk szerint Szotyori Nagy Károly és Zákány József szemléletében, míg Ivánka zenei igényesség és felkészültség tekintetében volt korszerű a XIX. század közepén,

²⁸⁹ Ivánka Sámuel: Bíráló Énektan-könyveink felett. Protestáns egyházi és iskolai lapok. 1858/21. 530-532., 1858/22. 557-562.

²⁹⁰ Ivánka Sámuel egyházi hangnemnek nevezi őket.

akkor, amikor a hazai református gyülekezetek alacsonynak tekinthető zenei igényét szerették volna emelni.

Debrecenben az egy éves tanítóképző tagozat oktatásában egyértelműen helyet kaphatott az Énekhangzatos könyv, ezen felül a nagykőrösi képzőben 1873-1878 között volt használatban.

4.3.4.3 A református tanítóképzők zeneoktatásának összevetése

A nagykőrösi, a debreceni és a sárospataki mellett 1853-ban Kolozsvárott alakult meg az a református tanítóképző, amely az egyik legelső volt Erdélyben. Ezt az intézményt 1858-ban Nagyenyedre helyezték át, ahol az 1622-ben alapított Bethlen Kollégium égisze alatt működött tovább. A képzőben éneket és orgonát tanítottak, emellett „dalkar” is működött. Nagyenyeden egyfajta felügyeleti rendszer működött – mint pl. a Sárospataki Kollégiumban is, Ivánka Sámuel tanítósága idején –: az elemi-, illetve a középiskola osztályainak a tanítóképző kiválasztott diákjai tanították az éneket a tanév során.²⁹¹ Az intézmény értesítőiben rendszeresen feltüntették az osztályban tanító növendék nevét.²⁹²

A 2. táblázatban a református képzők zene tantárgyait és a hozzá tartozó óraszámokat ábrázoltuk, az 1855-1868 közötti korszakot illetően.

²⁹¹ A nagy-enyedi ev. reform. Bethlen-főtanoda tanító- és tanuló személyzetének s az 1867/8 tanév végével tartandó közvizsgáknak kimutatása 1867/68. K. fehérvár, 1868. 14.

²⁹² A nagy-enyedi ev. reform. Bethlen-főtanoda tanító- és tanuló személyzetének s az 1867/8 tanév végével tartandó közvizsgáknak kimutatása 1867/68. K. fehérvár, 1868. 16.

2. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolútizmus időszakában

	évfo- lyam	ének		zene		heti óraszám	
						évfolyamonként	összesen
Nagykőrös 1864/65. ²⁹³		ének	énekkar	zongora	orgona és összhangzattan		16
	I.	x ²⁹⁴	x	–	–	5-6	
	II.	x		x	–	5	
	III.	–		x	x	5-6	
Debrecen 1867/68. ²⁹⁵		ének		orgona			8
	I.	4		–		4	
	II.	4				4	
Sárospatak 1861/62. ²⁹⁶		ének	énekkar	zene			24-25
	I.	4	2	2		8	
	II.	3-4	2	2		7-8	
	III.	4	2	3		9	
Nagyenyed 1867/68. ²⁹⁷		ének	énekkar	orgona			nincs adat
	I.	x	x	x		nincs adat	
	II.						
	III.						

²⁹³ Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitvallású fő, és elemi iskolákról az 1864/5 iskolai évben. Kecskemét, 1865. 21.

²⁹⁴ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanították, de a források nem adtak meg tantárgyanként külön óraszámot.

²⁹⁵ Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1867/8. iskolai évről. Debrecen, 1868. 7.

²⁹⁶ Kődöböcz, 1986. 108.

²⁹⁷ A nagy-enyedi ev. reform. Bethlen-főtanoda tanító- és tanuló személyzetének s az 1867/8 tanév végével tartandó közvizsgáknak kimutatása 1867/68. K. fehérvár, 1868. 14.

A református képzők közül a sárospataki vált legkorábban háromévfolyamúvá, ugyanakkor egyértelműen a legmagasabb óraszámú, rendkívüli alaposítással tanították az éneket és zenét ebben az intézményben: a zenei tárgyak legkevesebb 21%-át adták a képzésnek, ami messze a legmagasabb volt az összes tantárgycsoport között. (A tanterv a művészeti tárgyak közé sorolta még a rajzot és a szépírást is.) Külön megemlíti az évfolyamonkénti kóruséneklést, mely heti két órával szerepelt a tantervben. Az orgona oktatása – Sárospatakot kivéve – kisebb súllyal szerepelt, mint a katolikus képzők esetében, amely mutatja a hangszerjárással szembeni alacsonyabb igényt.

Nagykőrösön a képző újra nyitásakor még nem oktattak orgonát, azt az 1858/59. tanévvel (a tanítóképzőnek a gimnáziumtól való elválása, vagyis önállósulása évében) iktatták be a tantervbe, ugyanakkor az 1857/58. tanév értesítője szerint az ügyesebb orgonisták hetente egyszer orgonálhattak a „gyakorlati” istentiszteleten.²⁹⁸

A debreceni kollégium énekkara (Kántus) műsorában az 1830-as évektől egyre többször megjelent világi mű. Az 1850-es évektől Szotyori Nagy Károly egyre több népies műdalt énekeltetett bizonyos alkalmakkor a kórossal.²⁹⁹

4.3.4.4 Az evangélikus képzők

Az evangélikus képzők száma (a reformátusokéhoz hasonlóan) emelkedett ebben a korszakban. Az 1829-től működő egy éves tanítóképző tanfolyamot 1853-ban három éves szemináriummá szervezte Pálffy József a soproni főiskolán. Szarvason a tanítóképzéssel kapcsolatos oktatás az 1862/63. tanév során kezdődött meg a helyi evangélikus gimnáziummal összekapcsolva, mely állapot 1906-ig fenn állt. 1858-ban újranyitotta kapuit a nyíregyházi evangélikus tanítóképző.

Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyait és óraszámait mutatja a 3. táblázat.

²⁹⁸ Ötödik tudósítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1857/8-iki tanévben. (Érintve a helyi praeparandia is.) Pest, 1858. 27.

²⁹⁹ Fekete, 1988. 764.

3. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolutizmus időszakában

	évfolyam	ének		zene			óraszám		
							heti	összesen	
Nyíregyháza 1866/67. ³⁰⁰		világi ének	egyházi ének	zongora	orgona	zeneelmélet		36	
	I.	2	2	6	–	2	12		
	II.			12	12 ³⁰¹	–	28		
	III.	–	–	–	–	–	–		
Sopron 1862/63. ³⁰²		karének		zeneelmélet ³⁰³	orgona	zongora	hegedű		
	I.	3		–	–	6	2	11	26
	II.			3	6	–		14	
	III.			6	–	–		11	
Szarvas 1865/66. ³⁰⁴		karének		egyházi zene és elmélet		zeneelmélet			
	VII.	A gimnázium kórusaiban.		5		3		8	
	VIII.								

A nyíregyházi képzőben összesen 81 óra képzésben részesült az I-II. évfolyam együttvéve (a III. évfolyamnak nem volt órája, ők a gyakorló iskolában töltötték a teljes tanévet),³⁰⁵ melynek 44%-a zenei jellegű tanóra volt, mely magasan kiemelkedik a teljes korabeli magyar tanítóképzés óraszám arányai közül. Tudjuk, hogy Nyíregyházán az igazgató, Bánhegyi István Johann Christian Lobe tankönyvének segítségével tanította az I. évfolyamot zeneelméletből. A munka címét nem közli az értesítő, azonban egészen bizonyosak lehetünk benne, hogy az először 1851-ben megjelent Katechismus der Musik-ról van szó.³⁰⁶ A mű³⁰⁷ –

³⁰⁰ Az ág. h. ev. tiszai kerület nyíregyházai Tanítóképezdájének Értesítője az 1866/67-iki tanévről.

Nyíregyháza, 1867. 9-12.

³⁰¹ Az értesítő szerint a képzőben összesen 12 orgonaórát kaptak a növendékek. A legrészletesebb felsorolást az I. évfolyamnál olvashattunk, azonban azok között nem szerepel az orgona (ugyanígy a másik két évfolyamnál sem), azonban mivel a III. évfolyam egyáltalán nem kapott zenei képzést ebben az intézményben, vélhetően a II. évfolyam majdnem minden tanulója külön orgonaórán részesült, amit – tekintve a létszámot (14) – elképzelhetőnek tartunk.

³⁰² Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1862/3-diki tanévben. Sopron, é. n. 28.

³⁰³ A II. évfolyam számára „general-bass”, vagyis számozott basszus (összhangzattan), a III. évfolyam számára „zeneszerkesztés”, vagyis egy dallam harmonizálása jelentette az éves tananyagot.

³⁰⁴ A békési ágost. hitv. evang. esperességtől föntartott és igazgatott szarvasi főiskola értesítője az 1865/6-iki tanévről. Arad, 1866. 14.

³⁰⁵ Az ág. h. ev. tiszai kerület nyíregyházai Tanítóképezdájének Értesítője az 1866/67-iki tanévről.

Nyíregyháza, 1867. 12.

³⁰⁶ Szabolcsi – Tóth, 1965. 2. kötet, 486.

³⁰⁷ Lobe, 1869.

mint ahogy címe is utal rá – kérdés-válasz formában vezet be az alapvető zeneelméleti ismeretekbe (hangjegy, vonalrendszer, hangközök, hangjegyek értékei) egészen világos nyelvezettel és szemléltető ábrákkal. Hangszeres előadók, ill. karmesterek számára előnyös lehetett az alkalmazása, ugyanis – szemben más, magyar nyelven készült zeneelméleti munkával – nem az összhangzattanra koncentrált nagyobb részben, hanem az előadói tevékenységre, így többek közt figurációk, díszítések lejegyzésmódjával, majd különböző transzpozíciók lejegyzésének okaival, illetve a zenekari partitúra jellemzőivel foglalkozik. Mindezt tekintetbe véve, kitűnő választás lehetett a nyíregyházi növendékek számára ez a munka, még ha német nyelven szült is annak olvasójához. Az első évek zongorázni vélhetően³⁰⁸ Johann Baptist Cramer (1771-1858) etűdjeiből tanultak. Az op. 50-es zongoraiskola Cramer „legjelentősebb műve”.³⁰⁹ Cramer etűdjeinek alkalmazása a szakmai hozzáértést igazolja Nyíregyháza esetében, ugyanis ezek a darabok „a technikai képzés mellett a muzikalitást is fejlesztik.”³¹⁰

A soproni képző 1862-ben vált három évfolyamúvá. Látható, hogy a nyíregyházihoz viszonyítva inkább a képzés második felére koncentráltak több zenei ismeretet, bevonva a III. évfolyamot is a hegedűoktatásba, (orgonaórát nem kaptak, gyakorlási lehetőségük volt). A hegedűoktatás nem évfolyamonként, hanem képesség szerint differenciálva, kezdő és haladó csoportot létrehozva történt. A debreceni, a sárospataki, a nagyenyedi és a nyíregyházi képzőkhöz hasonlóan itt is bevonták a tehetségesebb végzős növendékeket a zeneoktatásba: az I. évfolyamot zongorából, illetve a kezdő hegedűsöket taníthatták ők.

Szarvason az evangélikus gimnázium VII. és VIII. osztályok azon tanulói, akik tanítókká akartak válni, a latin és görög tanulása alól felmentést kaptak. A képzés kezdetben egyházi éneklést és hegedűoktatást is tartalmazott, azonban az 1860-as évek közepétől ezekről nem közölnek az értesítők többet. Feltételezzük, hogy az eltérő egyéni képességek, illetve a készségek (zeneelmélet, orgonajáték) kimunkálásához szűkös időkeret kényszerítette arra a képzés oktatóit, hogy egyrészt csökkentették a tantárgyak számát, másrészt a tanulókat képesség szerint csoportokba oszták, ezáltal differenciált oktatást létrehozva. Az „egyházi zene és elmélet” keretein belül foglalkoztak összhangzattannal, valamint szólamszerkesztéssel is, mely két-, illetve négyszólamú harmonizálást³¹¹ jelentett. Gyakorlatban a 24 hangnemben való játék (hangközpárhuzam, hangsor, kadenciák), valamint lapról olvasás (Bertini op.100,

³⁰⁸ Az értesítő annyit jegyez meg, miszerint Cramer gyakorlatai kerültek sorra, azonban más etűd-iskolájáról nem tudunk, melyben legalább 40 gyakorlat szerepelt volna, ugyanis ennyi került sorra a tanév során a zeneszerző meg nem nevezett kiadványából.

³⁰⁹ Riemann – Brockhaus, 1983-1985. 3. kötet, 367.

³¹⁰ Szabolcsi – Tóth, 1965. 1. kötet, 415.

³¹¹ Egy egyházi ének alapján négyszólamú kórusművet alkotni.

ill. Czerny 100 gyakorlatának I. füzetével) szerepelt a tantervben. Az egyházi énekek kíséretét zongorán, majd orgonán gyakorolták be.³¹² A zeneelmélet vélhetően az alapok elsajátítását célozta, melyek ismerete nélkül a hangszeres játék nem volt elképzelhető.

A gyakorlási lehetőség mindhárom evangélikus képzőben adott volt ebben a korszakban. Nyíregyházán egy orgonával és három zongorával rendelkezett az 1866/67. tanév során a képző, ugyanakkor két hangszer állapota rendkívül rossz volt, a hangoltatás többbe került, mint azok értéke. A harmadik hangszert egyébként az igazgató leírása szerint saját maga vásárolta meg a képző számára,³¹³ ami a nem megfelelő anyagi állapotokra utal. Sopronban ugyanebben a tanévben „Orgona-, harmonium- és zongora-gyakorló órák a rendes tanórákon kívül mindennap d. e. 12, – d. u. 8 óráig tartattak.”³¹⁴ Szarvason a képzés megindításától kezdve a helyi zeneiskola nyolc zongorája állt a növendékek rendelkezésére.³¹⁵

³¹² A békési ágost. hitv. evang. esperességtől fõntartott és igazgatott szarvasi fõgymnásium értesítõje, 1863/4. Arad, 1864. 15.

³¹³ Bánhegyi, 1867. 40-41.

³¹⁴ Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1866/7-diki tanévben. Sopron, é. n. 23.

³¹⁵ A békési ágost. hitv. evang. esperesség szarvasi fõgymnáziumának értesítõje, 1862/3. Arad, 1863. 30.

4.4 Ének- és zenetanítás a felekezeti képzőkben a dualizmus korszakában (1868-1918)

4.4.1 A hároméves képzés időszaka (1868-1882)

4.4.1.1 Az ének és zene helye a népoktatási törvényben és az 1869-es állami tantervben

Eötvös József „a különböző fokú iskolák elérhetőségével a *műveltséget általánossá és mindenki számára hozzáférhetővé* szeretne volna tenni.”³¹⁶ Ebben szerepet adott az éneknek is, annak elemi iskolában való – vagyis hat éven át történő – tanításával, így a tanító(nő)k képzésében is helyett kaptak az ének tanításához szükséges készségek, ismeretek.

A népiskolai törvény 81.§-a alapján 20 tanítóképzőt kellett felállítani az ország területén, mellyel megteremtették a jogi alapját az állami fenntartású elemi iskolai tanító(nő)képzésnek. Erre szükség volt, hiszen a tankötelezettség bevezetésével egyre nagyobb számú tanítót kellett kiképezni. A tanulmányi idő hosszát három évben határozták meg, tehát az azt megelőző évtizedek felekezeti képzőiben tapasztalható, a képzési idők hosszában is megnyilvánuló különbségeket ezzel a centralizált intézkedéssel egységesítették.

A képzőkben kötelezően oktatandó tárgyak között tizenharmadikként szerepel a törvény szövegében az „Ének és zene (különösen hegedű és zongora)”.³¹⁷ Külön rendelkeztek a tanítónőképzők felállításáról is, mely első sorban a „felső nép- és polgári iskolában levő leányosztályok számára”³¹⁸ képzett tanítónőket. Az elemi iskolai tanítónők képzésének időtartama a férfiakéval azonos volt, tantárgyak közt itt szerepelt az ének, azonban a ’zene’ nem. (Az 1860-as évek közepén kialakult gyakorlatot meghagyta ezutóbbi kivétellel a törvényalkotó.)

A népoktatási törvény alapján tantervet³¹⁹ dolgozott ki 1869-ben báró Eötvös József (a továbbiakban: 1869-es állami tanterv), mely „1877-ig volt érvényben.”³²⁰ Eszerint a három évfolyam összesen 93 órában tanult, melynek 24,73 %-a tartozott a művészeti tárgyakhoz („a) Ének- és zenetan, b) Rajzolás és szépírás.”)³²¹ Az ének- és zenetan óraszám (14 óra) a művészeti tárgyak 60,86 %-át, a képzés összes óraszámának 15 %-át jelentette. A dokumentum a tantárgyak elnevezésén túl azok heti óraszámát is meghatározta, osztályonkénti bontásban: ének- és zenetant az I. és II. osztályban öt, míg a III. osztályban

³¹⁶ Mann, 1991. 11.

³¹⁷ Népoktatási törvény, 625-626.

³¹⁸ Népoktatási törvény, 630.

³¹⁹ 1869-es állami tanterv. 662-671.

³²⁰ Szakál, 1934. 69.

³²¹ 1869-es állami tanterv. 663.

négy órában kellett oktatni, az egyes készségekre fordítandó időt azonban nem szabták meg. Az Ének- és zenetan a következő zenei tantárgyakat (készségterületeket) foglalta magába: éneklés (énektan), zongorajáték, orgonajáték, hegedűjáték. Ezen felül a zenei írás fejlesztése, valamint az éneklésre szánt anyag „iskolai karokra való” rendezése került még a tantervbe.³²²

4. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítóképzők 1869-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály
énektan	x ³²³	x	x
zongora	x	x	x
hegedű	x	x	x
orgona	–	x	x
heti óraszám összesen	5	5	4

A dokumentum tartalmazta az egyes tantárgyak rövid leírását is, irányt mutatva ezzel az oktatói tevékenységhez. Az énektan keretein belül I. osztályban a népiskolai tananyag 1-3. osztály, II. osztályban a népiskolai tananyag 4-6. osztály számára meghatározott tananyagát tanulták a növendékek, III. osztályban „énektanelmélet” (kottaolvasás), többszólamú művek éneklése, ill. a népiskolai énektanítás módszertana került megjelölésre. A zongora tanítása – az énekhez hasonlóan – a képzés teljes időtartamára szólt: az egyszerűbb kéz- és ujjgyakorlatokon, valamint etüdökön keresztül a III. osztályra egyszerűbb, népies darabok reprezentálást írta elő a növendékek számára. Az I. osztályos tanulók egy évig történő zongoraoktatása jelentette a biztos alapot II. és III. osztályban az orgonajáték tanulásához: a képzés végére a pedállal való játékban is jártasságot írtak elő számukra. A zongora mellett a hegedű volt az a hangszer, amelyen a tanítóképzős növendékek a képzés teljes ideje alatt oktatásban részesültek: népiskolai használatát a tanterv az énektanításban való jó alkalmazhatóságával indokolta.³²⁴ A tanterv nem foglalkozott sem a zeneelmélet (összhangzattan), sem az egyházi zene oktatásának kérdésével, melyeket a orgona oktatásának ténye indokoltá tett volna.

A tanítónőképzők tantervében³²⁵ az ének-és zenére vonatkozó rész mind a tantárgyak elnevezésében, mind tartalmában megegyezett a férfiakéval azzal a különbséggel, hogy a hegedű és az orgona tanítása itt elmaradt. (Ezzel a növendékek hangszeres oktatását a zongorára koncentrálták, amely lehetőséget adott a rendszeres kamarazenélésre. Meglepő

³²² 1869-es állami tanterv. 666.

³²³ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³²⁴ A hegedű hangszíne közel áll az emberi hang hangszínéhez.

³²⁵ 1869-es állami tanterv. 667-668.

ugyanakkor, hogy a népoktatási törvényben a nők képzésével kapcsolatban még nem esett szó zenetanításról, csak énekről.)

5. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítónőképzők 1869-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály
ének	x ³²⁶	x	x
zongora	x	x	x
heti óraszám összesen	4	4	4

A képzés a nők esetében összesen 92 órában történt, melynek a művészeti tárgyak a 19,56 %-át adták. Az ének-és zenetan órakerete (12 óra) a művészeti órák 66,66 %-át, a képzés teljes óraszámának 13,04 %-át jelentette. Az 1869-es tanterv által meghatározott zenei tárgyak száma és elnevezése a felekezeti képzők hagyományaival összhangban volt.

4.4.1.2 Az 1877-es állami tanterv

Az 1877-es állami tantervben a zenei tantárgyak árnyaltabb, ugyanakkor tömörebb meghatározására került sor.³²⁷ Az 'Ének-és zenetan' továbbra is az ún. 'Művészeti tárgyak' között kapott helyet. A képzés három évfolyamra kivetített óraszámja 96 volt, melynek a művészeti tárgyak a 23,95 %-át adták. A művészeti órák 60,86 %-át, míg a teljes képzés 14,58 %-át jelentette az ének- és zenetan órakerete (14 óra). Meglepő, hogy a tanító- és tanítónőképzők teljesen megegyező tantervi iránymutatást kaptak a zenei tárgyakat illetően, feltételeznünk kell, hogy azt nem maradéktalanul tartották be minden intézményben: a dokumentum nem árnyalja az orgona, mint hangszer tanításának kérdését, habár az a tanítónőképző-intézetek tantárgyai közé vélhetően egy esetben sem tartozott. A tanterv az 1869-es dokumentumhoz képest kiemelte az éneklés, a zongora, a hegedű és az orgona gyakorlati elsajátításán felül az iskolai harmóniumon való tanulást (ez jelenthetett kapcsolatot az orgonával), az összhangzattanban való „jártasságot”, valamint – a 6. táblázatban közölt óraszámra beszámítandó – heti egy óra karéneket (kórust) is előírt, mely tanórákon minden képző-intézeti diák számára kötelező volt a részvétel.

³²⁶ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³²⁷ 1877-es állami tanterv. 215.

6. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanító- és tantónőképzők 1877-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály
énektan	X ³²⁸	X	X
zongora	X	X	X
hegedű	„ha az idő s a tanulók előhaladottsága engedi, idő szakítandó a hegedűre”	X	X
orgona	—	X	X
iskolai harmónium	—	X	X
összhangzattan	—	-	X
heti óraszám összesen	5	5	4

Fentebb említettük, hogy nemek szerint nem tett a képzés kritériumaiban különbséget a tanterv. Ugyanez igaz a heti óraszámokra is: az I-II. osztályban öt-öt, a III. osztályban négy óra jutott a zenei tárgyak képzésére.³²⁹ Az énekórák céljaként továbbra is a népiskola anyagának gyakorlását írták elő, ám azt a három osztály között már alaposabban osztották fel, vagyis I.-ben az 1-2., II.-ban a 3-4., míg III.-ban az 5-6. népiskolai osztály anyagát tanulták. A zongorajáték minden évfolyamban kötelező volt, az orgona és az iskolai harmónium a II. és III. évfolyam tantervében szerepelt. A dokumentum a hegedű oktatásában „kiskaput” hagyott a képzők számára a következő megjegyzéssel: az I. osztályban „ha az idő s a tanulók előhaladottsága engedi, idő szakítandó a hegedülésre.”³³⁰ A hangszeren való tanulás a képzés végéig tartott, vagyis a két magasabb évfolyamban kötelező volt hegedűn játszani. Az összhangzattani tanulmányokat a tanterv az ének, valamint a tanult hangszertudás függvényében határozta meg. Visszalépésként értékelhető, hogy az énektanítás módszertana a vizsgált tantervből kimaradt, ugyanakkor azt az 1869-es állami tanterv már tartalmazta. Megállapítható, hogy az 1877-es állami tanterv nagyfokú szabadságot adott az egyes képzőintézményekben oktató ének-és zenetanárok számára.

4.4.1.3 Bartalus István szerepe és munkássága

1869-ben a tanítóképzők tanterve mellett természetesen a népiskolák tananyagát is közzétették. Ennek nyomán „az ének tantárgy tervezetinek kidolgozásával és szakkönyveinek elkészítésével *Eötvös József Bartalus Istvánt és Szotyori Nagy Józsefet* bízta meg.”³³¹ Bartalus

³²⁸ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³²⁹ 1877-es állami tanterv. 219. Megjegyezzük, hogy más kiadványban is 15 óra szerepel. I. Gyertyánffy, 1882. 261.

³³⁰ 1877-es állami tanterv. 215.

³³¹ Szabó, 1989. 28.

1872-re a tanítók által használható „vezérkönyvet” készített az ének tanításához. Ennek bevezetőjében szerző a korabeli énektanítás állapotát is leírja, mely szerint képtelenség, hogy a tanítandó gyermekek és tanítóik azonos szinten legyenek a kottaolvasás szintjét illetően.³³² Véleménye szerint erre szüksége van a népnek, mely az igényesebb dallaméneklés felé vezetné. Bartalus vezérkönyvében elemzi munkájában azokat a módszereket, melyeket a XIX. század során alkalmazásra kerültek Angliában, Franciaországban és Svájcban: a számjelzéses módszert, ill. a relatív szolmizációt (melyet ma is használunk Magyarországon), azonban ezeket nem tartotta jónak. Helyette Johann Heinroth módszere alapján minden, a tankönyvekben előforduló dalt előjegyzés nélküli hangnemekben olvastat (melyet később az egy kereszt és egy bés hangnemekig bővít), ezen felül leegyszerűsített ritmuslejegyzést használ.³³³ A munkát egyedül a szarvasi evangélikus tanítóképző tankönyvjegyzékeiben találtuk meg (1899-től), azt még az 1902/1903. tanév során is használták ebben az intézményben.

A korszak egyik kulcskérdése megítélésünk szerint a leendő tanítók – zenei fejlesztésén túl a – népiskolai énektanításhoz szükséges módszertani felkészítésben rejtett volna. Mint látni fogjuk, módszertani kiadványból keveset és kevés képzőben használtak (Bartalus imént idézett munkáját is csak egy képzőhelyen használták a nem állami intézmények közül), és több helyen nem is kaptak ismereteket ezen téren a leendő tanítók a dualizmus első húsz évében, számos helyen még a dolgozatunk határát jelentő 1917/18-as tanévben sem, – legalábbis a források ezt a tényt erősítik meg. (Módszertani kiadvány alkalmazásáról összesen nyolc férfi-, és három nőképző esetében találtunk adatot, a dualizmus teljes időszakát tekintve.)

Bartalus István jelentős mennyiségű kiadvánnyal járult hozzá élete során a magyar zenepedagógiai irodalom bővüléséhez, munkáit a dualizmus évtizedeiben a tanítóképzésben is nem egy helyen alkalmazták.

Az elemi iskola 1-6. osztályok számára elkészült Éneklő ABC c. tankönyvsorozatát ennek szellemében szerkesztette meg, amelynek „dalanyagát ő maga komponálja. Ezek szövegtelen, a létrafokon lépdelő gyakorlatok. [...] A III. osztályos könyvben néhány két- és háromszólamú akkordikus énekgyakorlat és szövegével közölt népdal is megjelenik. [...] Szöveges dallamokat a könyvek végén találunk, Bartalus saját feldolgozásait; harmonizált népies műdalokat, népszerű kompozíciókat.”³³⁴ A sorozat tagjait a szarvasi evangélikus

³³² Szabó, 1989. 28.

³³³ Szabó, 1989. 29-30.

³³⁴ Szabó, 1989. 30.

tanítóképzőben még az 1890-es években is használták, emellett a kalocsai érseki nőképző értesítőjében is felleltük a tankönyvek jegyzékében.

Az Éneklő ABC megjelenését megelőzően mintegy 10 évvel korábban, – szintén kezdő, de – zongorát tanulók számára készült a Gyermekek-dalhon c. kiadvány. Bartalusnak az 1860-as évek elején megjelent³³⁵ zongorakottája gyermekdalok, népies műdalok, indulók és a verbunkos jegyeit magánhordozó, a XIX. század első felében készült művek részleteinek négykezes feldolgozásait tartalmazza. A kiadvány nem a teljesen kezdő, inkább a legalább egy éves gyakorlattal rendelkező tanulók számára készülhetett: mind a hangszer jobb, mind a bal oldalán ülő játékosnak – még ha nem is túl bonyolult, de – önálló, koncentrált feladatot ad Bartalus. A kiadvány címét a szarvasi evangélikus és a nagyenyedi református tanítóképző, illetve a kalocsai érseki nőképző értesítőiben találtuk meg. Külön említésre méltó, hogy Nagyenyeden még az 1910-es években is használták a tanítóképzésben, vélhetően a kezdők oktatására.

Bartalus István Bevezetés a zongora s orgona játszására³³⁶ c. munkáját kifejezetten a tanítóképzők számára készítette. Az előszó szerint hiánycikk a jó zongora- és orgonaiskola, szerző véleménye szerint ez az egyik oka annak, hogy a tanítóképzőkben „a zene sehogy sem tudott meggyökerezni.”³³⁷ A tömeges (zongora)tanítás elképzelhető csak a tanítóképzőkben, ennek megfelelően készült ez a kiadvány is.³³⁸ A gyakorlatok összeállítását a fokozatosság elve jellemzi, melynek hatékonyságáról Bartalus meggyőződött, kipróbálta növendékein.³³⁹ (Bartalus fokozatosságon „az egynemű s technikában egymástól alig különböző gyakorlatok nagyobb számát”³⁴⁰ értette, mely egy csoport munkáját megkönnyítette, mert könnyebben olvassák ily módon a kottát.) A mű „Vezérkönyv”-ből (VII-XXXII.), ill. „Gyakorlókönyv”-ből (222 oldal) áll. A vezérkönyvben szerző javaslatot ad az alapvető zeneelméleti ismeretek megtanítására (hangnevek, hangközök). A gyakorlókönyvet négykezes játékmódra alkotta meg, melynek használatához segítséget nyújt a vezérkönyv utóirata. A gyakorlatok (ujjgyakorlatok) nagy része unisono négy kézre, kisebb része komponált, egyszerű zene. A kötet végén szereplő „rhythmusos gyakorlatok” két kézre íródtak, nem karakteres zenék,

³³⁵ vö. Bartalus István pedagógiai munkáinak jegyzéke. Web: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MuMaTu-a-mult-magyar-tudosai-1/bartalus-istvan-7F5/bibliografia-868/bartalus-istvan-muvei-869/pedagogiai-kiadvanyok-89C/> Letöltés ideje: 2023. 03. 09.

³³⁶ Bartalus, 1871.

³³⁷ Bartalus, 1871. Előszó, V. o.

³³⁸ A leghatékonyabb hangszertanulási szervezési mód mind a mai napig, ha a tanár egyszerre egy növendékkel tud foglalkozni, így figyelmét nem kell megosztania. A tanítóképzőkben erre – a lehetőségek korlátozottsága miatt – nem volt mód.

³³⁹ Bartalus 1869-től a budai állami tanítóképző ének- és zenetanára volt. I: A budai m. k. állami tanítóképezdek négy évi történetének vázlata. Budapest, 1874. 26.

³⁴⁰ Bartalus, 1871. Előszó, V. o.

csupán egyszerű etüdök (39 gyakorlat). Bartalus e munkáját több nagyobb képzőben (a nagykőrösi és a nagyenyedi református intézményekben, valamint az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézetben) évtizedeken keresztül alkalmazták zongoratanításra, de az egri érseki képző értesítőiben is megtaláltuk, még a Zsasskovszky-testvérek korszakából (1880/81. tanév).

Bartalus István Gyertyánffy Istvánnal, a budai képző igazgatójával együtt jelentette meg Négyes dalok zsebkönyve³⁴¹ c. kiadványát, 1878-1879 körül.³⁴² Az – alcíme szerint – többségében férfi-, illetve néhány vegyeskar antológiája. A szám szerint 101 művet tartalmazó gyűjtemény többek között Beethoven (2),³⁴³ Gluck (1), Händel (2), Michael Haydn (1), Mendelssohn (4), Mozart (5), Schubert (1), Schumann (1), Weber (2) mellett Ábrányi Kornél (1), Bartalus (19), Gyertyánffy (4), Huber Károly (6), Mosonyi Mihály (1), Thern Károly (7), Zsasskovszky Endre és Ferenc (1) műveit is megtalálhatjuk. Az antológiában szereplő művek mindegyikét magyar szöveggel, ill. műfordítással közöltek, utóbbiakat első sorban a kötet két szerkesztője, valamint Sándor Domokos jegyezte. Mindössze öt egyházi jellegű mű került be az általunk vizsgált kötetbe. A magyar szerzők művei (elsősorban Thern, Huber, Bartalus, Gyertyánffy művei) magukon hordozzák a korszak zenei jellemzőit (többnyire homofon szerkesztésmód, a dallam ritmusának uralkodása a prozódia felett, népies dallamvilág), több népies dalfeldolgozás, ill. szvit-szerű kompozíció található a kötetben. Az általunk vizsgált intézmények értesítői szerint a soproni, az ungvári és a nagykőrösi tanítóképzőkben használták a Négyes dalok zsebkönyvét, utóbbi intézményben 27 éven át.

4.4.1.4 A felekezeti képzők alkalmazkodása az 1869-es és az 1877-es állami tantervekhez

A felekezetek által fenntartott tanítóképzők – az 1868-as népoktatási törvény értelmében – az állami rendeleteket, előírásokat kötelesek voltak betartani. Az intézmények meghatározhatták saját tanterveiket – melyet a főfelügyelet engedélyével használhattak –, így bizonyos mértékben eltérhetett (és el is tért) az ének- és zeneoktatás tartalma.

³⁴¹ Bartalus – Gyertyánffy, 1887.

³⁴² Egyértelműen nem állapítható meg, melyik évben jelent meg a kiadvány. Révfy Géza munkájának előszava, valamint bizonyos értesítők alapján 1878-ban, vagy 1879-ben adhatták ki azt első ízben. vö. Révfy, 1911. Előszó, III.

³⁴³ Zárójelben jeleztük a szerzők által komponált művek számát, melyek helyt kaptak a kiadványban.

A katolikus képzők

A magyar tannyelvű katolikus képzők az 1868-as népoktatási törvény életbe lépését követően különböző időpontokban tértek át a hároméves képzési formára. A mintában szereplő képzőknek a korszakban az ének- és zenei tárgyakkal kapcsolatban alkalmazott óraszámait a 7. táblázatban ábrázoltuk.

7. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában

	évfolyam	ének			zene				heti óraszám		
									évfolyamonként	összes	
Eger 1880/81. ³⁴⁴		ének	római karének	egyházi népének	zongora	orgona	összhangzattan	hegedű			
	I.	x ³⁴⁵	x	x	x	x	–	–	4	14	
	II.	x	x	x	x	x	x	x	5		
	III.	x	x	x	–	x	x	x	5		
Pécs 1878/79. ³⁴⁶					zongora (zeneelmélettel, majd összhangzattannal)		orgona (összhangzattannal)				
	I.	2			2		–		4	12	
	II.	2			2		–		4		
	III.	2			–		2		4		
Esztergom 1890/91. ³⁴⁷		énektan			orgona		hegedű		összhangzattan		
	I.	x			x		x		–	5	14
	II.	x			x		x		–	5	
	III.	x			x		x		x	4	
Szeged 1875/76. 1877/78. ³⁴⁸		műének		egyházi ének	zongora		orgona		hegedű	nincs adat	nincs adat
Győr 1883/84. ³⁴⁹		ének			orgona		hegedű				
	I.	x			x		x			5	14
	II.	x			x		x			5	
	III.	x			x		x			4	
Csiksomlyó 1897/98. ³⁵⁰		ének			zongora	orgona	összhangzattan	orgonapont	hegedű		
	I.	x			x	x	–	–	1	5	15
	II.	x			x	x	x	–	1	5	
	III.	x			–	x	x	x	1	5	

³⁴⁴ Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1880-81-iki tanévről. Eger, 1881. 17-18.

³⁴⁵ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanították, de a források nem adtak meg tantárgyanként külön óraszámot.

³⁴⁶ A pécsi püspöki fitanítóképezde első értesítője az 1878/9-iki tanév végén. Pécs, 1879. 45.

³⁴⁷ Az Esztergomi Királyi Érseki Tanítóképző-Intézet értesítője az 1890-91. tanévről. Esztergom, 1891. 27-28.

³⁴⁸ A szegedi római katolikus tanítóképző három évfolyamos képzésével kapcsolatos adatok bizonytalanok, heti óraszámokról a levéltári iratok sem tájékoztatnak. Tantestületi jegyzőkönyvekben utalásokat találtunk a tanított tantárgyakat illetően, valamint egészen bizonyosan igyekezett a fenntartó betartatni a központi tanterv előírásait. ld. Az intézet 1875. szept. 30-i, 1878. márc. 11-i, és az 1882. február 6-i tantestületi gyűlések jegyzőkönyveit. Csongrád megyei Levéltár VIII. 64. a. 1. doboz

³⁴⁹ A győri kir. kath. tanítóképezde értesítője az 1883/84-iki tanévről. Győr, 1884. 7.

³⁵⁰ A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Csíkszereda, 1898. 66-74.

A képzők az 1877-ben napvilágot látott, római katolikus tanító-és tanítónőképzők számára készült tanterv (a továbbiakban: 1877-es katolikus tanterv)³⁵¹ alapján állapították meg tantárgyaikat annak jóváhagyását követően. Vizsgálatunk szempontjából (ének és zene) ez a dokumentum az állami tanterv előírásait tartalmazta, attól csupán az egyházzenei tantárgyak meghatározásában és óraszámában tért el.

Megállapítható, hogy az 1877-es katolikus tanterv előírásait igyekeztek megtartani a 7. táblázatban szereplő képzők. Ugyanakkor kijelenthető az is, hogy a zenei óraszámok minden intézmény esetében növekedést mutatnak a központi szabályozást megelőző tanévekhez (1869 előtthöz) képest. Az egri és esztergomi képzők esetében az összes zenei óraszám növekedett, ugyanakkor az egyes évfolyamokra szánt oktatási idő még a csíksomlyói esetében is csökkent, ha nem is nagy mértékben.

Az intézmények 1869-et követően kiadott értesítőikben egyre sűrűbb időközönként közölték az adott tanévben alkalmazott tanterveiket, így az ének- és zeneoktatás gyakorlatáról is az intézmények szélesebb köréből kaphatunk képet a korszakkal kapcsolatban.

Az 'ének' tantárgy minden katolikus intézmény esetében elsősorban a liturgikus énekek gyakorlását jelentette az 1870-es években, ugyanakkor az Egri dalnok már több intézmény (a győri, a pécsi) értesítőjében is feltűnik már ebben az időszakban, ami az énekelt zenei anyag világiasodását jelzi. Az egri tanítóképző értesítőiben egészen az 1880/81. tanévig nem olvasható az Egri dalnok címe a tankönyvjegyzékekben, azonban nehezen képzelhető el, hogy a Zsaskovszkyak ne használták volna saját kiadványaikat, megjelenésüktől kezdve.

Látható a 7. táblázatban, hogy orgonálni minden intézményben tanították a növendékeket (az kötelező volt rájuk nézve), ugyanakkor zongorázni sem az esztergomi, sem a győriben. Ez azért meglepő, mert a zongorát a billentyűs játékmód alapjainak elsajátítására használták, ugyanakkor így a gyakorlást is lehetett részben zongorán folytatni, melyhez a szóban forgó két intézmény esetében is adottak voltak a lehetőségek a növendékek számára.

A szertartástant (több értesítőben, mint „kántori teendők” szerepelnek) természetesen minden képzőben el kellett sajátítani.

A református képzők

A református tanintézetek esetében láthattuk a dualizmust megelőző évtized kapcsán a kiemelkedő óraszámokat, elsősorban a sárospataki és a nagyenyedi esetében. A sárospataki tanítóképzőt 1869-ben az állam kezelésébe adták át, így a debreceni, a nagykőrösi és a

³⁵¹ 1877-es katolikus tanterv. 89-104.

nagyenyesi intézmények hároméves képzésre vonatkozó óraszámait vetettük össze a 8. táblázatban.

8. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában

	évfo- lyam	ének					zene				heti óraszám		
Debrecen 1874/75. ³⁵²		elméleti énektan		gyakorlati énektan			zongora				évfolya- monként	összesen	
	I.	x ³⁵³		x			–				5	14	
	II.	x		–			x				4		
	III.	–		x			x				5		
Nagykőrös 1877/78. ³⁵⁴		egyházi ének	elm. és gyakorlati énektan	alkalmazott énektan	énektan módszere	karének	zongora	orgona	összhangzattan	hegedű			
	I.	2	2	–	–	2	2	–	–	–	8	21	
	II.	–	–	2	1		2		–	1	8		
	III.	–	–	–	–		–	2	1	2	7		
Nagyenyed 1879/80. ³⁵⁵		ének					zongora		orgona		hegedű		
	I.	6					3		–		4	13	20
	II.						–		4		–	10	
	III.						–		3		–	9	

³⁵² Értésítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1874-75. tanévről. Debrecen, 1875. 62-64.

³⁵³ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanították, de a források nem adtak meg tantárgyanként külön óraszámot.

³⁵⁴ Tudósítvány a nagy-kőrösi reform. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1877-8-ik tanévben. Nagy-Kőrös, 1878. 15-17.

³⁵⁵ A nagy-enyedi ev. ref. „Bethlen-főtanoda” 1879/80. tanévi értesítője. Marosvásárhely, 1880. 68.

Az abszolútizmus korszakával összevetve a vizsgált képzők óraszámait, megállapíthatók a következők. Debrecen esetében az 1870-es évek közepére elérték az állam által előírt kötelező óraszámot (14), az orgona tanulása fakultatívvá vált a növendékek számára.

Nagykőrös esetében kijelenthető, hogy nőtt az egyes évfolyamokra fordított heti óraszám, amely a korszakban a legmagasabb volt a vizsgált képzők között. Ebben az intézményben foglalkoztak a mintában szereplő intézmények közül először az ének elemi iskolai tanításának módszertanával, mely külön órásszámmal szerepelt a tantervben.

A nagyenyedi képzőt az egyes osztályokra fordított órásszámok emelik ki. Ennek okát azonban – paradox módon – a három évfolyam számára megtartott közös énekórákban kell keresnünk, ami viszont a csoportokban (vagy egyénileg) zajló foglalkozást nem tette megvalósíthatóvá.

Az evangélikus képzők

Az általunk vizsgált evangélikus intézmények a dualizmus idején tovább működtek, egyedül a nyíregyházi tanítóképzőt költöztették át Eperjesre, ahol 1872-től működött tovább. Az intézmények hároméves képzésének ének- és zenetárgyait, ill. azok órásszámaikat ábrázoltuk a 9. táblázatban.

9. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában

	évfo- lyam	ének		zene				heti óraszám	
Eperjes 1878/79. ³⁵⁶		ének	karének	zongora	orgona	zeneelmélet	hegedű	évfolyam	összesen
	I.	1	Bizonyos alkalmakkor.	4	–	–	2	7	18
	II.	1		–	2	2	2	7	
	III.	2		–	x	2		6	
Sopron 1878/79. ³⁵⁷		ének	karének	zongora	orgona	zeneszerkesztés	hegedű		
	I.	1	2	4	–	–	2	9	15
	II.	1		2		1	1	7	
	III.	–		–	2	–	1	5	
Szarvas 1871/72. ³⁵⁸		egyházi ének		gyakorlati zene	orgona	zeneelmélet			
	V-VI.	–		Az előkészítő osztályok tantárgyait nem részletezték, mindössze a „zene” kifejezés olvasható az értesítőben.				4	13
	VII.	x ³⁵⁹		4	–	x		8+1	
	VIII.				1				

³⁵⁶ Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1878/9-ik isk. évről. Eperjes, 1879. 49.

³⁵⁷ Értesítvény a soproni ág. hitv. evang kerületi tanító-képezdéről az 1878-79-ik iskolai évben. Sopron, 1879. 25-28.

³⁵⁸ A békési ág. hitv. evang. egyházmegyétől fentartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1871/2-ről. Gyula, 1872. 15-16.

³⁵⁹ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanították, de a források nem adtak meg tantárgyanként külön óraszámot.

Az eperjesi és a soproni intézménnyel kapcsolatban egyértelműen megállapítható az egyes évfolyamokra fordított óraszámok csökkenése a korábbi időszakhoz viszonyítva, mely az állami tantervek hatásának köszönhető. Ugyanakkor Szarvason a képzés háromszintű differenciálása mellett is igyekeztek megtartani az oktatás színvonalát úgy, hogy előtérbe helyezték a fokozatosság elvét, és a kb. 18 éves, VIII. osztályos ifjakat terheltek a leginkább a zenei készségek elsajátításával. A tanterv változatlan formában működött az 1871/72. tanévet követő évtizedben, az énekkar munkájában való részvétel került be még a képzésbe, mely minden képzős növendék számára kötelező volt. A kórus egy- és többszólamú műveket tanult.³⁶⁰ A hangszeroktatással kapcsolatban kiemeljük, hogy Szarvason harmóniumoktatás zajlott, mely hangszert az 1870-es évek értesítőiben – Magyarországon egyedülálló módon – fúhangorának nevezték.³⁶¹ Az 1880-as években már a ma is használt elnevezését használták.

Unikális dokumentumot tartalmaz a soproni képző 1878/79. évi értesítője. Annak első oldalain Kapi Gyula részletesen ismertette a soproni evangélikus tanítóképző énekezenektatását.³⁶² Eszerint a három évfolyam óraszám (7,5,3) tudatosan a képzés elejét igyekszik erősíteni több okból: egyrészt, a felsőbb évesek pedagógiai fejlődése nagyobb odafigyelést kíván, mint az első évben, másrészt, a hangszerjáték alapjainak elsajátításához megfelelő mennyiségű idő szükségeltetik, aminek ki kell egészülnie az önszorgalommal. A zongorajátékot Kapi az orgonajátékhoz való előkészítésnek tekinti, az orgonatanulást harmóniumon kezdik a növendékek. Bővebben kifejti a zongoratanítás metodikáját. A 10-15 fővel megvalósuló zongoraórákon – német mintára – egyesével kerülnek a hangszerhez a növendékek, ahol előjátsszák a már korábban önállóan gyakorolt darabot (vagy darabokat), míg az éppen nem játszó diákok zeneelméleti feladatot oldanak meg. Az előjátszással végző növendék új darabot kap, melyet néma harmóniumon gyakorol. A jelenlévők egy része az éppen elhangzó darabot kottából követi, szemmel. Kapi Gyula tájékoztat arról is, hogy miniszteri rendeletben közölt hegedűtanításra szánt időt Sopronban felemelték úgy, hogy a hangszert minden évfolyamban taníthassák, kiemelve a hegedűjáték nehézségeit (intonáció, hangképzés stb.). Kapi Gyula tehát maga utalt arra, hogy az 1877-es állami tanterv által biztosított 15 órát nem egyenletesen, hanem a képzés elején, az alapozást erősítették meg. Ezt egészítette ki heti két óra kórus, tehát valójában az I. évfolyam kilenc, míg a II. és III.

³⁶⁰ A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fentartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1875/6-ról. Gyula, 1876. 32.

³⁶¹ A békési ág. hitv. evang. egyházmegyétől fentartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1870/71-ről. Gyula, 1871. 16-17.

³⁶² Értesítvény a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanító-képezdéről az 1878-79-ik iskolai évben. Sopron, 1879. 25-28.

évfolyam öt-öt órában kapott zenei képzést, melyet egyre inkább a hangszeres tudás kialakításának szenteltek a vizsgált képzőben.

Láthatjuk, milyen különbségek voltak a képzők hangszeroktatási gyakorlatában (amely legalább olyan problematikus volt, mint a zenei hallással nem rendelkező növendékek énekelni tanítása): míg Nyíregyházán hárman ültek egy zongoraórán, addig Kapi Gyula kénytelen volt 15 fővel dolgozni egyszerre. Ez is hozzájárulhatott a tanítók nem megfelelő felkészültségéhez, ill. gyengébb színvonalú oktatásához.

4.4.1.5 A három évfolyamú képzés idején újonnan alkalmazott tankönyvek, kották

A tanítóképzés állami szabályzásával több hangszer tanulása vált kötelezővé a növendékek számára. A zongora mind a női, mind a férfi képzők esetében megjelent, míg a hegedű csak a tanítóképzőkben vált kötelezővé. Az orgona oktatása a kántorképzés következtében továbbra is szerepelt a tantervekben.

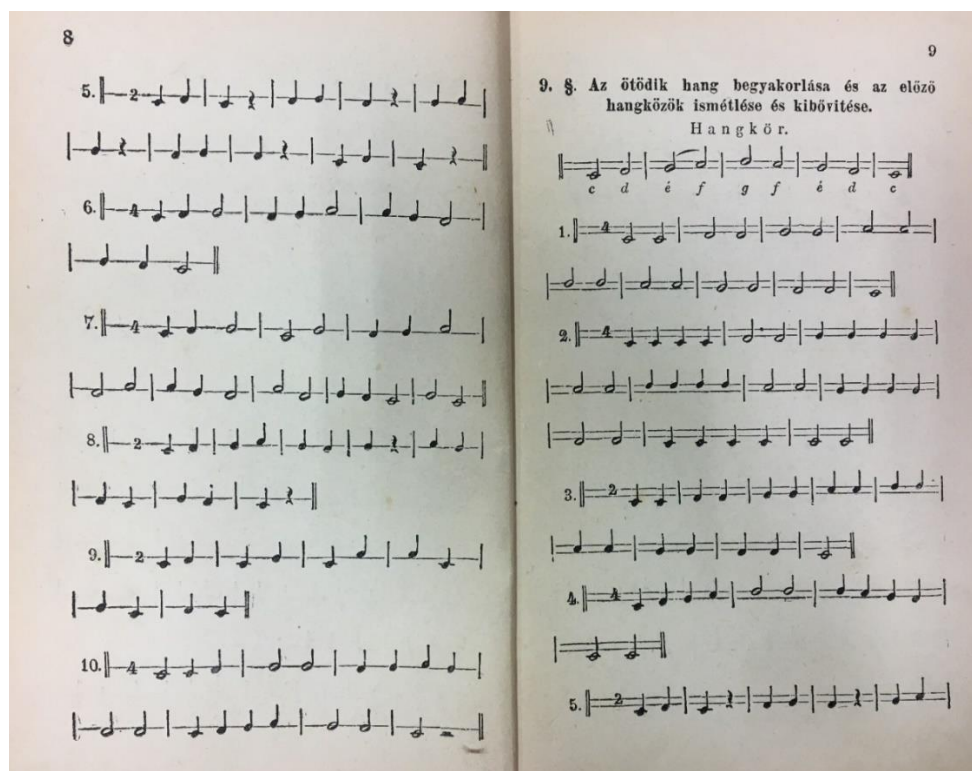
A dualizmus első másfél évtizedében a vizsgált képzők tanterveikben viszonylag kis számú, az oktatásban használt zenei tankönyvet, kottát jelöltek meg, azonban ezekből is jól következtetni lehet az egyes intézményekben folyó oktatási tevékenységre.

Az éneklés gyakorlati (valóban éneklést tartalmazó) tevékenységéhez a soproni evangélikusoknál Giuseppe Concone Leconc de chant (op. 10) c. munkáját használták. Concone munkáiról általában megállapítható, hogy szöveg nélküli gyakorlatokat tartalmaz, melyek inkább az egyéni hangképzésben lehettek az énektanárok segítségére, azonban a tanítóképzésben erről nem lehetett szó, így nem tudhatjuk: az intonációs pontosságot rendkívüli módon igénylő darabokat tartalmazó kötet milyen formában szolgálhatta a tanítóképzést? (Feltételezhetjük a folyamatos osztályszintű éneklést, ahol nem az egyéni hangképzéshez voltak adottak a körülmények). A szóban forgó munka egyszólamú, közepesen nehéz zenei anyagot tartalmaz, melyet zongorakísérettel láttak el. A soproni képzőben évtizedeken keresztül (1874-1910 között biztosan) használták Concone munkáit, emellett a szarvasi tanítóképző, illetve a pozsonyi (1902-1909) és a nagyszombati (1913-1917) tanítónőképzők tankönyvjegyzékei rögzítették a nevét, ill. valamely művének címét.

Oláh Károly (1841-1900), – aki a debreceni kollégiumban a bölcsész tagozatot elvégezve kántorként szolgált, majd a nagykőrösi tanítóképzőben 1864-1900 között zenei tárgyakat oktatott – több olyan munkát is kiadott az 1870-es években, melyeket első sorban a református tanítóképzőkben használtak. A Templomi és temetési karénekek két kötete magyar és külföldi szerzők négyszólamú férfikarra írt műveinek magyar fordítását alkalmazza. A darabok nagy része – mint ahogy a címe is utal rá – egyházi dallam, azonban az I. kötetben

Verdi Nabuccojának híres Szabadságkórusa is megtalálható. A gyűjteményt Nagykőrösön, Debrecenben és Nagyenyeden is használták.

Oláh Károly egyetlen Magyarországon fellelhető, módszertani jellegű munkája a Gyakorló-könyv a népiskolai énektanításhoz (a továbbiakban: Gyakorló-könyv)³⁶³ címet viseli, melynek első kiadása 1880-ban jelent meg.³⁶⁴ A belső borító tájékoztatás szerint ehhez a műhöz készült kézikönyv (vezérkönyv) is – melyet a nagyenyedi képzőben biztosan használtak a szóban forgó kötettel együtt. A Gyakorló-könyv zeneelméleti ismeretek magyarázatát szolgáló ábrákból, kottapéldákból áll, valamint népies műdalokat tartalmaz egy-, illetve kétszólamban, témájukban a népiskolás korosztályt szólítva meg. Oláh tankönyvében a fentebb már Bartalus István Éneklő ABC-jével kapcsolatban bemutatott, ún. létramódszert alkalmazza: az egyszerű dallamok szekund távolságra lévő hangjait először egy, majd két vonal (egy vonal, ill. egy pótvonal) segítségével ábrázolja. A kötet további oldalain a dallamok hangterjedelme egyre nő, így egyre több vonalra van szükség, így jutunk el a vonalrendszerig (öt vonal), ill. a teljes C-dúr hangsorig. Tudomásunk szerint Bartalus István említett kötetei után Oláh Gyakorló-könyve az első olyan munka, mely a létramódszert a vonalak számának fokozatos bővítésével kombinálta.

4. kép A hangterjedelem bővítésének szemléltetése Oláh Károly Gyakorló-könyvében (forrás: Oláh, 1885. 8-9.)

³⁶³ Oláh, 1885.

³⁶⁴ Szabolcsi –Tóth, 1965. 3. kötet, 20.

Zsaskovszky Ferenc és Endre a dualizmus időszakában is gazdagította a magyar zenepedagógiai irodalmat. A Harmonia³⁶⁵ először 1870-ben került kiadásra,³⁶⁶ céljában és jellegében is illeszkedik az Egri dalnok és a Kis lantos sorozatok köteteihez. Férfikarok, dalárdák számára készült, összesen 51 kórusművet tartalmaz, melyből 15 a Zsaskovszkyak szerzeménye, a többi között megtaláljuk Schubert, Wagner, Beethoven, Rossini, Schumann, Weber és Mendelssohn műveit, valamint Bartalus, Doppler és Mosonyi munkáinak átiratát, illetve több népies műdal feldolgozását is.

4.4.2 A négyéves képzés időszaka (1882-1918)

1882-től az általunk vizsgált korszak végéig (1918) az elemi iskolai tanító(nő)képzés négyévfolyamú volt, melyhez a felekezeti képzők fenntartóinak is alkalmazkodniuk kellett. Számos képzőintézmény forrásanyagában találtunk arra utaló adatokat, hogy az ének- és zeneoktatást is befolyásolták ezek a dokumentumok, így ennek megfelelően a korszakban készült tantervek ének- és zeneoktatási aspektusait is át kell tekintenünk.

4.4.2.1 Az 1881-es állami tanterv

Az 1881-es állami tantervben a „Művészeti tárgyak” aránya a képzésen belül 20,9 %-ot tett ki (23 óra az egész képzési idő 110 órájából). Az ének és zenetan órakerete (14 óra) a művészeti tárgyak 60,86 %-át, míg az összes óra 12,72 %-át jelentette. Az elemi iskolai tanítónőképzők számára a rendelet nem írta elő egzakt módon a tanítandó tantárgyakat, az elsajátítandó tananyagrészekből azonban ezekre következtethetünk. A tantárgyakat és az óraszámokat a 10. táblázatban ábrázoltuk.

10. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítónőképzők 1881-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	x ³⁶⁷	x	x	—
zongora	x	x	x	x
zeneelmélet (összhangzattan)	—	x	x	x
heti óraszám összesen	4	4	4	2

³⁶⁵ Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1912.

³⁶⁶ vö. Mizera – Nagy – Verók, 2017. 2. kötet, 114.

³⁶⁷ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyként az óraszámot.

A hangszeres oktatáson belül már a II. osztályban szerepet kapott a kamarazene („nehezebb darabok két s négy kézre”). III. osztályban nem találtunk utalást a zongora tanítására, azonban az összhangzattani tanulmányok mindenképpen összefüggtek a hangszeres ismeretekkel. Ugyanakkor a tanterv szövegéből nem következtethetünk arra, hogy az a IV. osztályban énekóra megtartására kötelezte volna az intézményeket.

4.4.2.2 Az 1882-es állami tanterv

Az 1882-es állami tanterv ének- és zenetan tantárgyainak tananyagát a korábbiakhoz képest részletesebben határozta meg. A tanított tantárgyakat a 11. táblázatban ábrázoltuk.

11. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítóképzők 1882-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	x ³⁶⁸	x	x	x
zeneelmélet ³⁶⁹	x	x	x	x
zongora	x	x	x	x
orgona	–			
hegedű	–	x	x	x
karének	Minden osztály heti 1 órában közösen karéneken (kórus) vett részt.			
heti óraszám összesen	4	4	4	2

Az 1877-es állami tantervhez képest a következő eltéréseket tapasztaltuk:

- az egyes osztályok tantervi elvárásait félévenként határozták meg;
- az korábbihoz tantervhez képest itt nem volt főtárgyként megjelölve az ének;
- minden oktatási terület pontosabb tartalmi meghatározást kapott;
- a képzés IV. osztállyal való kibővítése különösen a zeneelmélet (hangközök, hangzatok) ismeretének bővebb kifejtésére adott lehetőséget;
- az eddigi 14 helyett 16 órában folyhatott a zenei oktatás, a képzés teljes idejére vetítve.

A tanterv súlyos hiányosságának tekinthető, hogy az énektanítás módszertanának oktatását nem említi, ugyanakkor a tanítónőképzők számára az 1881-es tanterv előírta azt. A négy évfolyam számára összesen 107 órában folyt a képzés, melynek 19,62 %-át adták művészeti tárgyak. Az ének és zenetan órakerete (14 óra) a művészeti tárgyak 66,66 %-át, az egész képzés 13,08 %-át jelentette.

³⁶⁸ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³⁶⁹ A tanterv tantárgyakat nem sorol fel, így a zeneelmélet sem szerepel azok között, azonban igyekeztünk a tanterv előírásait oktatási területenként táblázatba sorolni.

4.4.2.3 Az 1884-es református tanterv

Az 1884-es református tantervben a művészeti tárgyak a képzés 103 tanórájának 27,18 %-át tették ki. A zenei tantárgyak óraszámai (összesen 20 óra) a művészeti tárgyak óraszámának 71,42 %-át, a képzés teljes órakeretének 19,41 %-át jelentették. A vizsgált tantervben az Ének- és zenetan tantárgycsoportra vonatkozó óraszámokat a 13. táblázatban láthatók.³⁷⁰

12. táblázat Az 1884-es református tantervben szereplő zenei tantárgyak és óraszámok

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
egyházi ének	2	1,5 („alkalmazott”)	-	-
énektan	2 („elméleti és gyakorlati”)		-	-
zongora	2	2	-	-
orgona	-	-	2	2
módszertan	-	0,5	-	-
hegedű	-	-	2	1
összhangzattan	-	-	-	1
karének (együtt)	2			
heti óraszám, összesen	6 + 2 óra kórus	4 + 2 óra kórus	4 + 2 óra kórus	4 + 2 óra kórus

Látható, hogy a 12. táblázatban jelölt tantárgyháló összetettebb módon határozta meg az évfolyamok tananyagát, szemben az 1882-es állami tantervben leírtakkal. Az ok egyértelműen az egyházzenei tantárgyak megjelenése.

4.4.2.4 Az 1903-as állami tanterv

Az 1903-as állami tanterv a nemek számára külön meghatározta a tárgyakat és a heti óraszámokat, azonban nem rendelkezett az adott óraszámok a zenei tárgyak közötti pontos elosztásáról, ezzel meghagyva több ponton a döntés lehetőségét az adott intézmény számára. A tanítóképzők számára összesen 124, míg a tanítónőképzők számára 134 órában határozta meg a tanítandó tárgyak oktatási idejét. A tanítóképzők esetében a művészeti tárgyak az egész képzés óraszámának 22,58 %-át jelentették. Az ének és zene órakerete (16 óra) a művészeti tárgyak 57,14 %-át, míg a teljes képzés 12,95 %-át jelentette. A tanítónőképzők esetében a művészeti tárgyak a teljes képzés 20,89 %-át jelentették; az ének és zene óraszámai a művészeti tárgyak 57,14 %-át, a teljes képzés 11,94 %-át adták. Az Ének és zene tárgyait évfolyamonként, az adott osztályban előírt összes óraszámok feltüntetésével a 13. és 14. táblázatban foglaltuk össze.

³⁷⁰ 1884-es református tanterv. 16-17. (Minden óraszám az egész tanévre értendő, kivéve a jelzett eseteket.)

13. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítónőképzők 1903-as tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	x ³⁷¹	x	x	x
zongora	x	x	„mint magánygyakorlat”	„mint magánygyakorlat”
hegedű	x	x	x	x
orgona	—	x	x	x
összhangzattan	—	—	x	x Beépítve az „ének” tárgyba, de tartalmát külön fejezetben határozták meg.
karének	—	—	x	x
egyházi ének és zene	—	—	—	x
heti óraszám összesen	4	4	4	4

14. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítónőképzők 1903-as tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	x ³⁷²	x	x	x
zongora	x	x	x	x
hegedű	fakultatív			
iskolai harmónium	—	—	—	x
összhangzattan	—	—	x	x Beépítve az „ének” tárgyba, de tartalmát külön fejezetben határozták meg.
karének	—	x	x	x
heti óraszám összesen	4	4	4	4

Az ének tárgy tantervi elvárásaiban jelentősebb változás nem tapasztalható az 1881-től és 1882-től érvényes tantervekhez képest, ugyanakkor a IV. osztályban ismét megjelent a népiskolai énektanítás módszertana, melyet az énekórákon kellett oktatni. A korábbi évtizedekben (1881-1882-től) minden képzős növendék számára – nemtől függetlenül – a képzés teljes ideje alatt kötelező karének a vizsgált tantervben átgondolásra került: az a férfiaknál csak a III-IV. osztályban jelent meg – a módszertanhoz hasonlóan az ének tárgyba integráltan, az alkalmasszerű próbák előirányzásával devalválva annak jelentőségét, míg a nőknél az I. osztályt kivéve a képzés végéig kötelező volt a növendékek számára a kórus munkájában való részvétel. A hangszeres oktatás több újítást is tartalmazott: a hegedű a férfiak képzésében végig kötelezően jelent meg, míg a nők esetében fakultatív volt annak oktatása. Ugyanakkor a zongora annál dominánsabb a tanítónőképzők tantervében (a képzés

³⁷¹ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³⁷² X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

teljes tartama alatt kötelező volt). A férfiaknál II. osztályban megjelent az orgona, mint a kántori munka egyik pillére, ezért szerepelt a dokumentumban a zongora III. és IV. osztályban „mint magángyakorlat”. A nők képzésél hangsúlyozza a tanterv, hogy az oktatás kizárólag iskolai harmóniumon történt, vagyis orgonán nem tanították őket. A hangszer oktatása a tanítónőképzők esetében a IV. évfolyam tananyagában kapott helyet. Bekerült a tantervbe – külön óraszám nélkül – a társas zene, célozva ezzel egyrészt a kamarazenében rejlő kohéziós erőt, másrészt a növendékek zenei ízlésének formálását. Az összhangzattannal kapcsolatban megállapítható, hogy az 1882-es állami tantervben hangzatok csupán a képzés záróévében jelentek meg kritériumként, míg itt már III. osztály végére a négyhangzatokkal is tisztában kellett lennie a diákoknak.

A megelőző tantervekkel összevetve nóvumként értékelhető az egyházi ének és zene megjelenése a férfiak képzésében, amely „facultatív” megjegyzéssel került a dokumentumba.

Fentebb említettük, hogy 1894-ben készült el az első revideáló javaslat az 1882-es állami tantervvel kapcsolatban. E javaslat és a rendeletben közzétett tantervi változat között több, az Ének és zenét érintő változtatás mutatható ki. Ezek egy része a tantárgyak jellegének megváltozásából fakadt (pl. az egyházi ének és zene fakultatív meghatározása), egy része zenei szakmai jellegű (pl. az ének tárgyon belül bizonyos zeneelméleti fogalmak átkerültek más osztály tananyagtartalmába, vagy új tartalmi egységek kerültek be a tervbe). Számos ponton rövidítettek a tantervi elvárások kifejtésén. Szakmai szempontból talán a legfigyelemre méltóbb különbség a karéneknél található: míg az 1894-es javaslatban szerepelt azon kritérium, miszerint a gyakorló iskolában meg kell követelni a hangjegy alapján történő éneklést, ennek a rendeletben már nyomát sem találjuk.

4.4.2.5 Az 1911-es állami tanterv

A 1911-es állami tanterv a férfi és női képzők számára egyaránt 144-144 órában határozta meg a képzés kereteit. A tanítóképzők esetében a művészeti tárgyak³⁷³ órászáma a teljes képzés órakeretének 19,44 %-át jelentette. Az ének és zene órászáma (16 óra) a művészeti tárgyak 57,14 %-át, míg a képzés teljes órakeretének 11,11 %-át adta. A tanítónőképzők tantervében a művészeti tárgyak a képzés teljes órászámának 16,66 %-át adták. Az ének és zene órászám (12 óra) a művészeti tárgyak 50 %-át, míg a teljes órakeret 8,33 %-át jelentették. Az új tanterv – az 1903-as állami tantervhez hasonlóan – részben közös

³⁷³ 'Művészeti tárgyak' alatt az 1911-et megelőző évtizedek tantervei alapján az ének és zenét, a rajzot, valamint a szépírást értjük.

célokat határozott meg a nemek számára, azonban több ponton eltért attól. Az egyes zenei tárgyak tantervi helyét, illetve az összesített óraszámokat a 15. és 16. táblázat mutatja.

15. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítóképzők 1911-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	X ³⁷⁴	X	X	X
zongora	X	—	—	—
iskolai harmónium	—	X	X	X
orgona	—	—		
hegedű	X	X	X	X
zeneelmélet (összhangzattan)	X	X	X	X
egyházi ének és zene	f a k u l t a t í v			
heti óraszám összesen	4	4	4	4

16. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszámja az állami tanítónőképzők 1911-es tantervében

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	x ³⁷⁵	x	x	x
zongora	x	x	x	x
iskolai harmónium	—			
hegedű	f a k u l t a t í v			
zeneelmélet (összhangzattan)	x	x	x	x
heti óraszám összesen	3	3	3	3

Az ének tantárgy jelentősebb újdonságot nem tartalmazott a korábbi, 1903-as állami tantervhez képest. Nem említi külön fejezetben a karéneket, annak III-IV. osztályban való kötelező jellegét az ének tárgy IV. osztályra vonatkozó kritériumainál tárgyalja. Hasonlóan a karénekhez, a társas zene is kimaradt a dokumentumból. A hangszeres tanulmányok leírását egyszerűsítette, egyszersmind rövidítette: elkülönült a billentyűs hangszerek csoportja (zongora, iskolai harmónium, orgona), illetve a hegedű. A zeneelméleti ismereteket mind a négy osztályra vonatkozóan pontosítja. Az egyházi zene tömören közölt elvárásai megmaradtak.

A 15. és 16. számú táblázatok összevetései alapján megállapítható, hogy az 1903-as állami tanterv iskolai harmóniumot érintő elvárásai pontosításra kerültek 1911-ben: a férfiak képzésében az első évben mindenki számára kötelező volt a zongora, második évben az iskolai harmónium, majd a harmadik évtől – egyéni képességektől függően – harmóniumon,

³⁷⁴ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³⁷⁵ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

illetve a tehetségesebbek orgonán tanultak. A népiskolai énektanítással kapcsolatos tantervi, módszertani ismereteket a növendékek továbbra is az ének tárgy keretein belül, IV. osztályban sajátították el.

Az 1911-es állami tantervben a korábbiakhoz viszonyítva a legnagyobb változást a női képzők heti óraszámának négyről háromra való csökkentése jelentette, amivel az összes heti zenei óraszám 25 %-kal csökkent a korábbi évtizedekhez képest. E változtatást a kézimunka tantervi megjelenése indokolta, mely heti egy órában vált kötelezővé minden évfolyam számára.³⁷⁶

4.4.2.6 A felekezetek képzőinek tantervei 1904-1912 között

Az 1904-es katolikus tanterv a tanítóképzők számára 120, a tanítónőképzők számára 125 órányi képzést írt elő. A tanítóképzők esetében a művészeti órák aránya a képzésben 22,5 % volt. Az ének és zeneórák (18 óra) a művészeti tárgyak óraszámának 66,66 %-át, a képzés teljes órakeretének 15 %-át jelentették. A tanítónőképzők teljes órakeretének 19,2 %-át adták a művészeti tárgyak. Az ének és zeneórák (15 óra) a művészeti tárgyak 62,5 %-át, míg a teljes órakeret 12 %-át jelentették. A tanterv a 17. és a 18. táblázatban olvasható zenei tantárgyakat és óraszámokat határozta meg a tanító-, illetve tanítónőképzők számára.

17. táblázat Az 1904-es, katolikus tanítóképzők számára készült tanterv zenei tantárgyainak óraszámai

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	1	1	1	1
hegedű	2	1,5	1	0,5
zongora	2	1,5	1	0,5
harmónium	–	0,5 (a tanév második felében a váltakozó óra helyett)	1	1
orgona	–	–	1	1
zeneelmélet (összhangzattan)	–	–	x ³⁷⁷	x
karének	fakultatív			
karzene	fakultatív			
heti óraszám	5	4	5	4
magánygyakorlat (gyakorlási lehetőség, hetente)	3 x 0,5 óra zongora	2 x 0,5 óra zongora, 2 x 0,5 óra harmónium	1 x 0,5 óra zongora, 2 x 0,5 óra harmónium, 1 x 0,5 óra orgona	1 x 0,5 óra zongora, 1 x 0,5 óra harmónium, 2 x 0,5 óra orgona

³⁷⁶ Tanterv és tantervi utasítások az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1911. évi június hó 30-án 78.000. sz. a. kelt rendeletével. Budapest, 1911. 2.

³⁷⁷ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

18. táblázat Az 1904-es, katolikus tanítónőképzők számára készült tanterv zenei tantárgyainak óraszámai

katolikus tanítónőképzők (1904)	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
ének	1	1	1	1
hegedű	2	1,5	fakultatív	fakultatív
zongora	2	1,5	1	0,5
harmónium	–	0,5	1	1
zeneelmélet (összhangzattan)	–	–	x ³⁷⁸	x
karének	fakultatív			
karzene	fakultatív			
heti óraszám	5	4	5	4

Az 1903-as tanterv vonatkozó előírásait nagyobb részben elfogadta tehát a Püspöki Kar, a leginkább releváns különbség a katolikus tantervben az összességében kettővel magasabb óraszám, mely az I. és a III. évfolyam óraszámát emelte.

1904 májusában jóváhagyott református tanterv mind tartalom, mind óraszám tekintetében alig tért el az addig érvényben lévő, 1884-es református tantervtől.

Az 1911-es állami tantervet már minden felekezet szinte változtatás nélkül fogadta el, különbséget a kántorképzést érintő tárgyak (egyházi ének, harmónium, orgona és zeneelmélet) leírása jelentett. A kántorképzés a dokumentum szerint a III-IV. osztályban együtt, heti két közös órán zajlott.³⁷⁹

4.4.2.7 A kántorképzés helyzete a dualizmus korszakában

Az 1848-at megelőző évtizedekben a magyarországi tanítóképzés magától értetődően a kántori szolgálatra is felkészítette a leendő tanítókat (első sorban arra készítette fel). A Thun rendelete, majd az Eötvös-félé népoktatási törvény hatására megszülető tanító- és tanítónőképzőkben azonban a kántorságra való felkészítés egyrészt a közismereti tárgyak „térnyerése”, másrészt a zenei alkalmasság, rátermettség tömeges hiánya miatt háttérbe szorult, vagy elsikkadt.

A kántorképzést – és egyúttal a magyarországi plébániákon folyó zenei szolgálat minőségét – számos új kiadvánnyal tette korszerűbbé az 1850-es évektől kezdve Zsasskovszky Ferenc és Endre, akik maguk is évtizedeken keresztül képezték a kántortanítókat Egerben.

³⁷⁸ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanítani kellett, de nem szabályozták tantárgyanként az óraszámot.

³⁷⁹ Tanterv katolikus elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Stephaneum, Bp., 1912. 44.

Azonban az ország több tanítóképzőjében (felekezettől, vagy fenntartótól függetlenül) a növendékek zenei alkalmasságát (alkalmatlanságát) kifogásolták a XIX. század második felében, több zenetanár a képzés általunk is leírt tendenciáján változtatni szeretett volna, vagyis több, jó színvonalon felkészített kántort adni a települések számára.

Kiemelkedő szerepet töltött be a kántorképzés dualizmus-kori megújításában Sztára József: az ő nevéhez kötődik az országban elsőként bevezetett kántortanító-képző tanfolyam megszervezése.³⁸⁰ A képzés ötlete azokból az általunk fentebb is tárgyalt, a korabeli zenei nevelést-oktatást érintő problémákból eredeztethető, melyeket maga Sztára is papírra vetett az 1880-as évek közepén.³⁸¹ Alapvető problémaként jelentkezett a tárgyalt korszakban, hogy csökkent az ország területén a kántorok száma, ezért – tanítóképzőkben oktató zenetanárok – szerettek volna Budapesten létrehozni egy állami kántorképző intézetet, azonban a felekezetek sokszínűsége miatt ez nem volt lehetséges. Emellett az akkori (1886) állapot közvetlen okaiként a következőket jelölte meg Sztára: 1. A képzőbe felvett növendékeknek „hiányos [a] zenei előkészültsége”,³⁸² 2. a diákok régebben két-három évet kántor mellett segédkeztek, akik arra „aspiráltak”, ma pedig „zenéből semmit sem” tudnak.³⁸³ Ehhez járult még a heti óraszámok kérdése, mellyel kapcsolatban Schultz Imre (az alábbiakban összefoglalt) véleményét idézte: amíg Magyarországon 14 a heti kötelező zenei óraszám a tanítóképző intézetekben (négy évfolyam), addig a szász királyságban 43 (hat évfolyam), Gothában 18 (plusz két év zenei előkészítő), Mirowban 30 (három évfolyam), Karlsruhe-ban 27, Würtembergben 32, az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák területein 24 ez a szám, „tehát mindenütt többet [tanulnak zenét] mint nálunk.”³⁸⁴ Schultz Imre 14-ről 24-re emeltette volna hazánkban az óraszámot. Sztára véleménye szerint azonban egy külön tanfolyamot kell felállítani a kántorképzés elősegítésére, mert a tanulók egyéb óraszámát nem kellene növelni. Ennek megvalósításához egy (az alábbiakban, röviden bemutatott) tervet dolgozott ki. Eszerint ezen a tanfolyamon minden növendék köteles részt venni. Képesség szerint három csoportba osztják őket: 1. rendkívül gyenge zenei érzékkel rendelkezők, 2. „előrehaladottabbak”, 3. „tkp. kántorjelöltek”, akik jó zenei képességekkel és megfelelő éneklési készséggel is bírnak. A „rendes” zeneórákon felül 10 órában vezeti a kántorképzésért felelős tanár ezt a tanfolyamot. A legjobbak orgonából, összhangból fejlődhetnek, a hangszerelést és a vezénylést is megtanulják. A végén külön vizsgát tesznek, és külön

³⁸⁰ Sztára József életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szt%C3%A1ra.html>
Letöltés ideje: 2022. 06. 18.

³⁸¹ A kalocsai királyi s érseki római katolikus fitanító-képezde értesítője (1886.) Kalocsa, 1886. 4-12.

³⁸² A kalocsai királyi s érseki római katolikus fitanító-képezde értesítője (1886.) Kalocsa, 1886. 4.

³⁸³ A kalocsai királyi s érseki római katolikus fitanító-képezde értesítője (1886.) Kalocsa, 1886. 5.

³⁸⁴ A kalocsai királyi s érseki római katolikus fitanító-képezde értesítője (1886.) Kalocsa, 1886. 5.

bizonyítványt kapnak a képzés elvégzéséről. A tanfolyamot végzett tanítók számára is meghirdetik. Sztára a két évnyi tananyagot közölte, amihez órarendet is tervezett. Az értesítő tartalmazza a tantestület, a főkáptalan és az érsek levelezését,³⁸⁵ melynek értelmében Kalocsán az 1885/86. tanévtől elindulhatott a fent említett tanfolyam, azonban a rendszeres képzés csak 1888-ban kezdődött meg.³⁸⁶

Meg kell jegyeznünk, hogy – a fentebb Sztára és Schultz által felsorolt okok mellett – a tanítóképzők megfelelő számú és minőségű hangszerrel való ellátatlansága még a XIX. század végén is jelentős problémákat okozott a kántorképzés vonatkozásában, ami főleg a gyakorlati lehetőségeket korlátozta, nagyszámú növendék esetében. A megoldást megfelelő számú pedálos harmónium vásárlása jelenthette volna.³⁸⁷

A hangszer azonban semmit sem ér, ha nem megfelelő a szakemberek képzése. Harrach József a következőket jegyezte meg 1896-ban a kántorok és tanítók képzetlenségéről: „[...] minek tulajdonítsuk azt a megfoghatatlan dolgot, hogy a tanítóképzőkből még most is igen sok oly tanító és kántortanító kerül ki, akik alig ismerik a kottát, akik aztán hivatván a községi istentisztelet énekét és orgonajátékát ellátni, s a gyermekeket az iskolában nemes énekekre tanítani? Korántsem túlzok; hiszen eléggé ismeretes a vidéki kántorok igen nagy részének majdnem abszolút zenei tudatlansága. A baj forrása mindenesetre a tanítóképző intézetek tanításában vagy rendszerében rejlik.”³⁸⁸ Hogy mennyire élő probléma volt még a vizsgált korszak végén is a zenei képességek megléte a kántor- és a tanítóképzésben, bizonyítja a kalocsai érseki tanítóképző 1912/13. tanévének értesítője,³⁸⁹ mely szerint a tárgyalt tanévet megelőző években a polgári-, vagy a középiskolákból érkezett növendékek zenei analfabéta volt, ennek ellenére részt vesznek a képzésben.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a vizsgált tanítóképzők többségében a zenei alkalmasságot ellenőrizték, azonban erről csupán az egri, az esztergomi és a szegedi katolikus, a nagyenyedi és a debreceni református, a soproni evangélikus, valamint a budapesti izraelita tanítóképző dokumentumaiban találtunk feljegyzést. Nagykőrösön még az 1904/05. tanév során is feljegyezték a tantestületi jegyzőkönyvbe, miszerint több diák „énekképtelen, így a tanítói pályára alkalmatlan.”³⁹⁰ A tanítónők képzők egyikében sem kértek alkalmassági vizsgát a leendő növendékektől.

³⁸⁵ A kalocsai királyi és érseki római katolikus tanítóképző értesítője (1886.) Kalocsa, 1886. 8-12.

³⁸⁶ A kalocsai róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1915/16. iskolai évről. Kalocsa, 1916. 53.

³⁸⁷ (Szerző nélkül): A tanítóképzőintézet értesítője az 1896/11. szám. 84.

³⁸⁸ Harrach József: Zenei nevelésünk reformja. Budapest, 1896. Idézi: Halmos, 2020. 178.

³⁸⁹ A kalocsai róm. kat. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1912-13. iskolai évről. Kalocsa, 1913. 24-25.

³⁹⁰ Nagykőrösi Református Tanítóképző Intézet tanári értekezletének jegyzőkönyve, 1904. december 2. Pest megyei Levéltár, VIII. 53. a. 1. doboz.

Kántorképzés (tanfolyam, vagy a tanítóképzés kiegészítő tananyagaként) – annak a kalocsai intézményben való megindulását követően – számos képzőben folyt, ugyanakkor a felekezetek tanítóképzésében az az 1910-es évekig szoros egységet képezett az „alapozó” tantárgyakkal, amelyet mind a felekezetek által kiadott tantervek, mind a képzők értesítőiben közölt tantárgyak és óraszámok is alátámasztanak.

A dualizmus korszakában a katolikus és evangélikus kántorképzés szakirodalmát több szerző is bővítette: előbbi felekezet esetében Nemesovits Antal és Kersch Ferenc, az evangélikusoknál Kapi Gyula nevét emeljük ki. Kersch *Sursum corda* c. munkája 1902-ben, négy kötetben jelent meg. A kiadvány „egyediségének legfontosabb eleme az orgonajátékban az, hogy az énekek előtt és után megszólaló elő- és utójátékokat megkomponálja a szerző, néhány kivételtől eltekintve több változatban is. A kötetek felépítése az egyházi év időbeosztásához alkalmazkodik.”³⁹¹ A mind a gyakorlatban, mind a kántorképzésben jól használható könyvsorozatot a szegedi, a pécsi, a csíksomlyói, a győri tanítóképzőben, valamint a pozsonyi és a kalocsai tanítónőképzőkben használták, különböző céllal. Külön említést érdemel, hogy az esztergomi tanítóképzőben már az 1902-es kiadást megelőzően, az 1899/1900. tanévben is használták harmónium- és orgonaoktatásra, amely egyértelműen összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az érintett tanév során Kersch a képző zenetanárát helyettesítette,³⁹² így vélhetően alkalma nyílt a leendő kiadványból oktatni. (A képzőben később nem használták a köteteket.)

4.4.2.8 Az intézmények négy évfolyamos képzésének zenei aspektusai

A felekezeti tanító(nő)képzők négyévfolyamú oktatásra való átállása lassan, egymáshoz képest sokszor évtizedes különbséggel történt meg. A mintánkban szereplő intézmények közül az eperjesi evangélikus kollégium tanítóképző-intézete tette meg a legkésőbb ezt a lépést az 1899/1900. tanévben. Ugyanakkor a felekezeti fenntartású, elsősorban katolikus tanítónőképzők száma is megemelkedett ebben az időszakban.

A négyéves képzés időszakát tekintve általánosságban megállapítható, hogy az állami befolyás egyre inkább éreződött az intézmények zenei oktatásában is (elsősorban a tantárgyak struktúrájában), majd az 1911-es állami tanterv bevezetését követően szinte el is tűntek azok a – leginkább óraszámokban tetten érhető – különbségek, amelyek korábban az egyes felekezetek képzőiben zajló zenei képzésre jellemzők voltak.

³⁹¹ Köncse, 2007. 151.

³⁹² Bartal, 1942. 57.

A katolikus tanító(nő)képzők

A katolikus tanítóképzők ének- és zeneoktatás óraszámai a négyéves képzés idején (az 1911-es állami tanterve bevezetését megelőzően) a 19. táblázatban látható módon alakultak.

19. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában

	évfolyam	ének				zene				heti óraszám	
		ének	római karének	egyházi néének	gyász-ének	zongora	orgona	hegedű		évfolyamonként	összes
Eger 1887/88. ³⁹³											
	I.	x ³⁹⁴	x	x	–	x	x	–		4	19
	II.	x	x	x	x	x	x	–		5	
	III.	x	x	x	x	–	x	x		5	
	IV.	x	x	–	x	–	x	x		5	
Pécs 1896/97. ³⁹⁵		ének		karének		zongora	orgona	zenecsmélet	hegedű		
	I.	2		1		3	–	1	1	8	26
	II.	2					3	1	1	8	
	III.	2				1		1	1	7	
	IV.	2				–	1	1	1	8	
Esztergom 1897/98. ³⁹⁶		ének		karének		zongora	orgona	összhang/zattan	harmónium	hegedű	
	I.	1		1		1	–	–	–	2	15-16
	II.	1				1	–	–	–	2	
	III.	–				–	–	1	x	2	
	IV.	–				–	2	–	–	1	
Szeged 1894/95. ³⁹⁷		ének		karének		zongora	harmónium	zenecsmélet	hegedű	zenekar	
	I.	x		3		x	–	x	–		17
	II.	x				x	x	x	x	2	
	III.	–				x	x	x	x		
	IV.	x				–	x	x	–		
Győr 1905/06. ³⁹⁸		ének	egyhá-zi ének	mlének		orgona		hegedű		műzene	
	I.	1	1	1		2		1			19
	II.	1				2		1		1	
	III.	1				2		1			
	IV.	1				2		1			
Csíksomlyó 1898/99. ³⁹⁹		ének				zongora és orgona		összhang/zattan	hegedű		
	I.	1				2		–	2	5	18
	II.	1				1		1	2	5	
	III.	1				1		1	1	4	
	IV.	1				1		1	1	4	
Eperjes (g.kat.) 1901/02. ⁴⁰⁰		egyházi ének		kórus		zenecsmélet		hegedű			
	I.	2		1		x		1		4	16
	II.	2				x		1		4	
	III.	2				x		1		4	
	IV.	2				1		x		4	
Ungvár (g.kat.) 1907/08. ⁴⁰¹		egyházi ének		ének		zenecsmélet		hegedű			
	I.		6	8						16	
	II.										
	III.										
	IV.										

³⁹³ Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1887-88-iki tanévről. Eger, 1888. 32-34. o.

³⁹⁴ X-szel jelöltük a táblázatban, ha az adott tárgyat az adott osztályban tanították, de a források nem adtak meg tantárgyanként külön óraszámot.

³⁹⁵ A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1896-97-iki tanévről. Pécs, 1897. 57-60.

³⁹⁶ Az Esztergomi Királyi Érseki Tanítóképző-Intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Esztergom, 1898. 67-69.

³⁹⁷ A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1894-95. tanévről. Szeged, 1895. 25-26.

³⁹⁸ Értesítő a Győri Kir. Kath. Tanítóképző-Intézetről az 1905/1906. iskolai év végén. Győr, 1906. 27.

³⁹⁹ A csíksomlyói négyévfolyamu róm. kath. tanítóképző-intézet és gyakorló-iskolájának értesítője az 1898-99. tanévről. Csíkszereda, 1899. 34-36.

⁴⁰⁰ Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1901-1902. tanévről. Eperjes, 1902. 48-50.

⁴⁰¹ Az ungvári kir. görög. kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1907-1908-iki tanévről. Ungvár, 1908. 63.

A heti tanórák összege egyedül a pécsi katolikus képző esetében volt kiugróan magas, amely láthatóan annak köszönhető, hogy mind az ének, mind a billentyűs hangszerek oktatása a képzés teljes időtartama alatt szinte azonos súlyt kapott.

Meglepő ugyanakkor, hogy az egyes intézmények milyen különböző súllyal kezelték az egyes tantárgyakat. Esztergomban mind az ének, mind a billentyűs hangszerórák száma elenyésző, ugyanakkor a hegedűt (mint a népiskolai tanításban preferált hangszert) összességében magasabb óraszámokban oktatták a növendékek számára, mint a fentebb említett két terület tárgyait. Szegeden preferálták leginkább a kóruséneklést (heti három óra), míg Győrött, ill. Csíksomlyón törekedtek a központi óraszámok keretén belül maradva, ugyanakkor minden évfolyamban minden tárgyat tanítani, ha alacsony óraszámokban is.

A görögkatolikus képzőkkel (Ungvár, Eperjes) kapcsolatban az állami előírások betartását állapíthatjuk meg, Eperjesen 1911-et követően megkezdődött a zongora oktatása is. (A görögkatolikus képzőkben addig semmilyen billentyűs hangszert nem oktattak a leendő tanítók számára.)

A hegedű tanítása nem minden képzőhelyen működött zökkenőmentesen, ugyanakkor a hangszer használatát nélkülözhetetlennek tartották a korabeli népiskolai oktatásban. 1891-ben az egri érseki tanítóképző zenetanára (hegedű), Hirsch Hugó tiszteletdíjának felemelését kérte, „tekintettel a népiskolai énektanítás fontosságára, melynek eredménye nagyrészt a tanítónak a hegedülésben való jártasságától függ [...]”.⁴⁰²

A táblázatban szereplő képzők közül mindegyik rendelkezett énekkarral, a pécsit kivéve –valamilyen hangszerösszeállításban, de – zenekarral is, melyek többnyire az intézmények ünnepségeinek emelkedettségéhez járultak hozzá, a korszakban egyre inkább világi-, vagy világi- és egyházi műsorral. A csíksomlyói képző azonban bizonyos szempontból különleges helyet foglal el az egész dualizmus kori magyar nyelvű tanítóképzésben, ugyanis az volt az egyetlen olyan intézmény, ahol az oktatás – zenei aspektusát tekintve legalábbis mindenképpen – vallásos jellegét a leginkább, és a legtovább megtartotta, vagyis a korabeli magyar zene alig szivárgott be a vizsgált korszakban a képzésébe. Az énekkönyvek közül egyedül Sztankó Béla Énekiskolája⁴⁰³ az a kiadvány, amely nem egyházi anyagot is tartalmazott (de egyházi szemelvényt is nagy számban), ezt 1913-tól használták, csakúgy, mint Zoltai Mátyás Zongoraiskoláját,⁴⁰⁴ mely több népies műdalt is tartalmazott. Emellett Zoltai Hegedűiskoláját, ill. Magyar népdalok c. (hegedűre

⁴⁰² Tanári tanácskozmány jegyzőkönyve, 1891. október 2. Heves megyei Levéltár VIII. 56. a. 3.

⁴⁰³ A kiadvány elemző bemutatását a 4.4.2.9. fejezet tartalmazza.

⁴⁰⁴ A kiadvány elemző bemutatását a 4.4.2.9. fejezet tartalmazza.

készült) gyűjteményét alkalmazták két-két tanéven át. A képző kórusa csak liturgikus anyagot énekelt közösen. A csíksomlyói képzés felekezeti jellegének megmaradása a más képzőktől való nagy földrajzi távolsággal magyarázható.

A mintánkban szereplő katolikus tanítónőképzők zenei oktatásáról általában megállapítható, hogy az érvényben lévő tantervek alapján végezték az oktatást, ami jelenti egyrészt az óraszámok betartását (Nagyszeben esetében bizonyos tanévekben alacsonyabb óraszámokban oktattak), másrészt a tantervi tartalmakat. Az ének tanítása minden helyszínen heti egy-két órában zajlott, részben zeneelméleti ismereteket tanulva – melyeket a hangszeres oktatásban kamatoztattak elsősorban –, részben pedig az 1880-as évektől megjelenő – alább a 4.4.2.9. fejezetben részben bemutatása kerülő –, egyre nagyobb számban megjelenő énekgyűjtemények alapján történt, teret engedve ezzel mindinkább a világi zene, tanító(nő)képzésbe való behatolásának. Az egyházi éneklés „szándékolt” megjelenését (értsd: nem keverve az együttesek repertoárját világi művekkel) a szegedi tanítónőképző, ill. a budapesti Ranolder Intézet képzője esetében mutatják a források. Utóbbi képző esetében az ún. „candidaták” énekkarának működéséről minden évben beszámoltak az értesítők lapjain. A nagyobb létszámú kórus munkájában „a II., III. és IV. osztály növendékei közül a jobb énekesek” vettek részt, heti egy órában,⁴⁰⁵ vagyis a kórus tagjait szelektálták. Más helyszíneken (a debrecenit kivéve) működött kórus, melyek világi-, és egyházi repertoárral is rendelkeztek, de – a férfiakéhoz hasonlóan – az intézmények ünnepélyeire korlátozódtak a fellépéseik.

A férfiakhoz viszonyítva a nők esetében jóval nagyobb hangsúlyt kapott a kamarazene az oktatásban, melyet a központi tantervek rendszeresen hangsúlyoztak. Számos házi ünnepség, hangverseny fellépői voltak a nőképzők növendékei, sokszor négy-, hat-, vagy nyolckezes zongoraátiratok előadásával.

A református tanító(nő)képzők

A református tanítóképzők ének- és zenei tantárgyainak óraszámait a négy évfolyamos képzés időszakával kapcsolatban a 20. táblázatban láthatjuk.

⁴⁰⁵ A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1904-1905. iskolai évben. Budapest, 1905. 84.

20. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában

	évfolyam	ének		zene			heti óraszám	
		ének és zeneelmélet	karének	zongora	orgona	hegedű	évfolyamonként	összesen
Debrecen 1904/05. ⁴⁰⁶								
	I.	2	2	1 (3) ⁴⁰⁷	–	1 (2)	6	16
	II.	1		1 (3)	–	1 (2)	5	
	III.	1		–	2 (4)	1	6	
	IV.	1		–	1 (3)	1 (2)	5	
Nagykőrös 1907/08. ⁴⁰⁸			ének	zongora	orgona	összhangzattan	hegedű	
	I.	2		2	–	–	2	18-19
	II.	2		2	–	–	1	
	III.	–		–	2	x	1	
	IV.	–		–	2	1 ⁴⁰⁹	1	
Nagyenyed 1899/1900. ⁴¹⁰		ének és zeneelmélet	karének	zongora	orgona	hegedű		
	I.	2	1	3	–	2	8	25
	II.	2		2	–	2	7	
	III.	2		–	2	1	6	
	IV.	2		–	3	1	7	

⁴⁰⁶ A debreceni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Debrecen, 1905. 33-45.

⁴⁰⁷ Az intézmény tantárgyai esetében közölt óraszámokat követően zárójelben a differenciált csoportok számát közöltük.

⁴⁰⁸ Értesítő a nagykőrösi és dunamelléki reform. tanítóképző-intézet és a nagykőrösi ref. népiskolák állapotáról az 1907-1908. tanévben. Nagykőrös, 1908. 33. alapján

⁴⁰⁹ Ez a tanórán tanulták az énektanítás módszertanát is.

⁴¹⁰ A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1899-1900. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1900. 127-130.

A legalaposabb képzést (magasan az előírt óraszámok fölött) a nagyenyedi képző adta ebben a korszakban a növendékei számára, ugyanakkor nem mehetünk el a Debrecenben 1897-től zenei oktatóként tevékenykedő P. Nagy Zoltán (1873-1932) munkája mellett, aki az értesítők tanúsága szerint sok éven át egyedül vállalta a tanítóképzős növendékek két, három, vagy négy csoportban való, differenciált oktatását zongorából, orgonából, ill. hegedűből, ezzel sok tanév esetében – a valóságban – heti több mint 30 tanóra megtartását vállalva magára. Emellett több tankönyvet is írt a tanítóképzők számára.

A képzőkben kórus(ok) és zenekar is működött. A közösségi éneklés a debreceni intézmény esetében érdemel külön említést, ugyanis – a csíksomlyóihoz hasonlóan – a képzés osztályonként történő zenei oktatásához felhasznált anyagban kizárólag egyházzenei anyagot találunk az értesítőkben, kivételt az „összhangzatos”⁴¹¹ kórus repertoárja jelentett. Az 1880-as években még kizárólag egyházi műveket⁴¹² betanuló kórus az 1890-es években már többek között Lányi Ernő Népdalfüzéréből énekelt,⁴¹³ az 1904/05. tanévben műsorán már Verdi- és Beethoven-mű is szerepelt műsorán,⁴¹⁴ – így nem utolsó sorban az énekkar színvonala emelkedett P. Nagy Zoltán munkájával.

Az általunk vizsgált református tanítónőképzők megtartották a református tanterv előírásait. A katolikusokhoz hasonlóan a kamarazene dominált a hangszeres tanulmányokban.

Az evangélikus tanítóképzők

Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyai és óraszámai a 21. táblázat mutatja, a négyévfolyamos képzés időszakával kapcsolatban.

⁴¹¹ Többszólamban éneklő.

⁴¹² Értesítő a reformátusok debreceni Collegiumában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1883/4. iskolai évről. Debrecen, 1884. 19.

⁴¹³ Értesítő a reformátusok debreceni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi-iskoláról az 1890-91. iskolai évről. Debrecen, 1891. 44-45.

⁴¹⁴ A debreceni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Debrecen, 1905. 45.

21. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában

21. táblázat Az évfolyamok tanterveinek heti óraszámait a negyedfolyamú képzés időszakában

	évfolyam	ének		zene				heti óraszám		
Eperjes 1907/08. ⁴¹⁵		ének	karének	harmónium, orgona ⁴¹⁶		zeneelmélet	hegedű	évfolyam	összesen	
	I.	1	2 ⁴¹⁷	4		1	2	9	26	
	II.	1		3		1	1	8		
	III.	1		3		1	1	8		
	IV.	1		2		1	1	7		
Sopron 1903/04. ⁴¹⁸		ének	karének	zongora	orgona zeneszerkesztés		hegedű			
	I.	1	–	3	–		1	5	16	
	II.	1	1	–	2		1	5		
	III.	1		–	2		1	5		
	IV.	1		–	1		1	3		
Szarvas 1904/05. ⁴¹⁹		karének	ének	zongora		orgona	összhangzattan	hegedű		
	I.	1	3		–		–	1	5	17
	II.		3		–		–			
	III.		1	1	1	1	1			
	IV.		1	1	1	1	1			

⁴¹⁵ A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Eperjes, 1908. 116-125.

⁴¹⁶ Harmóniumon az I-II., míg orgonán a III-IV. évfolyam tanult.

⁴¹⁷ Csak a jobb képességgel rendelkező növendékek énekelhettek az énekkarban.

⁴¹⁸ A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1903/1904. iskolai évről. Sopron, 1904. 28-30.

⁴¹⁹ Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium értesítője az 1904-905-ik iskolai évről. Szarvas, 1905. 110-111.

Az óraszámokat illetően az eperjesi képző emelkedett ki a korszakot illetően, ahol az egyes évfolyamok óraszámai még növekedtek is a hároméves képzéshez viszonyítva, még ha nem is nagy mértékben. 1913-ban ugyanakkor ebben az intézményben is áttértek az 1911-es állami tanterv szerinti oktatásra.

Az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet

Az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézetben – az értesítők adatai szerint – 1868-at követően a mindenkori állami előírásoknak zajlott a zenei oktatás. Ebben a képzőben azonban a teljes évet ún. harmadokra osztották, mely a tantárgyak óraszámának tanéven belüli változtathatóságát segítette elő, amely oktatásszervezés teljesen egyedülálló jelenség a magyar középfokú elemi iskolai tanítóképzésben. Az 1898/99. tanév tantárgyait a 22. táblázatban láthatjuk.⁴²⁰

22. táblázat Az országos izraelita tanítóképző-intézet zenei tárgyai és óraszámai az 1898/99. tanévben

	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
1. harmad	ének, elmélet (3 óra)	ének (2 óra) zongora (1 óra) hegedű (1 óra)	ének (1 óra) zongora (1 óra) hegedű (1 óra) elmélet (1 óra)	ének-tanítási gyakorlatok (1 óra) zongora (1 óra) hegedű (1 óra) ének (1 óra)
2. harmad	ének (1 óra) zongora (1 óra) hegedű (1 óra)	ének (1 óra) zongora (1 óra) hegedű (2 óra)	ének (1 óra) zongora (1 óra) hegedű (1 óra) elmélet (1 óra)	ének-tanítási gyakorlatok (1 óra) zongora hegedű ének
3. harmad		ének (1 óra) zongora (2 óra) hegedű (1 óra)	ének zongora hegedű elmélet	ének-tanítási gyakorlatok zongora hegedű ének ⁴²¹

4.4.2.9 A képzők által a korszakban használt tankönyvek, kották

A négyéves képzés állam által történt bevezetésének időszakától kezdve egyrészt növekszik azoknak a kiadványoknak a száma, mellyel a tanító(nő)képzők zenei oktatásának

⁴²⁰ Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet értesítője a XLI. és XLII. tanévről 1897/8. és 1898/9. Budapest, 1899. 77-80.

⁴²¹ Az óraszám megjelölés nélküli tantárgyaknál feltételezzük, hogy az egész tanév során ugyanazzal a heti órással tanították a diákokat.

színvonalát, ill. a kiadványok hiányát enyhíteni szeretne volna számos szakzenész, tanár, másrészt az értesítőkből egyre részletesebben tüntetik fel az intézmények az egyes zenei szakterülethez alkalmazott tankönyvek, kották címét, szerzőjét.

Énekes tankönyvek, kórus-gyűjtemények

A korszakban több olyan kiadvány-sorozat is készült az elemi-, de még inkább a polgári iskolák számára, amelyet a tanító(nő)képzőkben is használtak mind az énekórákon, mind az intézmények kórusainak repertoárját bővítendő. A következőkben négy olyan gyűjteményt mutatunk be röviden, amelyet a korabeli tanítónőképzőkben alkalmaztak, tanítóképzőkben nem.

Berecz Ede (1839-1910), 1867-től a „kolozsvári zenekör igazgatója”, majd a kalocsai székesegyház karnagya volt.⁴²² Dal-füzér⁴²³ c. három részes kiadványa országszerte elterjedté vált, első két kötete 1883-ban jelent meg.⁴²⁴ A mű – alcíme szerint – „felsőbb leányiskolák, polgári leányiskolák, tanítónőképezdek és magán nőneveldek használatára” készült. A gyűjtemény előnye, hogy számos neves zeneszerző, több művel is (elsősorban Mendelssohn (13), vagy Rossini, Erkel) szerepel a gyűjteményben, azonban egyértelmű hátránya a korra jellemző, magyar prozódia figyelembe nem vevő fordítások, melyekkel a műveket közölték. A zongorakíséret megszerzését Berecz a gyűjtemény használójára bízta.⁴²⁵ Az első kötetben egyszerűbb tercpárhuzamokra épülő művek szerepelnek (Reinecke darabjai) az első oldalakon, majd egyszólamú, vidám hangulatot árasztó gyermekdalokat követően magyar szerzők dalai, népies dalok, ill. klasszikus szerzők népszerűbb (iskolákban ma is énekelt) dalai szerepelnek: pl. Papageno dala a Varázsfuvolából, Brahms Bölcsődal, Beethoven Marmotte, Schubert A vad rózsza, Mozart: Lombatlan áll az erdő,⁴²⁶ vagy Wagner Lohengrin c. operájából a nászinduló. A sorozat egyes kötetait csak tanítónőképzőkben használták: a debreceni Svetits Intézet mellett a pozsonyi és a kalocsai katolikus tanítónőképzésben, 1884-1908 között.

Harrach József (1849-1899) zeneakadémiai tanárként, de reáliskolai tapasztalattal a háta mögött alkotta meg Aranylant c. gyűjteményét. A három kötetes kiadvány alkalmazását – annak fedőlapján elhelyezett engedély szerint – tanítóképzők számára is ajánlották, ill.

⁴²² Szabolcsi-Tóth, 1965. 1. kötet, 229.

⁴²³ Berecz, 1883.

⁴²⁴ Szabolcsi-Tóth, 1965. 1. kötet, 229.

⁴²⁵ I. Berecz, 1883. Előszó.

⁴²⁶ Manapság ezzel a kezdősorral ismert: Jöjj, drága május.

engedélyezték. A köteteket Fazekas Ágnes zeneelméleti analízisnek vetette alá idézett disszertációjában.⁴²⁷ A három kötet együttesen 235 művet tartalmaz, két, három, ill. négyszólamú feldolgozásban. „A gyűjtemény felöleli a klasszikus és a romantikus kórusirodalom kiváló alkotásait. Beethoven, Mozart, Schubert, Schumann és Mendelssohn művei mellett magyar szerzők kórusművei, idegen és magyar „népdalok”, valamint régi magyar zenei emlékek feldolgozásai találhatók a kötetekben.”⁴²⁸ Azok színvonala ennek köszönhetően vegyes volt: mint oly sok esetben, az intézményben tanító tanárra volt bízva, mit énekeltek a növendékekkel. A köteteket az általunk vizsgált katolikus nőképzők közül Kőszegen, Szegeden, Nagyszébenben, a budapesti Angolkisasszonyok képzőjében, Pozsonyban, Debrecenben, Nagyszombatban, valamint a debreceni és szatmárnémeti református tanítónőképzőkben használták, így a korabeli felekezeti tanítónőképzés zenei ízlésére jelentős hatással volt.

36

24. Világosi búcsuszó.

Magyar népdal.
(A szabadságharcz idejéből.)
Átírta: Szent-Gály Gyula.

Lassan és szomorúan.

1. Hon-nan jössz te oly le-ver-ve,
2. Si-rok, paj-tás, sír-ni fo-gok
3. A ma-gyar-nak nincs már töb-bé

1. bús paj-tás? Mért sir sze-med, e-gyik job-ban,
2. ő-rök-re, míg el nem hágy a jó Is-ten
3. ha-zá-ja, el-buj-dos-hat már ő a nagy

1. mint a más? És ar-czo-don mért lát-ni oly
2. ke-gyel-me; Vi-lá-gos-ról ho-zom e nagy
3. vi-lág-ba; a te-me-tés rop-pant volt és

665

37

1. bá-na-tot, mint-ha el-mult vol-na már a
2. bá-na-tot, hol ha-zám-nak a nagy sír meg-
3. nagysze-rű, száz-ez-rek-nél több volt ott a

1. vi-lá-god? vol-na már a vi-lá-god?
2. á-sa-tott. a nagy sír meg-á-sa-tott.
3. ke-ser-gő. több volt ott a ke-ser-gő.

25. A reményhez.

Csokonai Vitéz Mihály.

Magyar népdal.
Lavotta János után.
(1764-1820)
Átírta: Szendy Árpád.

Lassan.

Föl-di-ek-ke-l ját-szó é-gi tú-ne-
Kít te-remt ma-gá-nak a bol-dog-ta-

mény, is-ten-ség-nek lát-szó csal-fa, vak re-lan
s mint véd-an-gya-lá-nak bó-kol-un-ta-

665

5. kép Népies műdalok feldolgozásai az Aranylant c. kiadványban (forrás: Harrach, 1908. 36-37.)

A XX. század első két évtizedében használták a tanítónőképzőkben Erdődi Ernő Ezüst hárfa, ill. Győry Margit és Sztojanovits Jenő Uj magyar lant c. munkáit.

⁴²⁷ Fazekas, 2007. 114-119.

⁴²⁸ Fazekas, 2007. 115.

Fazekas a következőket jegyzi meg Erdődi 1905-ben megjelent⁴²⁹ művéről: „Az Ezüst hárfa két kötetében 427 kórusmű van. Az első kötet 19 egyszólamú és 139 kétszólamú darabot, míg a II. kötet 113 kétszólamú, 130 háromszólamú és 31 négyzólamú kórusművet tartalmaz. Erdődi mindkét kötetben, főként magyar szerzők műveit adta közre. A kötet első része könnyebb, a második része pedig nehezebb darabokat tartalmaz. [...] A gyűjtemény néhány Beethoven, Schubert, Mendelssohn és Weber kórusművet, 16 idegen népdalfeldolgozást, magyar „népdalokat”, valamint a kor ismert és kevésbé ismert magyar szerzőinek kórusműveit tartalmazza. Egressy, Erkel, Mosonyi, Gaál, Huber, Major és Thern darabjain kívül a kisebbek közül néhány példát kiragadva: Kún László, Mihályi Béla, Sztankó Béla, Tihanyi Ágost, stb. művei találhatók a kötetben. Erdődinek 51 kórusműve jelent meg a gyűjteményben.”⁴³⁰

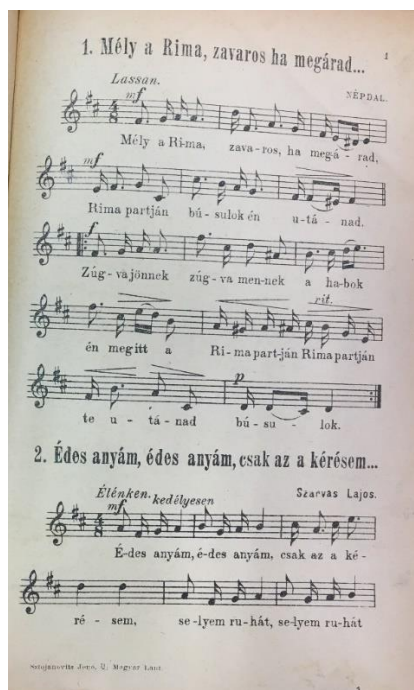
Győry és Sztojanovits először 1904-ben kiadott⁴³¹ munkájában (összesen három kötetben) 148 egy- és többszólamú mű szerepel. Ezek közül számos neves zeneszerző (Händel, Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Schumann, Schubert, Brahms) mellett magyar szerzők (Egressy, Major, Thern, Szentirmay stb.) művei, ill. összesen 31 népies műdal, vagy műdal-feldolgozás kapott helyet.

Erdődi munkáját a debreceni és szegedi katolikus, ill. a szatmárnémeti református tanítónőképzőkben, Győry és Sztojanovits gyűjteményét a pozsonyi és nagyszombati katolikus, ill. a debreceni református tanítóképzőben használták.

⁴²⁹ Fazekas, 2007. 133.

⁴³⁰ Fazekas, 2007. 134.

⁴³¹ Fazekas, 2007. 142.

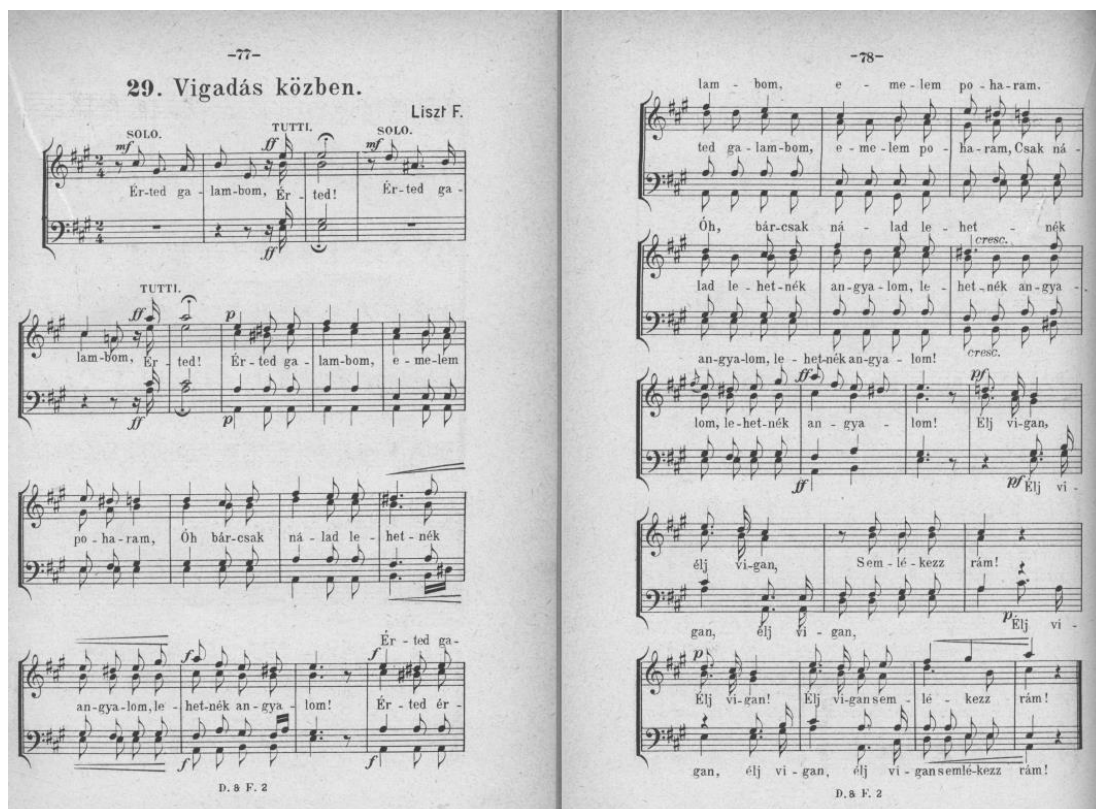

6. kép Népies műdalok az Uj magyar lant III. kötetében (forrás: Győry – Sztojanovits, 1911. 4.)

A férfi képzők a korszakban kis számú kórus-gyűjteményt használhattak munkáik során. Mi kettőt mutatunk be dolgozatunkban röviden, melyeket több intézmény tantervében, ill. tankönyvjegyzékében is fellelünk a korszakkal kapcsolatban.

Varga József (1860-?), a nagyenyedi, a szarvasi, a debreceni, majd a nagykőrösi tanítóképzők zenetanára volt 1883-1914 között. A képzők által csak „Dalár-zsebkönyvként” emlegetett gyűjteményt⁴³² 1888-ban jelentette meg, két kötetben: az elsőben 35 férfi-, míg a másodikban 32 vegyeskarok számára készült művet találhatunk. A férfikarok kötetében túlnyomórészt hazafias témájú, jobbára magyar szerzőktől (Thern, Szotyori, Varga József stb.) származó művet találunk, emellett a kötet első felében számos, vallásos-jellegű szövegű darab kapott helyet, olyan szerzőktől, mint Beethoven, Weber, vagy Zasskovszky Endre. A kötet utolsó néhány darabja világi témájú (bor, szerelem), ahol Liszt Ferenc egy kompozíciója is szerepel. A vegyeskari kötetet (melyet vélhetően nem használtak a tanítóképzőkben), ugyanilyen szerkesztési elvvel állította össze Varga. A „Dalár-zsebkönyvet” 1888-tól már használták a soproni evangélikus, 1895-től a ungvári görögkatolikus, 1900-tól pedig a nagykőrösi református tanítóképzőben.

⁴³² Varga, 1888.

7. kép Liszt Ferenc vegyeskara a "Dalár-zsebkönyv"-ben (forrás: Varga, 1888. 1. kötet, 77-78.)

Révfy Géza (1868-1941) tanítóképző-intézeti zenetanár⁴³³ Új magyar férfikarok zsebkönyve⁴³⁴ c. antológiája 1909-ban jelent meg. A kötet szerkesztője annak előszavában azt „hézagpótló” munkának nevezi, mivel Bartalus és Gyertyánffy „már megtett kötelességét” a Négyes dalok zsebkönyvével, melynek első kiadása óta 30 év telt el. A kötetre viszont – Révfy szerint – szükség van: „A tanító a letéteményese a nemzet nagy része zenei kulturájának. Hazánkban napról-napra üdvösen szaporodnak a dalegyletek. Ma mintegy 7-800 dalegyletünk áll a magyar dal szolgálatában, ezeknek legalább négyötöd részénél tanító a karvezető. [...] Művem teljesen magyar, nemcsak a szereplő szerzők magyarok, de magyar a művek dallama, ritmusa. Gyűjteményemben a férfikarok minden faja képviselve van s ezek kiválasztásánál a tanterv útmutatása vezérelt.”⁴³⁵ Mind az első, mind a második kiadásban eredeti, vagyis máshol meg nem jelent férfikarok is szerepelnek, melyeket közöttük többen a tanítóképző-intézetekben dolgozó, már vagy nyugdíjba vonult oktatók (Bátori Lajos, Kapi Gyula, Köveskúti Jenő, Lányi Ernő, Major J. Gyula, Pogátschnigg Guidó, Sarudy Ottó, Sztára József, Sztojanovits Jenő, Varga József, Veress Gábor, Zoltai Mátyás) mellett zeneszerzők

⁴³³ Szabolcsi – Tóth, 1965. 3. kötet. 214.

⁴³⁴ A kötet előszavában találtunk utalást arra, hogy először 1909-ban jelent meg a kiadvány.

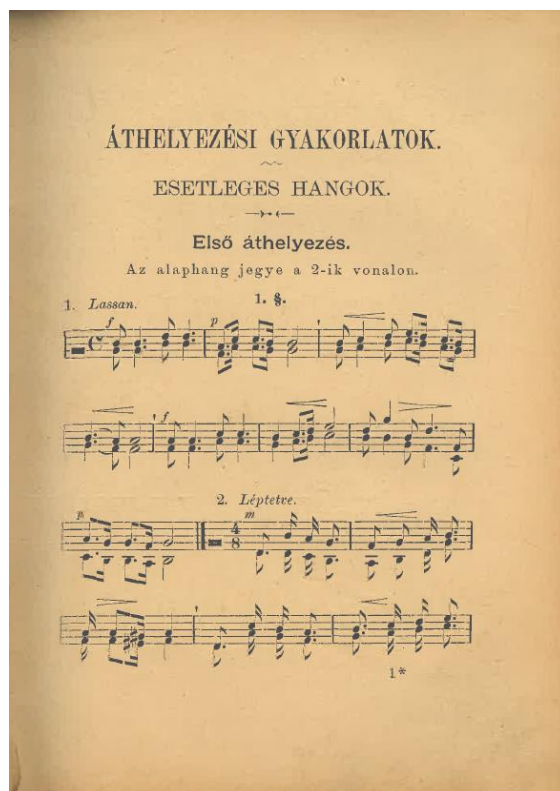
⁴³⁵ Révfy, 1911. Előszó, III.

(pl. Szent-Gály Gyula) is hozzájárultak műveikkel. A kötetben bordalok, hazafias-, tréfás-, és alkalmi kórusművek mellett nevesebb költők verseinek megzenésítései (pl. Gárdonyi Géza, Arany János, Vörösmarty Mihály) is szerepelnek, azonban több mint 30%-át a népdalok (népies dalok), ill. az ún. „dalegyvelegek” (népies dalok, nóták feldolgozásai) alkotják. Lányi Ernőtől szerepel a legtöbb ilyen jellegű átdolgozás a kötetben, 14.

A korszakban alkalmazott énektankönyvek közül Sándor Domokos, Horváth Gyula és Bátor Lajos, a székelykeresztúri állami tanítóképző tanárainak munkáját említjük meg, melyet Szabó már méltatott munkájában.⁴³⁶ Szabó szerint Johann Weber módszerének magyar adaptálását Sándor, Horváth és Bátor valósították meg fent említett munkájukban. A módszer lényege a relatív szolmizálás (más helyre kerülhet a dó) segítségével a kotta olvasás elősegítése.⁴³⁷ A vonalak fokozatos növelése mellett minden reláció gyakorlásához szöveget is megadnak a szerzők, majd dallami függelék kapcsolódik mindhárom kötethez: az első csak egyszólamú, a második egy- és kétszólamú, míg a harmadik kötet két- három- és négyszólamú szemelvényeket tartalmaz. A harmadik kötetben található művek olvasásánál jutnak el a szerzők a módszer „valódi” alkalmazásához: az alaphangot (dó) a kottakép elején vastag vonallal emelik ki.

⁴³⁶ Szabó, 1989. 41.

⁴³⁷ Szabó, 1989. 41.

8. kép Olvasó gyakorlat relatív szolmizációval, g-dóban (részlet) (forrás: Sándor – Horváth – Bátor, 1890. III. füzet, 3.)

„Sándor Domokos tevékenységének köszönhetően a Weber-féle szolmizációs rendszer az erdélyi tanítóképző intézetekben [...] vált ismertté.”⁴³⁸ Kutatásaink Szabót igazolják. Sándor, Horváth és Bátor munkáját a nagyenyedi képzőben 1888-tól, a nagyszebeni tanítónőképzőben 1902-1915 között használták, azt általunk vizsgált intézmények közül.

1889-től a sárospataki állami tanítóképző zenetanára volt Hodossy Béla (1864-1943),⁴³⁹ aki többek között a csurgói állami tanítóképző-intézetben végezte tanulmányait. Vélhetően itt ismerkedett meg Sándor, Horváth és Bátor tankönyvével,⁴⁴⁰ melyet később, mint sárospataki tanítóképző-intézeti tanár, maga is alkalmazott munkája során. A pápai állami tanítóképző intézet tanárával, Sarudy Ottóval közösen szerkesztett tankönyve a Magyar énekiskola három kötete, mely a relatív szolmizációt elsőként alkalmazza a magyar tanító(nő)képzők szakirodalmában.⁴⁴¹ Mindhárom kötet használható a szerzők szándéka szerint abszolút hangnévvel, ill. (relatív) szolmizálással énekelve is. A kötetek énekgyakorlatokat, valamint számos egy-, ill. többszólamú művet tartalmaznak, köztük több,

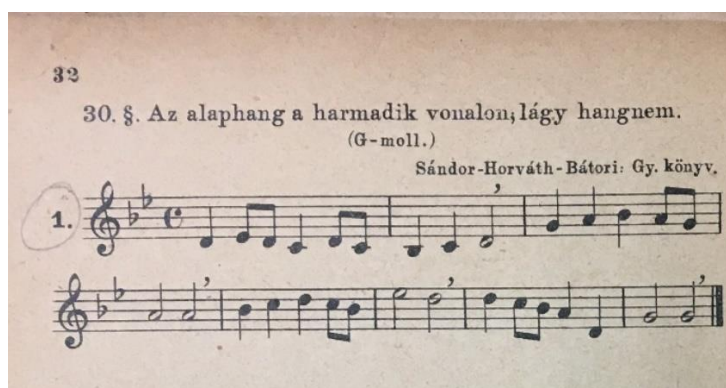
⁴³⁸ Szabó, 1989. 44.

⁴³⁹ Szabolcsi – Tóth, 1865. 2. kötet, 207.; A sárospataki állami tanítóképezde (XI-ik) értesítője az 1887/8., 1888/9., 1889/90., 1890/1., 1891/2., 1892/3. és 1893/4. iskolai évekről. Sárospatak, 1894. 23-24.

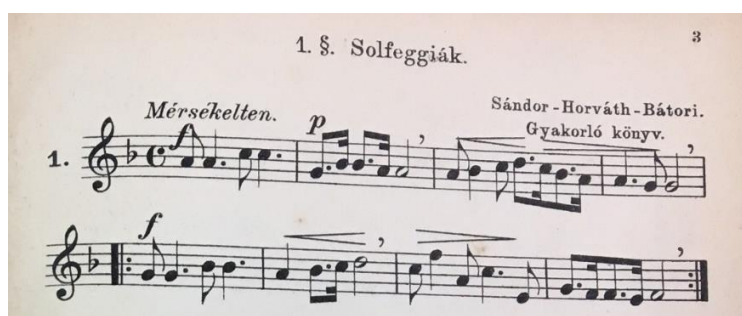
⁴⁴⁰ A tankönyv első kiadására 1884-ben került sor., l. Szabó, 1989. 135.

⁴⁴¹ vö. Kelemen, 2023. 33.

inkább hangszeres jellegű verbunkost, népies műdalt, ill. azok feldolgozását magyar szerzők tollából (Erkel, Mosonyi, Szentirmay Elemér, Major J. Gyula, stb.), de megtalálhatók a kötetekben Lassus, Mozart, Beethoven, Haydn és Schubert alkotásai is. Egyértelműen igazolja feltevésünket az Erdélyben elterjedt Weber-módszer áttételes alkalmazásával kapcsolatban, hogy Sándor, Horváth és Bátori önálló, vagy közös alkotásai közül több is megtalálható az első és második kötetek lapjain, ugyanakkor valóban csak áttételes hatásról beszélhetünk, hiszen két jelentős különbség is mutatkozik a magyar munkákban: 1. Sándor, Horváth és Bátori tankönyvében a vonalak számát fokozatosan növelték, míg Hodossy és Sarudy csak teljes vonalrendszerben ábrázolt kottaképeket helyezett el kiadványában, 2. Sándor, Horváth és Bátori köteteiben hiányoznak az előjegyzések, a dó helyét csupán a harmadik részben jelölték vastag vonallal,⁴⁴² míg Hodossy és Sarudy sokféle előjegyzést alkalmaz.

9. kép g-moll olvasógyakorlat a Magyar énekiskola első kötetében. (forrás: Hodossy – Sarudy, 1911. 32.)

10. kép F-dúr olvasógyakorlat a Magyar énekiskola harmadik kötetében. (forrás: Hodossy – Sarudy, 1904. 3.)

Sarudy Ottó a Magyar Tanítóképző lapjain⁴⁴³ osztotta meg az olvasókkal (igazán olvasmányos, már-már szórakoztatónak nevezhető stílusban) tapasztalatait a relatív szolmizálással kapcsolatban. Amellett, hogy világosan bemutatja a módszer lényegét, nem

⁴⁴² vö. Sarudy, 1903. 172. Sarudy idézett cikkében a szerzők és a cím megjelölése nélkül, de egyértelműen Sándor, Horváth és Bátori munkájára utal.

⁴⁴³ Sarudy, 1903.

rejti véka alá, hogy a cikk megírásakor ő maga még csak egy éve szolmizált (abszolút módszerrel tanították kottát olvasni őt is), azonban oktatói munkájában sokkal kisebb energiabefektetéssel jár a kottaolvasási készség fejlesztése a növendékek körében a szolmizálás segítségével, mint az abszolút hangnévvel való éneklés.

Hodossy és Sarudy munkáját az általunk vizsgált intézmények közül annak megjelenését követően kezdték használni a soproni evangélikus, majd a nagyenyedi református, később a budapesti Ranolder Intézetben, a nagykőrösi református tanítóképzőben, ill. a szatmárnémeti tanítónőképzőben, így több felekezet intézményében, az ország egymástól távollévő vidékein is terjedni kezdtek a relatív szolmizációt alkalmazó kötetek.

(Megjegyezzük, hogy Hodossy és Sarudy a két világháború közti időszakban is adott ki olyan munkát, amely a relatív szolmizációt alkalmazza.)⁴⁴⁴

Az 1890-es években Sztankó Béla (1866-1939), az Állami Polgáriiskolai Tanárképző tanára, zenetörténész⁴⁴⁵ több, korszakos jelentőségű munkát adott ki, melyek jelentős hatással voltak magyarországi tanítóképzés énekoktatására. Az 1890-ben megjelent, három kötetes Daloskönyv elsősorban tartalmában jelent mérföldkövet a magyar énektanításban. A három kötet a népiskola hat osztálya számára készült. A Sztankó által követett módszerről és a munka jelentőségéről Szabó így ír:⁴⁴⁶ „A Daloskönyv módszeres felépítésében Sztankó Bartalus Éneklő ABC kötetét választotta alapul: az első mondókákat negyed értékű ritmusjelekkel írja le, majd e jeleket a térben megmozgatja s így szemlélteti a hangok magasságát, később egy vonal körül helyezi el a kottafejeket. A következő fokozat a két vonal körül elhelyezett kottaírás. [...] Sztankó könyvei a magyar gyermekdalra és népdalra alapulnak.” Sztankó is a – Bartalus István által Magyarországon bevezetett – létramódszert alkalmazta köteteiben.⁴⁴⁷ A sorozat a mai óvodai és általános iskolai népdalanyag egy részét tartalmazza, tehát valóban magyar népzene juttattak el az iskolákba. Sztankó gyűjtőmunkáját több vidéki tanító, ill. Kiss Áron, Bartalus István gyűjteményeit használta munkája során.⁴⁴⁸ A sorozat népiskolai osztályok számára készült, azonban az általunk vizsgált képzők közül ötnek találtuk meg a tankönyvjegyzékében: az ungvári görögkatolikus tanítóképző mellett a nagyszombati, a pozsonyi, a debreceni katolikus tanítónőképző és a budapesti Ranolder Intézet használta a sorozat tagjait, 1893-1918 között, változó időtartamban.

⁴⁴⁴ Kelemen, 2023. 37-38.

⁴⁴⁵ Szabolcsi – Tóth, 1965. 3. kötet, 469.

⁴⁴⁶ Szabó, 1989. 49.

⁴⁴⁷ Szabó, 1989. 49.

⁴⁴⁸ Sztankó, é. n. I. rész, 39; Sztankó, é. n. II. rész, 77.

Az általunk vizsgált képzők közül jóval szélesebb körben alkalmazták Sztankó először 1904-ben kiadott tankönyvsorozatát, melynek címe: Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára. A három részből álló sorozatot 1909-ben bővített ki egy negyedik kötettel (módszertan),⁴⁴⁹ majd az 1920-as években – a tanítóképzés öt évfolyamúvá válásával – az ötödik részt is megjelentette. A kötetek egyrészt fokozatosan ismertetik meg a zenei írás-olvasáshoz szükséges ismeretekkel a növendékeket. Az olvasás módszerével kapcsolatban Sztankó álláspontja a következő: „[...] könyvem abban is hiven követi a tanterv szellemét, hogy egyaránt eszközéül szolgálhat akár az ú. n. abszolút, akár az ú. n. relativ (vagy szolmizációs, Weber-féle) rendszernek.”⁴⁵⁰ Ennek megfelelően mindkét rendszer jelzéseit elhelyezte munkájában, emellett a Curwen-féle modulator használatát is javasolja.⁴⁵¹ A kötetekben elhelyezett anyagról Szabó a következőt jegyzi meg: „Sztankó e könyvsorozatában Pálóczi Horváth Ádám, Tóth István, Színi Károly, Arany János, Bartalus István és a saját gyűjtéséből közöl népdalokat, Simonffy, Lavotta, Egressy, Mosonyi népies dalait, valamint műzenei szemelvényeket mutat be ritmikai és dallami sajátosságai fokozatait követő rendben.”⁴⁵² A műzenei szemelvények között megtaláljuk Maróthi György szerzeményét, ill. számos egyházi dallamot (népénekeket, zsoltárokat) is, mely hozzájárulhatott a kötetek népszerűségéhez.

Kutatásunk során megállapítottuk, hogy e tankönyvsorozat köteteit használták a felekezeti fenntartású képzők közül a legszélesebb körben. A tanítóképzők közül Ungvárott, Esztergomban, Csíksomlyón, Pécsen, Győrben, az eperjesi görögkatolikus képzőben, Nagykőrösön és Szarvason, a tanítónőképzők közül Nagyszébenben, Pozsonyban, Nagyszombatban, Kalocsán, a debreceni református nőképzőben, illetve Budapesten a Ranolder Intézetben és az Angolkisasszonyok képzőjében alkalmazták – a legtöbb helyen a vizsgált időszakot követően is. A kiadvány „utoljára 1928-ban jelent meg [...]”.⁴⁵³

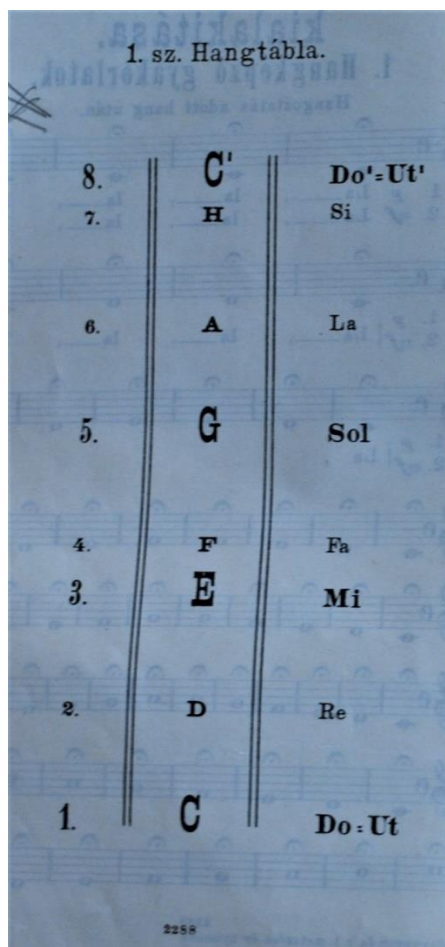
⁴⁴⁹ Szabó, 1989. 50.

⁴⁵⁰ Sztankó, 1907. Előszó, V.

⁴⁵¹ Szabó, 1989. 50.

⁴⁵² Szabó, 1989. 50.

⁴⁵³ Szabó, 1989. 50.

11. kép Hangtábla Curwen modulátora alapján (forrás: Sztankó, 1907. 3.)

Hangszeroktatáshoz használt kiadványok

A négyévfolyamú képzés időszakában a magyar nyelvű, kezdők számára készült zongoraiskolák száma nem nőtt nagy mértékben. Az átvizsgált értesítők alapján az állapítható meg a zongora oktatásával kapcsolatban, hogy a XIX. század utolsó évtizedéig egy zongoraiskola sem tudott elterjedni széles körben, a tanítóképzőkre (tömeges oktatásra, vagy önálló munkára) alkalmazható munkából hiány mutatkozott.

Ezt a hiányt igyekezett pótolni Menich Antal (1856-?), a pozsonyi állami tanítónőképző, ill. a pozsonyi katolikus tanítónőképző zenetanára, amikor Ferdinand Beyer Vorschule im Klavierspiel c. munkáját lefordította magyarra, és az 1890-es években megjelentette A zongorajáték előiskolája címmel. A tanítóképzésben a fordítás megjelenését követően terjedt el igazán: a vizsgált képzők értesítői alapján csupán az izraelita tanítóképzőben használták az 1884/85. tanévben, az 1899/1900. tanévtől mind a férfi, mind a

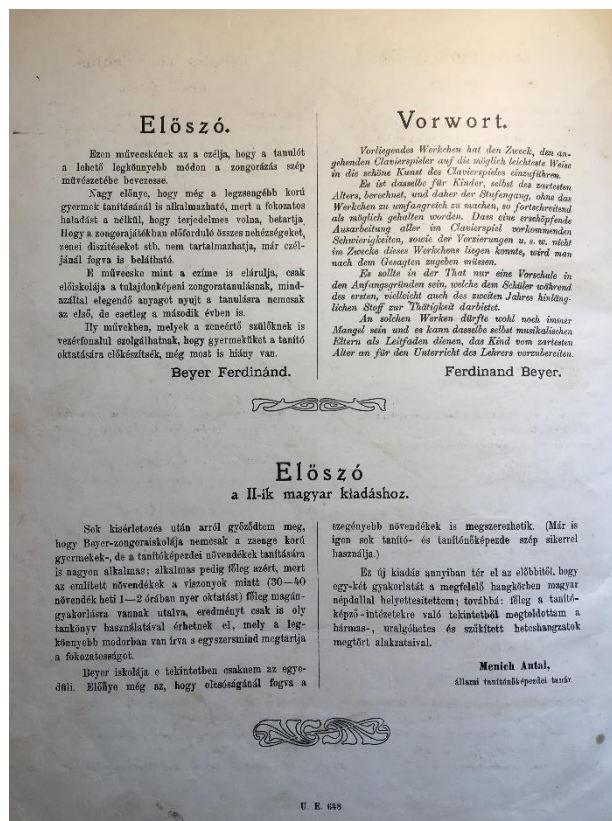
női képzőkben elterjedtté vált, vizsgált korszakunk után is használatban volt.⁴⁵⁴ Az elterjedtség okát egyrészt a szerző, másrészt a fordító is megindokolja a mű előszavában: Beyer művét nem zongoraiskolának szánja, hanem – mint azt címe is jelzi – az „csak előiskolája a tulajdonképpeni zongoratanulásnak”,⁴⁵⁵ amely akár a hangszeroktatás elő két évében is elegendő lehet. Menich Antal – és ez lehetett a mű elterjedésének fő oka – pedig maga oktatói gyakorlatára támaszkodva a tanítóképzős diákok számára különösen jól alkalmazható tankönyvnek tartotta: a növendékek „eredményt csak is oly tankönyv használatával érhetnek el, mely a legkönnyebb módon van írva s egyszersmind megtartja a fokozatosságot.”⁴⁵⁶

A tartalomjegyzéket követő három oldalon – a kor gyakorlatának megfelelően – alapvető zeneelméleti ismeretekkel, azok fogalmaival ismerteti meg a szerző: a vonalak, vonalközök, az abszolút hangnevek violin- és basszuskulcsban, majd a ritmusértékek ismertetése következik az egésztől a hatvanegyed értékekig. Ezt egészíti ki az ütemformák, a módosított hangok tárgyalása, melyet egy, az abszolút hangnevekkel együtt ábrázolt zongorabillentyűzet egészít ki a 7. oldalon, illetve a függelék, mely a hangnemek, hármashangzatok, illetve a domináns szeptimet magyarázza kottapéldákkal. A zongoraiskola darabjainak többsége a főfunkciók körében mozog, változatos karakterű zenéket felvonultatva a növendékek számára, ám összességében mégsem különleges a kötet zenei anyaga. Utóbbit – az általunk vizsgált második kiadás előszavában a fordító által az anyagba illesztett – öt népdal (népies műdal) egészíti ki. A tankönyv ugyanakkor rendkívül motiváló szellemben íródott: a 106 gyakorlatból 22 négykezes mű (az első 11 gyakorlat kizárólag ilyen), mellyel a növendék már amellet juthatott jelentősnek mondható zenei élményhez, amikor még éppen a billentyűkkel ismerkedik. Bizonyosan növelte a könyv használhatóságát a tény, mely szerint fekete billentyűkre íródott a tanuló szólama az 1-68. gyakorlatokban, csak ezután jelent meg a G-dúr hangnem a tanulmányokban. Az általunk vizsgált intézmények közül a már említett budapesti izraelita képzőn túl az egri, a nagyenyedi, a soproni, a nagykőrösi és a szarvasi tanítóképzőben, valamint a pozsonyi, nagyszombati, kalocsai, kőszegi, szatmárnémeti képzőben és a budapesti Ranolder Intézetben használták folyamatosan a XIX-XX. század fordulójától.

⁴⁵⁴ Kelemen, 1987. 7-8.

⁴⁵⁵ Beyer, é.n. 2.

⁴⁵⁶ Beyer, é.n. 2.

12. kép Előszó a Zongorajáték előiskolájához (forrás: Beyer, é.n. 2.)

Zoltai Mátyás, az aradi állami tanítóképző-intézet zenetanárának több kiadványa is megjelent az 1900-as években. Magyar népdalok⁴⁵⁷ c. gyűjteménye hegedűre készült, abban népies műdalok mellett gyermek- és népdalok is megjelennek. Csíksomlyóban ez volt az első olyan tananyag, amelyben a magyar zene megjelent.

Zongoraiskolája⁴⁵⁸ kezdő növendékei számára íródott, másrészt az abban közölt zenei anyag már részben tartalmazza a valódi magyar népzene is. A kötetekben található számos komponált gyakorlat mellett gyermekdalok is felbukkannak (Gólya, gólya hazaszállj, Süss fel nap, Elment a madárka, Gólya, gólya, gelice (!), Lám megmondtam kisgerlice, Ugyan, édes komámasszony), ugyanakkor még népies dalok is szerepelnek. Külön kiemeljük, hogy Zoltai egy dallamot Bartók átíratában idéz, melyet Bartók és Kodály közös kiadványában, a Magyar népdalokban (1906) közöltek. Zoltai zongoraiskoláját az eperjesi görögkatolikus képző mellett Csíksomlyón használták huzamosabb ideig (1913-1917).

⁴⁵⁷ Zoltai, 1901.

⁴⁵⁸ Zoltai, 1909.

A XX. század első éveiben jelent meg Chován Kálmán értékes⁴⁵⁹ iskolája,⁴⁶⁰ mely azonban nem tudott ekkor igazán elterjedni a magyarországi felekezeti tanítóképzésben. A XX. század első évtizedeiben Antalffy-Zsiros Dezső írt új orgonaiskolát, melynek megszületését az orgonaépítés fejlődésével indokolta, s amelyet nagyobb múlttal rendelkező képzőkben (Eger, Esztergom, Győr, Debrecen, Nagyenyed) alkalmaztak az 1910-es években orgonaoktatásra.

Azon tanítóképzők, amelyek megőrizték a forrásokban a hegedűoktatást illetően az alkalmazott kották, iskolák címét, az 1870-es években jobbra külföldi szerzők munkái (Brähmig, Dancla, Schön) és különböző, hegedűre írt darabok alapján tanították a növendékeket. Az 1880-as évektől egyre nagyobb számban jelentek meg az értesítőkben magyar szerzők művei is, amelyek a képzők szélesebb körében terjedtek el.

Huber Károly kiadványa⁴⁶¹ az egyik leginkább preferált hegedűiskola volt 1880 és a századforduló között, több képzőben még az 1910-es években is tanítottak belőle. Zenei anyaga nagynevű zeneszerzők (Haydn, Beethoven) mellett népies műdalokat is tartalmaz. A teljes tananyag feldolgozása igen magas játékszintre juttathatta a növendékeket. A hegedűiskolát csak férfiképzőkben használták az értesítők adatai szerint: a budapesti izraelita képző mellett Csíksomlyón, Egerben, Ungváron, valamint Debrecenben, Nagyenyeden és Szarvason.

A tanítóképzők között a korszakban legszélesebb körben használt hegedűiskolává Heinrich Christian Hohmann *Praktische Violinschule* c. munkájának magyar átdolgozása⁴⁶² vált, amelyet a Zeneakadémia legendás hírű, iskolateremtő tanára, Bloch József készített. A művet Bloch kifejezetten a tanítóképző intézetek növendékei, illetve önállóan hegedülni tanulók számára adaptálta, akik a hegedűtanulásban „gyorsabban akarnak haladni.”⁴⁶³ A kiadvány egyik előnye, hogy a kezdetektől a hegedűtanárral való kamarajátékot is preferálja, ugyanakkor érthető leírását adja a szükséges ismereteknek mind zeneelméleti, mind szakmai szempontból. A kötetekben Bloch meghagyott számos, értékes darabot neves hegedűművész-zeneszerzőktől (Spohr, Pleyel), ugyanakkor ebben a sorozatban is megjelenik a magyar népies zene, a verbunkos hatása (Magas repül a daru – 1. kötet, Bihari János Bercsényi nótája c. művének duó-átdolgozása – 2. kötet, Czinka Panna nótája – 3. kötet). Árnyalja a mű értékét,

⁴⁵⁹ Szabolcsi – Tóth, 1965. 3. kötet, 717.

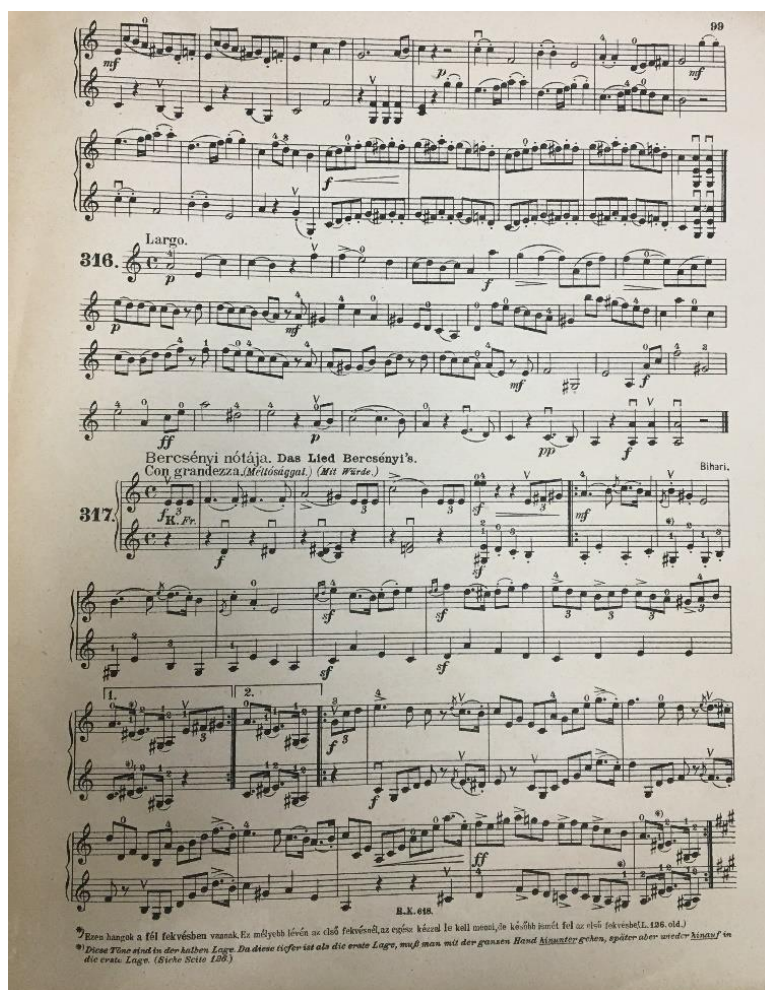
⁴⁶⁰ Chován, 1905.

⁴⁶¹ Huber, 1875.

⁴⁶² Hohmann – Bloch, é.n.

⁴⁶³ Hohmann – Bloch, é. n. Előszó.

hogy az eredeti Hohmann-műben olyan Mozart- és Schumann-művek is szerepelnek, melyeket Bloch kihagyott.

13. kép Bihari János darabjának átirata Hohmann és Bloch hegedűiskolájában (forrás: Hohmann – Bloch, é. n. 99.)

A kiadvány zenei- és módszertani hatásához kétség sem férhet a korabeli tanítóképzést illetően: a férfi képzők közül a pécsi, a csíksomlyói, az egri, az esztergomi, az ungvári, a győri, a szegedi katolikus, a budapesti izraelita, a nagykovácsi és debreceni református, ill. a soproni és szarvasi evangélikus képzőben, ezen felül a debreceni és a nagyszebeni katolikus, illetve a debreceni református tanítónőképzőben alkalmazták, elsősorban az 1900-1910 közötti időszakban, de több helyen az általunk vizsgált korszak végén (1918) is.

Végül megemlítünk még egy hegedűiskolát, melyet a nagyenyedi és a debreceni református tanítóképzőben, valamint Ungváron használtak. Metz Albert Hegedűiskola⁴⁶⁴ c. munkája egy igen jó ízléssel összeállított, és könnyen játszható átiratokat tartalmazó iskola. Számos olyan zeneirodalmi idézetet (feldolgozást) tartalmaz, amely – véleményünk szerint – a zenei ízlést jó irányba fejleszthette, a növendék további motivációt kaphatott a

⁴⁶⁴ Metz, 1901.

muzsikáláshoz. A kiadvány II. kötetében megjelennek részletek a következő művekből (a teljesség igénye nélkül): Mozart: Don Juan, Mozart: A varázsfuvola – Bűvös csengettyű, Rossini: Tell Vilmos, Erkel Bánk bán – Bortal, Wagner: Lohengrin – Nászinduló, Verdi: Rigoletto La donna e mobile, Bellini: Norma, Erkel: Hunyadi, Verdi: Aida – Győzelmi induló, Verdi: Trubadúr, Bizet: Carmen.

Feltűnő módon az intézmények kisebb hányada jelenített meg az ének tanításának módszertanához használt kiadványt. Két szerző munkáit használták több intézményben is. Köveskúti Jenő (1865-1935)⁴⁶⁵ Az énektanítás módszertana,⁴⁶⁶ ill. Az énektanítás vezérkönyve⁴⁶⁷ c. munkáiban tükröződik a népiskolai módszertani útkeresés századfordulóra jellemző állapota.⁴⁶⁸

Az énektanítás módszertana c. kiadvány 85 oldalt tartalmaz. Az előszóban szerző leszögezi, hogy nem tanterv alapján készült a kiadvány: célként a korabeli magyar énektanítás „elveit és anyagát összegyűjtve”, azokat a magyar viszonyokhoz alkalmazva összegezte írásában.⁴⁶⁹ Az előszóban munkája irodalmát is megjelöli a szerző: filozófiai, lélektani munkák mellett Bartalus István, Sándor Domokos, Goll János, Meiszner Imre és Carlheinz Stockhausen munkáit használta.⁴⁷⁰ Az énektanítás célját a következőkben jelöli ki: „a vallásos, hazafias és általában a nemesebb érzés fölkeltése, fejlesztése, erősítése; a költészet hatásával az erkölcsi ember képzése.”⁴⁷¹ Köveskúti középutat jelöl ki – ha úgy tesz – az énektanítás módszerét tekintve, bemutatva egyúttal a dualizmus-kori népénektanítással kapcsolatos tanítói, tanári attitűdöket: a hallás utáni daltanítást pártolók ugyanis szemben álltak az 1870-es években a hangjegy alapján történő tanítást pártolókkal. Köveskúti ugyanis a zenét, a dalt kívánja előtérbe helyezni, melynek megismerésében a kotta csupán eszköz.⁴⁷² Az elsajátítandó zeneelmeleti ismeretek körét a népiskolai dalanyaghoz elegendő körben határozza meg, melyben alapvető ritmikai ismeretek, az előforduló hangok, valamint a dūr-és moll-hangsor szerepel. A dalanyag megválasztásánál a legfontosabb szempontnak az alkotás nemzeti jellegét emeli ki, mely a népiskolában nem lehet más. Hivatkozik Bátori Lajos és Sztankó Béla néhány évvel korábban kiadott munkáira, melyekkel a „népies” elem bekerült az

⁴⁶⁵ Szabolcsi – Tóth, 1965. 2. kötet, 376.

⁴⁶⁶ Köveskúti, 1906.

⁴⁶⁷ Köveskúti, 1907.

⁴⁶⁸ vö. Szabó, 1989. 65.

⁴⁶⁹ Köveskúti, 1906. 3.

⁴⁷⁰ Köveskúti, 1906. 4.

⁴⁷¹ Köveskúti, 1906. 18.

⁴⁷² Köveskúti, 1906. 18-21.

elemi iskolába. Elítéli a sekélyes, gügyögő szöveget, melyet népies műdalok, nóták dallamára alkalmaztak.

A hallás utáni daltanítást a munka kezdetekor kizárólagossá teszi. Az idő érzékelését ütemezéssel (mérő) javasolja. Dallamok énekeltetésére a „do, re, mi, fu, szöl, la, szid do” szótagokat említi, mint mások által alkalmazott szótagokat, emellett a létrát javasolja szemléltetésre. (42-45.)

A közölt dallamok alapján (48-57.) megállapítható, hogy a relatív szolmizációt javasolja alkalmazni: C- és D-dóban is közöl dallamokat, melyeket alatt jelzi a szolmizációs betűjeleket. A dallamok közt Sztankó, Bátori, Kiss Áron gyűjtött dallamai is szerepelnek, ugyanakkor Köveskúti és mások műdalai, illetve népies dallamok is fellelhetők ugyanitt (48-62.). A hangjegy alapján történő daltanítás kapcsán egyértelműen a relatív szolmizáció mellett teszi le voksát, bár maga nem nevezi meg így a módszert, csupán a legalkalmasabbnak találja (63-64.).

Összegezve: Köveskúti a relatív szolmizálás és a létramódszer keverékét javasolja használni. A munka utolsó 12-13 oldalán külön ismerteti az abszolút hangneveket és a „szolmizáló” módszert, majd ezt követően említést tesz a Tonic-solfa rendszerről, illetve a Galin-Chevé-Paris-féle számjelzéses módszerről is, utóbbit részletesen ismertetve (77-85.).

Az egy évvel később megjelent Az énektanítás vezérkönyve c. munkában Köveskúti gyakorlati szempontból veszi sorra a korábbi munkájában lefektetett elméleti téziseket. Munkáit Nagykőrösön, Ungváron és Kalocsán használták.

Sztankó Béla Vezérkönyvéről⁴⁷³ fentebb már említést tettünk: az Énekiskola-sorozat negyedik köteteként abban Sztankó elvei tükröződnek, vagyis „a relatív vagy abszolút rendszer választásának lehetőségét [...] a tanítóra bízta.”⁴⁷⁴ A Vezérkönyvet Esztergom, Eperjes, Nagyenyed és Kalocsa képzőiben alkalmazták.

⁴⁷³ Sztankó, 1909.

⁴⁷⁴ Szabó, 1989. 50.

5. Összegzés

Dolgozatunk célja volt, hogy bemutassa az 1828-1918 közötti időszak magyar tannyelvű, felekezeti tanító(nő)képzők ének- zeneoktatási gyakorlatát, melynek kapcsán mind a tanított tantárgyak oktatása során alkalmazott oktatásszervezési módokra, (ill. módszertani rutinra), mind az alkalmazott tankönyvek, kották analízisére, valamint az általuk transzferált zenei tartalomra vonatkozóan is több, eddig a magyar nyelvű szakirodalomban nem olvasható eredmény született. Az értesítők, levéltári adatok és tantervek analízisével képet kaptunk az ének- és zeneoktatás tanító(nő)képzésben elfoglalt pozíciójáról is. A feltárt időszakra vonatkozóan több olyan zenetanár értékteremtő munkásságát is bemutattuk, akik a kántortanítók képzésével, valamint kiadványok megalkotásával nem csak saját intézményük, hanem felekezetük zeneoktatásának fejlődését is segíteni szerették volna. Számos, az intézményekben alkalmazott tankönyv és kotta zenei szempontú elemzésével képet kaptunk az adott intézményben megjelenő zenéről, annak minőségéről. A XIX. századi professzionalizálódó tanítóképzés zeneoktatási aspektusainak bemutatása az adott iskolatípusra fókuszálva eddig még nem történt meg, így munkánk ebből az aspektusból novumnak számít.

A tanítók szakszerű zenei képzése Magyarországon az ún. normaiskolák létrehozásával kezdődhetett meg, az intézményekben zajló oktatás részleteiről az 1777. évi Ratio Educationis rendelkezett. A normaiskolák tanítóképző tagozatán a növendékeket elsősorban orgonálni tanították, azonban ez a képzés egyrészt zeneileg nem volt alapos, másrészt nem volt alkalmas a teljes népiskolai hálózat tanítókkal való ellátására. A tanítók a falvak kántori szolgálatát is ellátták egy személyben, így felkészült hangszerjátékukra sok plébánián tartottak igényt. A XIX. század első évtizedeiben a kántorságot általában igen alacsony zenei színvonalon látták el, melynek oka leginkább a zenei képességek (zenei hallás) hiányára, a hangszerjáték alacsony készség szintjére, valamint a nem megfelelő kiadványok (kántorkönyvek) alkalmazására vezethető vissza. A szolgálat színvonalának emelését igyekezett elősegíteni Pyrker János László, szepesi püspök, majd egri érsek a szepeskáptalani, majd az egri érseki tanítóképzők megnyitásával. Utóbbi helyszínen 1828-ban indult meg a kántortanítóképzés, elsőként magyar nyelven az országban.

Részletesen bemutattuk a korszakban mintát adó intézmény, az Egri Érseki Tanítóképző zenei oktatási gyakorlatát. A képzésbe való felvételnél előnyt jelentett, ha valaki a zenében jártas volt (nem kizáró-jellegű vizsgáról beszélünk), ugyanakkor a zenei

képességek szintje már a képzés kezdetekor behatárolta a növendékek majdani, kántori és tanítói munkában való sikerességét is.

1831-ben Pécssett jött létre tanítóképző, ahol a reformkor idején már elvárásként támasztották a növendékekkel szemben az egyházzenei gyakorlatot, majd az 1840-es években megnyíló királyi katolikus képzőkben (Szeged, Győr) is az egri intézmény alapján zajlott a leendő kántortanítók felkészítése. A korszakban megnyílt görögkatolikus képzőben (Ungvár) vallási okokból csak éneket oktattak, míg az első református képzőben, Nagykőrösön ének- és zenetanítás is folyt. Az első evangélikus tanítóképzőben (Felsőlövő) talán a katolikus intézményeknél is erősebb hangszeres oktatás történt, ahol elsőként ismerték fel a hegedű népiskolában való használhatóságát, így annak tanításával is foglalkoztak.

A korszakban a tanítóképzők zenei tananyagát az érvényben lévő énekes- és kántorkönyvek jelentették, melyek – az evangélikusokét kivéve – igen gyenge színvonalat mutattak a korábbi évszázadok hagyományához viszonyítva. A reformátusoknál az orgona – az évszázadokon keresztül történő tiltások ellenére – a reformkorban kezdett lassan ismét helyet kapni a templomokban, így a református kántorképzés ekkor az éneklést helyezte előtérbe. Az ének elemi iskolai tanításának módszertani kérdéseivel a képzőkben ekkor még nem foglalkoztak.

Az abszolutizmus korszakával kapcsolatban fontosnak tartottuk kiemelni a kormány tanítóképzőket érintő, zenei vonatkozású jogszabályait. Az 1854. évi 21931. sz. rendelet alapján a tanítóképzőkbe az nyerhetett felvételt, aki tudott tisztán énekelni és bizonyos szinten orgonálni, de ez alól felmenthették a leendő növendékeket, így olyanok is végezhatték a kántortanítóképzést, akik a minimális zenei képességekkel sem rendelkeztek.

Az egri tanítóképzőben évtizedeken keresztül ének-és zeneoktatói tevékenységet folytató testvérpár, Zsaskovszky Ferenc és Zasskovszky Endre, 1853-tól fejtett ki jelentős publikációs tevékenységet az egyházzene, a kóruszene, valamint a zenepedagógia terén. Dolgozatunkban a magyar tanítóképzésben (is) használt kiadványaikat zenei és módszertani elemzésnek vetettük alá, az Orgonaiskoláról eddig még nem jelent meg analízis. Több kiadványuk esetében újabb adalékokkal járultunk hozzá munkásságuk megítéléséhez, melyet igyekeztünk a korabeli magyar tanítóképzésben pozicionálni. A magyar zenepedagógia-történettel foglalkozó szakirodalom (Szabó, 1989; Dobszay, 1998; Halmos, 2020) érinti ugyan a Zsaskovszkyak munkásságát, az általunk kiemelt aspektus (tanítóképzés) – a vonatkozó munkákat illetően – azonban eddig abban nem szerepelt. Az említett Zsaskovszky-kiadványok többsége abban a korszakban született, amikor a magyar nyelvű (és magyar zenét

tartalmazó) zenepedagógiai szakirodalom szinte teljesen hiányzott a németesítési törekvéseknek és a német anyanyelvű tanároknak is köszönhetően (nem csak a tanítóképzésből). Rávilágítottunk arra is, hogy a Kis lantos és az Egri dalnok füzetek az első olyan kiadványok voltak Magyarországon, amely révén a verbunkos (népies műdal feldolgozásán keresztül), de megjelent a magyar tannyelvű katolikus tanítóképzésben.

Elemeztük Thill Nándor Elemi karénaktan c. munkájának köteteit is, melyekről megállapítottuk, hogy az első olyan kiadvány volt Magyarországon, amiben az abszolút szolmizációt mint módszert, alkalmazták, amelyet ugyanakkor a különböző felekezetek tanítóképzőiben is használtak segédkönyvként, Pesten már az 1860-as években.

Az abszolutizmus korszakában (elsősorban 1856-tól) számos új képző nyílt meg az országban (köztük Pesten az első tanítónőképző az Angolkisasszonyok zárdájában), melyek mindegyike felekezeti fenntartású volt. Az 1850-es évek végétől egyre több precízebb adatot jegyeztek fel az intézmények működéséről, így zeneoktatásáról is. Bemutattuk munkánkban a korszakban működő katolikus, református és evangélikus képzők zeneoktatásának összetevőit, elsősorban a tanított tárgyak és azok heti óraszámainak szintetizálásával, mely eddig szintén nem szerepelt a szakirodalomban. A katolikus képzők igen eltérő súllyal kezelték az ének-és zeneoktatást: az évfolyamonkénti óraszámok (az adatot közlő képzők esetében) három és nyolc között mozogtak, a legalaposabb és differenciáltabb képzést Egerben nyújtották a növendékeknek, a Zsaskovszkyak így a frissnek tekinthető, hiánypótló kiadványaik segítségével valóban mintaként szolgálhattak továbbra is más képzők számára.

A nagykőrösi tanítóképző mellett a református kollégiumok (Sárospatak, Nagyenyed, Debrecen) fakultásaiból kiválva ebben az időszakban alakultak meg az önálló tanítóképző intézetek. Rávilágítottunk a sárospataki tanítóképző zenetanára, Ivánka Sámuel zenepedagógiai jelentőségére, a munkáiban megjelenő novumokat bemutattuk, köztük több olyan, szemléltetésben, ill. fogalomhasználatban (vonalrendszer, hangközök magyarázata stb.) megjelenő újítást is feltártunk, melyet eddig szintén nem említett a releváns szakirodalom, amely ugyanakkor úttörő jellegűnek tekinthető a felekezet zeneoktatásában. Ivánka bírálta többek között a debreceni református tanítóképzőben évtizedeken (1865-1897) át oktató Szotyori Nagy Károly Zákány Józseffel közösen alkotott művét, az Énekhangzatos könyvet is, véleményünk szerint jogosan. Paradox módon azonban Ivánka Sámuel munkái egyetlen más magyarországi tanítóképzőben sem használták, – ellentétben az Énekhangzatos könyvvel. Utóbbi kiadvány esetében rávilágítottunk, hogy az abban megjelenő, a dūr-hangsor gyakorlását segítő szöveg énekeltetésében egyrészt a filantropizmus hatása mutatható ki, másrészt ez az ún. létramódszer (Szabó, 1989) első megjelenése a hazai zenepedagógiai

szakirodalomban. A református képzők zenei gyakorlata nem mutat olyan egységes képet ebben az időszakban, mint a katolikus intézményeké. A kollégiumi énekkarokban való részvétel – első sorban Debrecen és Sárospatak esetében – a tanítónak készülő növendékek számára a korabeli világi magyar zenével való találkozást jelentette, így a magyar tanítóképzésben ezeket a műhelyeket tekinthetjük a legelsőnek, melyekben a liturgikus zenén kívül más zenei anyag is megjelent.

A magyar tannyelvű evangélikus tanítóképzők száma is emelkedett az abszolutizmus idején. Nyíregyháza mellett Sopronban, ill. Szarvason is rendszeres zenei képzést kaptak a növendékek, melyek közül egyértelműen a nyíregyházi képzőt emeli ki tanterve, az ének-és zeneórák heti összegét tekintve (36 tanóra). Külön kiemeljük utóbbi helyszín tekintetében, hogy a kiegészítést megelőző tanévben (1866/67.) megvalósulhatott a legideálisabb hangszeroktatási szituáció: egy növendékre egy tanóra jutott, vagyis nem volt szükség csoportos oktatásra, utóbbi oktatásszervezési forma ugyanis a dolgozatban vizsgált teljes korszakra jellemző volt, a kántor-és tanítóképzés tekintetében. Az evangélikus képzők egyházi énekoktatása abban tekintetben eltért mind a katolikus, mind a református intézményekétől, hogy ott osztályonkénti énektanítás az abszolutizmus végéig nem valósult meg, a rendszeres karénkelést preferálták. A hegedű tanítása csak a soproni képzőben jelent meg, a felsőlövői képző mintájára, mely a dualizmust megelőzően unikális jelenségnek tekinthető a teljes magyar tannyelvű tanítóképzést illetően.

A kiegészítést követően az 1868-as népoktatási törvény rendelkezett többek között a tankötelezettség bevezetéséről, az államnak a tanítóképzésben vállalt szerepéről is. A népiskolákban kötelező volt az éneket, mint tantárgyat tanítani, így a tanító(nő)képzés központi szabályozásában is szerepet kapott. A felekezetek – a törvény értelmében – állíthattak fel tanító(nő)képzőket, azonban azok felügyeletében az állam is részt kívánt vállalni, melynek kérdése az 1876. évi XXVIII. tv. elfogadásával egy, az állam és a felekezetek (elsősorban a katolikus egyház) között fennálló, feszült időszakot (1868-1876) zárt le. Az állam által meghatározott, tanító(nő)képzőkre vonatkozó tantervi előírásokat (1869, 1877, 1881/1882, 1903, 1911) a felekezeteknek be kellett tartaniuk, azonban saját képzőikre vonatkozó adaptáció alapján is végezhatték intézményeikben a képzést.

A dolgozat mintájában szereplő intézmények dokumentumai (első sorban értesítők) feltárása során megállapítottuk, hogy azok ének- és zenei képzése kis mértékben, de eltért egymáshoz képest, a dualizmus időszakában is. (Bizonyos korszakok esetében egyes intézményekben kiugróan magas óraszámokkal zajlott az oktatás, melyekről a dolgozatban

szót ejtettünk.) Ugyanakkor több intézmény esetében (ilyen a katolikus tanítónőképzők zöme) az érvényes állami (vagy felekezeti) előírások, szinte változatlan módon való betartása állapítható meg. Az előírásokban szereplő tantárgyak közül egyértelműen a hegedűvel kapcsolatban állapítható meg, hogy a legkésőbb (a XIX. század végére) vált minden képzőben elterjedté.

Az állami előírások 1868-ban három-, majd 1881/1882-től négy évre emelték a magyar tanító(nő)képzők tanulmányi idejének hosszát. Dolgozatunkban bemutattuk a dualizmus korszakában kibocsátott állami tantervek ének-és zeneoktatásra vonatkozó előírásait, azok változásait, melyre egyértelmű hatással volt a dualizmust megelőző tanítóképzés többévtizedes magyarországi képzési gyakorlata: az ének mellett a hangszeres oktatás is megjelent a férfiak képzésében (zongora, orgona, hegedű, a négy éves képzés idején a harmónium), a nők tantervébe a zongora, majd az 1903-as tantervvel fakultatív módon a hegedű is bekerült, melynek népiskolai alkalmazását preferálták az előírások. A zeneelmélet számos képzőben külön tantárgyat képviselt, de az ének tantárgyba integrálva is szerepelhetett. A felekezeti képzők tanterveinek ének- és zeneoktatást érintő rendelkezései az egyházi ének órátöbbletében, ill. a tanítónőképzők egyre erősebb hangszeres elvárásaiban jelentkeztek.

A korszak katolikus tanítóképzésében megfigyelhető jelenség, hogy azok ének-és zeneoktatást érintő óraszámai kiegyenlítődtek, minden évfolyam heti négy-öt órában tanult zenét, Eger vezető szerepe tehát e tekintetben az 1880-as évekre (a Zsasskovszky-testvérek halálának évtizedére) eltűnt.

A református képzők esetében szintén stagnálást, ill. a nagyenyedi képző esetében erősödést állapítottunk meg az óraszámok tekintetében. Rávilágítottunk P. Nagy Zoltánnak, a debreceni református tanítóképző tanárának, a korszakban kiemelkedő tevékenységére, mely a differenciált hangszeroktatásban nyilvánult meg. Az evangélikus képzők közül Eperjesen az egész dualizmuskori magyar tannyelvű felekezeti tanítóképzést tekintve a legmagasabb heti óraszámban (7-9) tanulták az évfolyamok a zenei tantárgyakat. Az órászámbeli kisebb-nagyobb eltérések az 1911-es állami tanterv hatására tűntek el az ország képzőinek zeneoktatásában.

Rávilágítanak a források, hogy szinte minden korabeli tanítóképzőben működött már énekkar vagy dalárda, ill. zenekar. A tanítónőképzőkben a hangszeres kamarazene dominált, néhány intézményben működött csupán kifejezetten liturgikus repertoárt ápoló énekkar (Szeged, budapesti Ranolder Intézet).

Kutatásaink rámutattak arra jelenségre, mely szerint a leendő tanítók (egyben kántorok) zenei képességeinek hiánya a képzés sikeres teljesítésének akadályaként jelentkezett, azonban a képességek kizáró jellegű vizsgálatára nem minden intézményben került sor. Bemutattuk a kántorképzés 1880-as években történt megújulásának körülményeit. A Kalocsán elinduló kántorképző tanfolyamot már oklevéllel rendelkező tanítók is elvégezhették, ennek mintájára az ország több képzőjében is meghirdették a képzést.

Dolgozatunkban kiemelten foglalkoztunk a tanítóképzőkben alkalmazott zenepedagógiai kiadványok zenei, ill. adott esetben módszertani elemzésével. Megállapítható, hogy a dualizmus korszakában folytatódott az a (korábbi évtizedek előzményeit tekintve természetesnek tekinthető) tendencia, mely a kezdők (elemi iskolások) számára készült kiadványok alkalmazását jelentette (Zasskovszky Ferenc és Endre: Egri ének-káté, Bartalus István: Éneklő ABC, Sztankó Béla: Daloskönyv).

Az 1870-es évektől kezdődően egyre bővült a magyarországi zenepedagógia irodalom, mely a tanítóképzést is érintette. Bartalus István volt az egyik jelentős zenepedagógus a korabeli Magyarországon, akit Eötvös a népoktatást érintő zenepedagógiai szakirodalom első kiadványainak (népiskolai tankönyvek, „vezérkönyvek”) megírásával megbízott. Bartalusnak a tanítóképzés szakmai munkáját érintő írásai közül dolgozatunkban bemutattuk két zongoraiskoláját is (Gyermek-dalhon; Bevezetés a zongora s orgona játszására), előbbi zenei szempontú elemzése eddig nem szerepelt a szakirodalomban: ez az egyik első olyan hangszeriskola volt Magyarországon, melyben a népies műdal több példán keresztül is megjelent. Bartalus Gyertyánffy Istvánnal közösen kiadott Négyes dalok zsebkönyve c. kórusgyűjteményét is elemeztük zenei szempontból, mely szintén dolgozatunk egyik novumának tekinthető.

Munkánk során elemeztük Oláh Károly Gyakorló-könyvét (1885), melyről kimutattuk, hogy Bartalus Éneklő ABC-jét követően a második olyan magyarországi kiadvány volt, amely a zenei írás-olvasás terén az ún. létramódszert kombinálta a vonalak számának fokozatos emelésével. A tankönyv használatával a protestáns képzőkben (Szarvas, Nagyenyed, Nagykőrös) terjedt el ez a módszer az 1880-as években.

A tanítóképzés négyévfolyamúvá válásával egyidőben a tanítóképzők zenei szakirodalma is tovább bővült, egyre több olyan kiadvány született (Berecz, 1883; Harrach, é.n.; 1908; Erdődi, 1910; Győry és Sztojanovits, é.n 1904; 1907; 1910), melyeket tanítónőképzők használatára is engedélyeznek, s amelyben egyre nagyobb teret nyernek – remekművek közlése mellett – a népies műdalok feldolgozásai. A felekezeti

tanítónőképzőkben – az értesítők adatai alapján – az 1900-as évekre tehetjük ezen kiadványoknak az általánossá váló alkalmazását.

A tanítóképzők zenei anyagának jellegét természetes módon meghatározta egyrészt a liturgikus zene, melynek szakirodalma mindhárom nagyobb hitfelekezet esetében bővült, ugyanakkor a világi zene megjelenése is eltérő módon öltött formát. A katolikus intézmények egy részében (Eger, Pécs, Győr) Zsaskovszky Ferenc és Endre Egri dalnok c. művének megjelenését már az 1870-es években mutatják a források, ugyanezen időszakkal kapcsolatban Esztergom esetében is kimutatható a világi műének megjelenése, Szegeden dalárda működött már az évtized közepén. A protestáns intézményekben jobban elterjedtek a férfikarok számára kiadott gyűjtemények (Bartalus és Gyertyánffy, 1887; Varga, 1888; Révfy, 1911), mely által a magyaros műzene jóval inkább hatással lehetett az itt végzett növendékekre, mint a katolikus intézményekben. Debrecen esetében az énekkar szerepe jelentős maradt a vizsgált korszak végén is, az egyéb zenei jellegű tanórákon csak a liturgikus zenei anyag jelent meg.

Az 1890-es években a tanítóképzés zenepedagógiai szakirodalma tovább bővült. Menich Antal egy zongora-, Bloch József egy hegedűiskola lefordításával, ill. átdolgozásával tett hozzáférhetővé olyan műveket (Beyer– Menich, é.n.; Hohmann – Bloch, é.n.), amelyek a tanítóképzőkben a legelterjedtebb hangszeres iskolákká váltak. Dolgozatunkban minkét munkát részletesen bemutattuk zenei, ill. módszertani szempontból is, Bloch kiadványáról eddig nem született hasonló jellegű és terjedelmű elemzés. Az említett művek a XX. század első két évtizedében a legelterjedtebb hangszeres iskolák voltak a vizsgált képzők körében.

Sztankó Béla munkái közül a népiskolák számára írt kötet (Daloskönyv), illetve a tanító(nő)képzők számára készült kötetek jelentették a korábbiakhoz képest modernebb zenepedagógiai szemléletet mind tartalmi, mind módszertani szempontból. A relatív szolmizáció alkalmazása nem csak Sztankó, hanem Hodossy és Sarudy munkájában (1903; 1904; 1911) is helyet kapott. Sándor, Horváth és Bátori három kötetes gyakorlókönyve (1890; 1898) már alkalmazta a relatív szolmizációt. Kutatásunk során kimutattuk, hogy Hodossy Béla korábbi csurgói tanulmányai hatással voltak a módszer tudatos alkalmazására, így újabb dimenzióval bővült a relatív szolmizációnak Magyarországon való elterjedésével kapcsolatos tudásunk.

A felsorolt, relatív szolmizációt (is) alkalmazó munkákkal kapcsolatban megállapítható, hogy az Egri Érseki Tanítóképző, ill. a Debreceni Református Tanítóképző kivételével használták valamelyik munkát, legkésőbb 1915-ben. A módszer az újonnan

megjelenő módszertani segédkönyvek (Köveskúti, 1906, 1907; Sztankó, 1909) szemléletében is tükröződött.

Nóvumként jelenik meg munkánkban Zoltai Mátyás Magyar népdalok c. hegedűiskolája zenei anyagának értékelése is, amely az első olyan, tanítóképzők számára készült, hangszeroktatási kiadvány volt Magyarországon, amelyben már valódi (vagyis nem népies, vagy komponált) magyar gyermekdalok is megjelentek. Zongoraiskolájában (1909) már Kodály és Bartók közös kiadványának (Magyar népdalok, 1906) egy szemelvénye is megtalálható, számos népies műdal feldolgozása mellett. Említett művek munkáknak a csíksomlyói képzőben való alkalmazása (1903-tól, ill. 1913-tól) a verbunkos áttételes megjelenésének első bizonyítéka ebben a tanítóképzőben, éppen abban az időszakban, amikor a magyar népdal kezdte elnyerni méltó helyét a magyar zenetörténetben.

Sikerült feltárnunk munkánk során annak bizonyítékait, hogy a csíksomlyói katolikus képző az egyetlen olyan magyar tannyelvű, felekezeti kántor- és tanítóképző volt Magyarországon a vizsgált korszakban, amely egyrészt énekes anyagát tekintve meg tudta őrizni képzésének vallásos jellegét 1913-ig, másrészt hangszeroktatásában megjelent ugyan a népies műdal, azonban már valódi népzenei anyag környezetében. (Munkánk 2. sz. mellékletében található a mintában szereplő intézmények által használt zenei témájú kiadványok listája.)

Dolgozatunk legfontosabb eredményének tekinthető, hogy a magyar tannyelvű középfokú tanítóképzés egy olyan szegmensét vizsgálta – az első magyar tannyelvű tanítóképző megalapításától a történelmi Magyarország széthullásáig terjedő időszakot illetően –, amely annak a kezdetektől fontos, megkerülhetetlen részét képezte. A kántortanítóképzés sikerességét gátló problémák (a reformkort és az abszolutizmus korszakát érintő kiadványhiány, a leendő tanítók zenei képességének hiánya, hangszeres ellátottság kérdése) a dualizmus korszakában enyhültek, vagy megoldásra találtak (a képességfelmérés általánossá válásának kivételével). A XIX. század magyar zenéje, a verbunkos hatása (Debrecen), ill. a diákdalok (Sárospatak) a református kollégiumok kórusainak repertoárjában megjelent, ill. tovább élt a dualizmust megelőző évtizedekben, a katolikus és evangélikus képzőkben csak az 1870-es években, elsősorban a Zsasskovszkyak kiadványaiknak köszönhetően tűntek fel az első „magyaros” darabok. Az állami tanítóképzők számára készült zenei tankönyveket, kottákat a felekezeteknél is használták, az idő előrehaladtával egyre szélesebb körben. A felekezeti tanítóképzés tehát a dualizmus korszakában kezdett zenéjében

világiasodni igazán, mely hatás alól csupán egy erdélyi katolikus tanítóképző, a csíksomlyói tudta magát kivonni az 1910-es évekig.

Irodalomjegyzék

Primer források

Levéltári források

- Heves megyei Levéltár iratanyaga: VIII. 56. a. Az Egri Érseki Tanítóképző iratai, általános és ügyviteli iratok, 1870-1948.
- Főegyházmegyei Levéltár (Eger) iratanyaga: az Egri Érseki Tanítóképző iratanyaga (1828-tól). (raktári szám: 2690)
- Csongrád megyei Levéltár iratanyaga: VIII. 64. a. 1. doboz. A Szegedi Római Katolikus Tanítóképző iratai, tantestületi jegyzőkönyvek, 1844-1918.
- Pest megyei Levéltár iratanyaga: VIII. 53. d. 1. doboz. A Nagykőrösi Református Tanítóképző iratai, tanárszéki jegyzőkönyvek, 1904-1906.

Értesítők

Egri Érseki Tanítóképezde

- Az egri érseki róm. kath. férfi-tanítóképezde értesítője az 1871-72-iki tanévről. Eger, 1872.
- Az egri érseki róm. kath. férfi-tanítóképezde értesítője az 1876-77-iki tanévről. Eger, 1877.
- Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1880-81-iki tanévről. Eger, 1881.
- Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1881-82-iki tanévről. Eger, 1882.
- Az egri érseki róm. kath. fi-tanító-képzőintézet értesítője az 1887-88-iki tanévről. Eger, 1888.
- Az egri érseki róm. katol. tanítóképzőintézet értesítője 1897-8. tanévről. Eger, 1898.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1901-902. tanévről. Eger, 1902.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1902-903. tanévről. Eger, 1903.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1903-904. tanévről. Eger, 1904.
- Az egri róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1904-905. iskolai évről. Eger, 1905.
- Az egri róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1905-906. iskolai évről. Eger, 1906.
- Az egri róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1906-1907. iskolai évről. Eger, 1907.
- Az egri róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Eger, 1908.
- Az egri róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Eger, 1909.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1909-1910. iskolai évről. Eger, 1910.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1910-11. iskolai évről. Eger, 1911.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1911-12. iskolai évről. Eger, 1912.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1912-13. iskolai évről. Eger, 1913.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1913-14. iskolai évről. Eger, 1914.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1914-15. iskolai évről. Eger, 1915.

- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1915-16. iskolai évről. Eger, 1916.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1916-17. iskolai évről. Eger, 1917.
- Az egri érseki róm. kath. tanítóképzőintézet értesítője az 1918/19, 1919/20, 1920/21. iskolai évekről. Eger, 1921.

Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet

- A pécsi kath. minta-főelemi tanoda s a vele egybekapcsolt kath. tanítóképezdének első értesítője az 1859/60-iki tanévre. Pécs, 1860.
- A pécsi kath. minta-főelemi tanoda s a vele egybekapcsolt kath. tanítóképezde harmadik értesítője az 1861/62-i tanévre. Pécs, 1862.
- A pécsi kath. elemi mintafőtanodába járó tanulók érdemsorozata s a főnirt tanoda s az ezzel egybekapcsolt pécsi kath. tanítóképezde és egyéb tanintézetek kilencedik értesítője az 1867/68. tanévre. Pécs, 1868.
- A pécsi püspöki fitanítóképezde első értesítője az 1878/9-iki tanév végén. Pécs, 1879.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1896-97-iki tanévről. Pécs, 1897.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1897-98-iki tanévről. Pécs, 1898.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1898-99-iki tanévről. Pécs, 1899.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1899-1900-iki tanévről. Pécs, 1900.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1900-1901-iki tanévről. Pécs, 1901.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1901-1902-iki tanévről. Pécs, 1902.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1902-1903-iki tanévről. Pécs, 1903.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1903-1904-iki tanévről. Pécs, 1904.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1904-1905-iki tanévről. Pécs, 1905.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1905-1906-iki tanévről. Pécs, 1906.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1906-1907-iki tanévről. Pécs, 1907.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1907-1908-iki tanévről. Pécs, 1908.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1908-1909-iki tanévről. Pécs, 1909.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1909-1910-iki tanévről. Pécs, 1910.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1910-11-iki tanévről. Pécs, 1911.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1911-1912-iki tanévről. Pécs, 1912.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője, az 1912-1913-iki tanévről. Pécs, 1913.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1913-1914-iki tanévről. Pécs, 1914.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1914-1915-ik tanévről. Pécs, 1915.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1915-1916-ik tanévről. Pécs, 1916.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1916-1917-ik tanévről. Pécs, 1917.
- A pécsi püspöki tanítóképző-intézet értesítője az 1917-1918-ik tanévről. Pécs, 1918.

Esztergomi Érseki Mesterképző

- Az esztergomi királyi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1890-91. tanévről. Esztergom, 1891.
- Az esztergomi királyi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1892-93. tanévről. Esztergom, 1893.
- Az esztergomi királyi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Esztergom, 1898.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1898-1899. tanévről. Esztergom, 1899.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1899-1900. tanévről. Esztergom, 1900.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1900-1901. tanévről. Esztergom, 1901.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1901-1902. tanévről. Esztergom, 1902.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1902-1903. tanévről. Esztergom, 1903.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Esztergom, 1904.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Esztergom, 1905.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1905-1906. tanévről. Esztergom, 1906.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1906-1907. tanévről. Esztergom, 1907.
- Az esztergomi érseki tanítóképző-intézet értesítője az 1907-1908. tanévről. Esztergom, 1908.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1908-1909. tanévről. Esztergom, 1909.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1909-1910. tanévről. Esztergom, 1910.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Esztergom, 1911.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1911-1912. tanévről. Esztergom, 1912.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1912-1913. tanévről. Esztergom, 1913.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1913-1914. tanévről. Esztergom, 1914.
- Az esztergomi érseki r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1914-1915. tanévről. Esztergom, 1915.
- Az esztergomi érseki róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1915-16. tanévről. Esztergom, 1916.
- Az esztergomi érseki róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1916-17. tanévről. Esztergom, 1917.
- Az esztergomi érseki róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1917-18. tanévről. Esztergom, 1918.

Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző

- Értesítvény a szegedi cs. kir. tanítóképezde- és elemi tanintézetekről 1856/7-ik tanévre. Szeged, 1857.
- Értesítvény Szeged szab. kir. város róm. kath. elemi iskoláiról és az azokkal kapcsolatban álló kir. róm. kath. fitanító-képezdéről az 1865/6-ki tanév végével. Szeged, 1866.
- A szegedi kir. róm. kath. tanító-képezde értesítője az 1883-1884-iki tanévről. Negyven éves fennállása és negyedik ujjászervezése emlékéül. Szeged, 1884.
- A szegedi róm. kath. kir. tanítóképző-intézet értesítője az 1888-89-iki tanévről. Szeged, 1889.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1894-95. tanévről. Szeged, 1895.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Szeged, 1898.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1898-99. tanévről. Szeged, 1899.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1899-1900. tanévről. Szeged, 1900.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1900-901. tanévről. Szeged, 1901.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1901-1902. tanévről. Szeged, 1902.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1902-1903. tanévről. Szeged, 1903.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Szeged, 1904.

- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Szeged, 1905.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1906-1907. tanévről. Szeged, 1907.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1907-1908. tanévről. Szeged, 1908.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1908-1909. tanévről. Szeged, 1909.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1909-1910. tanévről. Szeged, 1910.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Szeged, 1911.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1911-12. tanévről. Szeged, 1912.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1912-13. tanévről. Szeged, 1913.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1913-14. tanévről. Szeged, 1914.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1914-1915. tanévről. Szeged, 1915.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző intézet értesítője az 1915-1916. tanévről. Szeged, 1916.
- A szegedi kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1916-1917. tanévről. Szeged, 1917.

Győri Mesterképző Intézet

- A győri kath. tanítóképezde értesítvénye az intézet fennállásának 25. évében. Az 1871/2-ik tanév végén. Győr, 1872.
- A győri kir. kath. tanítóképezde értesítvénye az 1883/84-iki tanévről. Győr, 1884.
- A győri kir. kath. tanítóképezde értesítője az 1885/86-iki tanévről. Győr, 1886.
- Értesítő a győri kir. kath. tanítóképezdéről az 1886/87-iki tanév végén. Győr, 1887.
- Értesítő a győri kir. kath. tanítóképezdéről az 1887/88-iki tanév végén. Győr, 1888.
- Értesítő a győri kir. kath. tanítóképezdéről az 1888/89-iki tanév végén. Győr, 1889.
- Értesítő a győri kir. kath. tanítóképezdéről az 1889/90-iki tanév végén. Győr, 1890.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1890/1-iki tanév végén. Győr, 1891.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1891/2-iki tanév végén. Győr, 1892.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1892/3-iki tanév végén. Győr, 1893.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1893/1894. tanév végén. Győr, 1894.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1894/1895. tanév végén. Győr, 1895.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről Magyarország fennállásának ezredik évében az 1895/1896. tanév végén. Győr, 1896.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1896/1897. tanév végén. Győr, 1897.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1897-8. tanév végén. Győr, 1898.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1898/9. tanév végén. Győr, 1899.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1899/900. tanév végén. Győr, 1900.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1900/901. tanév végén. Győr, 1901.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1901/902. tanév végén. Győr, 1902.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1902/903. tanév végén. Győr, 1903.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1903/904. tanév végén. Győr, 1904.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1904/1905. iskolai év végén. Győr, 1905.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1905/1906. iskolai év végén. Győr, 1906.

- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1906/907. iskolai év végén. Győr, 1907.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1907/8. iskolai év végén. Győr, 1908.
- Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1908/1909. iskolai év végén. Győr, 1909.
- Értesítő a győri kir. kath. tanítóképző-intézetéről az 1909/1910. iskolai év végén. Győr, 1910.
- Értesítő a győri kir. kath. tanító- és kántorképző-intézetéről az 1910-11. iskolai év végén. Győr, 1911.
- Értesítő a győri kir. kath. tanító- és kántorképző-intézetéről az 1911-12-ik iskolai év végén. Győr, 1912.
- A győri kir. kat. tanítóképző-intézet értesítője az 1912-1913-ik iskolai évről. Győr, 1913.
- A győri kir. kat. tanítóképző-intézet értesítője az 1913-1914-ik iskolai évről. Győr, 1914.
- A győri kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1914-1915-ik iskolai évről. Győr, 1915.
- A győri kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1915-1916-ik iskolai évről. Győr, 1916.
- A győri kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1916-17-ik iskolai évről. Győr, 1917.
- A győri kir. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1917-18-ik iskolai évről. Győr, 1918.
- Értesítő a Győri Kir. Kat. Tanítóképző-Intézet 1936/37. tanévről. CLIX. Győr, 1937.
- A Győri Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve az 1940-41. tanévről. Győr, 1941.

Csiksomlyói Római Katolikus Tanítóképző

- A csik-somlyói rom. kath. tanítóképezde értesítője az 1884-85-ik tanévről. Csíkszereda, 1885.
- A csiksomlyói római katolikus tanítóképezde értesítője az 1887-89. tanévről. Csíkszereda, 1889.
- A csiksomlyói római katolikus tanítóképezde értesítője az 1891-94. tanévről. Csíkszereda, 1894.
- A csiksomlyói román. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Csíkszereda, 1898.
- A csiksomlyói négyévfolyamu román. kath. tanítóképző-intézet és gyakorló-iskolájának értesítője az 1898-99. tanévről. Csíkszereda, 1899.
- A csik-somlyói román. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1899-900. tanévről. Csíkszereda, 1900.
- A csik-somlyói román. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1900-1901. tanévről. Csíkszereda, 1901.
- A csik-somlyói román. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1901-1902. tanévről. Csíkszereda, 1902.
- A csiksomlyói r. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának az 1902-903. tanévi értesítője. Csíkszereda, 1903.
- A csiksomlyói r. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának az 1903-904. tanévi értesítője. Csíkszereda, 1904.
- A csiksomlyói r. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának az 1904-1905. tanévi értesítője. Csíkszereda, 1905.
- A csiksomlyói r. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának az 1905-1906. tanévi értesítője. Csíkszereda, 1906.
- A csiksomlyói román. kath. tanítóképző intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1906-1907. tanévről. Csíkszereda, é. n.

- A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1907-1908. tanévről. Csíkszereda, é. n.
- A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézetnek és gyakorló-iskolájának értesítője az 1908-1909. tanévről. Csíkszereda, 1909.
- A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézetnek értesítője az 1909-1910. tanévről. Csíkszereda, 1910.
- A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Csíkszereda, 1911.
- A csíksomlyói róm. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1911-1912. tanévről. Csíkszereda, 1912.
- A csíksomlyói r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1913-1914. tanévről. Csíkszereda, 1914.
- A csíksomlyói r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1914-1915-ik tanévről. Csíkszereda, 1915.
- A csíksomlyói r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1915-1916. tanévről. Csíkszereda, 1916.
- A csíksomlyói r. kath. tanítóképző-intézet értesítője az 1917-1918. tanévről. Csíkszereda, 1918.

Nagykőrösi Tanítóképző-Intézet

- Harmadik tudósítvány a Nagy-Kőrösi Helv. Hitv. Evang. Főgymnasiumról 1855/6-iki tanévben. (Érintve a helyi praeparandia is.) Kecskemét, 1856.
- Negyedik tudósítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1856/7-ki tanévben. (Érintve a helybeni praeparandia is.) Kecskemét, 1857.
- Ötödik tudósítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1857/8-iki tanévben. (Érintve a helyi praeparandia is.) Pest, 1858.
- Tudósítás a nagy-kőrösi h. h. dunam. egyh. kerületi tanító-képző-intézet- és reform. elemi tanintézetekről az 1858/9-dik isk. évről. Kecskemét, 1859.
- Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitvallású fő, és elemi iskolákról az 1864/5 iskolai évben. Kecskemét, 1865.
- Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitvallású fő, és elemi iskolákról az 1867/8 iskolai évben. Budán, 1868.
- Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitv. lyceum, tanító-képezde és népiskolák állásáról az 1870/71. isk. évben. Kecskemét, 1871.
- Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitv. tanítóképezde és népiskolák állásáról az 1871/2. isk. évben. Kecskemét, 1872.
- Tudósítás a nagy-kőrösi helv. hitv. tanítóképezde és népiskolák állásáról az 1872/3. isk. évben. Kecskemét, 1873.
- Tudósítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. tanítóképezde és népiskolák állásáról az 1873/4 isk. évben. Bp., 1874.
- Tudósítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. tanítóképezde és népiskolák állásáról az 1874/5 isk. tanévben. Kecskemét, 1875.
- Tudósítvány a nagy-kőrösi reform. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1875-6-ik tanévben. Nagy-Körös, 1876.
- Tudósítvány a nagy-kőrösi reform. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1876-7-ik tanévben. Nagy-Körös, 1877.

- Tudósítvány a nagy-körösi reform. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1877-8-ik tanévben. Nagy-Körös, 1878.
- Tudósítvány a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1878-9-ik tanévben. Nagy-Körös, 1879.
- Értesítő a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az az 1879-80. tanévben. Nagy-Körös, 1880.
- Értesítő a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az az 1880-81. tanévben. Nagy-Körös, 1881.
- Értesítő a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1881-82. tanévben. Nagy-Körös, 1882.
- Értesítő a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az az 1882-1883. tanévben. Nagy-Körös, 1883.
- Értesítő a nagykörösi ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az az 1883-1884. tanévben. Nagy-Körös, 1884.
- Értesítő a nagy-körösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1884-1885. tanévben. Nagy-Körös, 1885.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1885-86. tanévben. Nagy-Körös, 1886.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1886-87. tanévben. Nagy-Körös, 1887.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1887-88. tanévben. Nagy-Körös, 1886.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1888-89. tanévben. Nagy-Körös, 1889.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1889-90. tanévben. Nagy-Körös, 1890.
- Értesítő a nagykörösi ev. ref. tanítóképző intézet és népiskolák állásáról az 1890-91. tanévben. Nagy-Körös, 1891.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev reform tanítóképzőintézet és nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1891/2-dik tanévben. Nagy-Körös, 1892.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1892/3-dik tanévben. Nagy-körös, 1893.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1893/4-dik tanévben. Nagy-körös, 1894.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1894-5-dik tanévben. Nagykörös, 1895.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1895-6-dik tanévben. Nagykörös, 1896.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1896-7-dik tanévben. Nagykörös, 1897.

- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1897-8-dik tanévben. Nagykörös, 1898.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1898-1899. tanévben. Nagykörös, 1899.
- Értesítő a nagy-körösi és dunamelléki ev. reform tanítóképzőintézet és a nagy-körösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1899-1900. tanévben. Nagykörös, 1900.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1900-1901. tanévben. Nagykörös, 1901.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1901-1902. tanévben. Nagykörös, 1902.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1902-1903. tanévben. Nagykörös, 1903.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1903-1904. tanévben. Nagykörös, 1904.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1904-1905. tanévben. Nagykörös, 1905.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1905-1906. tanévben. Nagykörös, 1906.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki ev. reform tanítóképző-intézet és a nagykörösi ev. ref. népiskolák állapotáról az 1906-1907. tanévben. Nagykörös, 1907.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző-intézet és a nagykörösi ref. népiskolák állapotáról az 1907-1908. tanévben. Nagykörös, 1908.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző intézet és a nagykörösi reform. népiskolák állapotáról az 1908-1909. tanévben. Nagykörös, é. n.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző intézet és a nagykörösi reform. népiskolák állapotáról az 1909-1910. tanévben. Nagykörös, 1910.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző intézet és a nagykörösi reform. népiskolák állapotáról az 1910-1911. tanévben. Nagykörös, 1911.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző intézet és a nagykörösi reform. népiskolák állapotáról az 1911-1912. tanévben. Nagykörös, 1912.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki reform. tanítóképző intézet és a nagykörösi reform. népiskolák állapotáról az 1912-1913. tanévben. Nagykörös, 1913.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki református tanítóképző intézet állapotáról az 1913-14. tanévben. Nagykörös, 1914.
- Értesítő a nagykörösi és dunamelléki református tanítóképző intézet állapotáról az 1914-1915. tanévben. Nagykörös, 1915.
- A nagykörösi és dunamelléki református elemi népiskolai tanítóképző-intézet értesítője az 1915-16. tanévről. Nagykörös, 1916.
- A nagykörösi és dunamelléki református elemi népiskolai tanítóképző-intézet értesítője az 1916-17. tanévről. Nagykörös, 1917.

- A nagykőrösi és dunamelléki református elemi népiskolai tanítóképző-intézet értesítője az 1917-18. tanévről. Nagykőrös, 1918.
- A nagykőrösi és dunamelléki református tanítóképző-intézet értesítője az 1937-38. tanévről. Nagykőrös, 1938.

Sárospataki Református Tanítóképző

- Tudósítás a tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület sárospataki főiskolájáról az 1857/8dik iskolai évről. Sárospatak, 1858.
- Tudósítás a tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület sárospataki főiskolájáról az 1858/9dik iskolai évről. Sárospatak, 1859.
- Közigazgatói tudósítás a tiszáninneni helv. hitv. egyházkerület sárospataki főiskolája állapotáról az 1862/3-diki tanévben. Sárospatak, 1863.
- Közigazgatói tudósítás a tiszáninneni ref. egyház kerület sárospataki főiskolája állapotáról az 1863/4-diki tanévben. Sárospatak, 1864.
- Hivatalos tudósítás a sárospataki ref. főiskola 1864/5 évi állapotáról. Sárospatak, 1865.
- Tudósítás a sárospataki ref. főiskoláról az 1866/7. iskolai évben. Sárospatak, 1867.

Bethlen Kollégium (Nagyenyed)

- A nagy-enyedi ev. reform. Bethlen-főtanoda tanító- és tanuló személyzetének s az 1867/8 tanév végével tartandó közvizsgáknak kimutatása 1867/68. K. fehérvár, 1868.
- 1872/3-dik évi iskolai értesítvény a nagy-enyedi Bethlen-főtanodáról. Marosvásárhely, 1873.
- A nagy-enyedi ref. Bethlen-főtanoda 1876/7 tanévi értesítője. Kolozsvár, 1877.
- A nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-főtanoda 1877/8 tanévi értesítője. Kolozsvár, 1878.
- A nagy-enyedi ev. ref. „Bethlen-főtanoda” 1879/80. tanévi értesítője. Marosvásárhely, 1880.
- A nagy-enyedi ev. ref. „Bethlen-főtanoda” 1880/1. tanévi értesítője. Maros-Vásárhely, 1881.
- A nagy-enyedi ev. ref. „Bethlen-főtanoda” 1881/2. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1882.
- A nagy-enyedi ev. ref. „Bethlen-főiskola” 1882/3. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1883.
- A nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-Főiskola 1883/4. tanévi értesítője. Nagy-enyed, 1884.
- A nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1884/5. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1885.
- A nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1885/6. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1886.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1886/7. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1887.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1887/8. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1888.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1888/9. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1889.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1889-90. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1890.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1890-91. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1891.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1891-92. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1892.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főiskola 1892-93. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1893.
- A nagyenyedi Bethlen-főiskola 1893-94. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1894.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1894-95. tanévi értesítője. Nagyenyed, é. n.

- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1895-6. tanévi értesítője. Nagyenyed, é. n.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1896-7. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1897.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1897-8. tanévi értesítője. Nagy-enyed, 1898.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1898-99. tanévi értesítője. Nagy-enyed, 1899.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1899-1900. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1900.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1900-1901. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1901.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1901-1902. tanévi értesítője. Nagy-Enyed, 1902.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1902-1903. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1903.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1903-1904. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1904.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1904-1905. tanévi értesítője. Nagyenyed, 1905.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium értesítője az 1905-1906-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1906.
- A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium értesítője az 1906-1907-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1907.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1907-1908-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1908.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1908-1909-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1909.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1909-1910-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1910.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1910-1911-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1911.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1911-1912-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1912.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1912-1913-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1913.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1913-1914-ik iskolai évről. Nagyenyed, 1914.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Nagyenyed, 1915.
- A nagyenyedi református Bethlen-kollégium értesítője az 1915-1916. iskolai évről. Nagyenyed, 1916.

Debreceni Református Tanítóképző Intézet

- 1866/7dik évi értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról. Debrecen, 1867.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1867/8. iskolai évről. Debrecen, 1868.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1868/9 iskolai évről. Debrecen, 1869.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1871/2-ik tanévről. Debrecen, 1872.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főtanodájáról az 1872-73. tanévről. Debrecen, 1873.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájáról az 1874-75. tanévről. Debrecen, 1875.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájában a gymnasium és tanító-képezdéről az 1876/7. tanévről. Debrecen, 1877.
- Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1877/8. tanévről. Debrecen, 1878.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról. Az 1879-80. tanévről. Debrecen, 1880.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1880-81. tanévről. Debrecen, 1881.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról. Az 1881-82. tanévben. Debrecen, 1882.

- Értesítő a reformátusok debreczeni Collegiumában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1883/4. iskolai évről. Debrecen, 1884.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1884/5. iskolai évről. Debrecen, 1885.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi-iskolákról az 1887-88. iskolai évről. Debrecen, 1888.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi-iskoláról az 1890-91. iskolai évről. Debrecen, 1891.
- Értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi iskoláról az 1893-94. iskolai évről. Debrecen, 1894.
- 1894-95. iskolai évi értesítő a reformátusok debreczeni főiskolájában a tanítóképző intézetről. Debrecen, 1895.
- Az ev. reformátusok debreczeni főiskolájában levő tanítóképző intézet értesítője az 1895-6. iskolai évről. Debrecen, 1896.
- Az ev. reformátusok debreczeni főiskolájában levő tanítóképző intézet értesítője az 1896-7. iskolai évről. Debrecen, 1897.
- Az ev. reformátusok debreczeni főiskolájában lévő tanítóképző intézet értesítője az 1897-8. iskolai évről. Debrecen, 1898.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1898-9. iskolai évről. Debrecen, 1899.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Debrecen, 1900.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1900-1901. iskolai évről. Debrecen, 1901.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1901-1902. iskolai évről. Debrecen, 1902.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1902-1903. iskolai évről. Debrecen, 1903.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1903-1904. iskolai évről. Debrecen, 1904.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Debrecen, 1905.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1905-1906. iskolai évről. Debrecen, 1906.
- A debreczeni ev. reform. tanítóképző intézet értesítője az 1906-1907. iskolai évről. Debrecen, 1907.
- A debreczeni reform. tanítóképző intézet értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Debrecen, 1908.
- A debreczeni reform. tanítóképző intézet értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Debrecen, 1909.
- A debreczeni reform. tanítóképző intézet értesítője az 1909-1910. iskolai évről. Debrecen, 1910.
- A debreczeni reform. tanítóképző intézet értesítője az 1910-1911. iskolai évről. Debrecen, 1911.
- A debreczeni református tanítóképző intézet értesítője az 1911-1912. iskolai évről. Debrecen, 1912.
- A debreczeni református tanítóképző intézet értesítője az 1913-14. iskolai évről. Debrecen, 1914.
- A debreczeni református tanítóképző intézet értesítője az 1915-16. iskolai évről. Debrecen, 1916.

Nyíregyházi Evangélikus Tanítóképző

- Az ág. h. ev. tiszai kerület nyíregyházai Tanítóképezdjének Értesítője az 1866/67-iki tanévről. Nyíregyháza, 1867.

Eperjesi Evangélikus Collegium

- Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1873/4 isk. évről. K. n. é. n.
- Az eperjesi ev. collegium értesítője az 1874/5. iskolai évről. Eperjes, 1875.
- Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1875/6. isk. évről. Eperjes, 1876.
- Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1876/7. isk. évről. Eperjes, 1877.
- Az eperjesi ev. ker. collegium értesítője az 1877/8-iki isk. évről. Eperjes, 1878.
- Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1878/9-ik isk. évről. Eperjes, 1879.
- Az eperjesi evang. ker. collegium értesítője az 1879/80-ik isk. évről. Eperjes, 1880.
- Az eperjesi ev. ker. collegium értesítője az 1880/81-ik isk. évről. Eperjes, 1881.
- Az eperjesi kerül. ev. collegium értesítője az 1881/82 isk. évről. Kassa, 1882.
- Az eperjesi ker. evang. collegium értesítője az 1882/3-ik isk. évről. Eperjes, 1883.
- Az eperjesi ker. evang. collegium értesítője az 1883/4-ik isk. évről. Eperjes, 1884.
- Az eperjesi kerületi evang. collegium értesítője az 1884/5-ik isk. évről. Eperjes, 1885.
- Az eperjesi kerületi evang. collegium értesítője az 1885/86-ik iskolai évről. Kassa, 1886.
- Az eperjesi evang. kerületi collegium értesítője az 1886/87-ik iskolai évről. Eperjes, 1887.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1887-88. iskolai évről. Eperjes, 1888.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1888-89. iskolai évről. Eperjes, 1889.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1889-90. iskolai évről. Eperjes, 1890.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1890-91. iskolai évről. Eperjes, 1891.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1891-92. iskolai évről. Eperjes, 1892.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1892-93. iskolai évről. Eperjes, 1893.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1893-94. iskolai évről. Eperjes, 1894.
- Az eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium értesítője az 1894-95. iskolai évről. Eperjes, 1895.
- A tiszai á. h. ev. egyházkerületi collegium értesítője az 1895-96. iskolai évről. Eperjes, 1896.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerületi collegium értesítője az 1896-97. iskolai évről. Eperjes, 1897.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1897-98. iskolai évről. Eperjes, 1898.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1898-99. iskolai évről. Eperjes, 1899.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Eperjes, 1900.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1900-1901. iskolai évről. Eperjes, 1901.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1901-1902. iskolai évről. Eperjes, 1902.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1902-1903. iskolai évről. Eperjes, 1903.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1903-1904. iskolai évről. Eperjes, 1904.

- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Eperjes, 1905.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1905-1906. iskolai évről. Eperjes, 1906.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1906-1907. iskolai évről. Eperjes, 1907.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Eperjes, 1908.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Eperjes, 1909.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1909-1910. iskolai évről. Eperjes, 1910.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1910-1911. iskolai évről. Eperjes, 1911.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának (főiskolájának) értesítője az 1911-1912. tanévről. Eperjes, 1912.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1912-1913. tanévről. Eperjes, 1913.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1913-1914. tanévről. Eperjes, 1914.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1914-1915. tanévről. Eperjes, 1915.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1915/16. tanévről. Eperjes, 1916.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1916/17. tanévről. Eperjes, 1917.
- A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1917/18. tanévről. Eperjes, 1918.

Soproni Evangélikus Iskolatanítói Képezde

- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület soproni főtanodájáról az 1853/4 tanévben. h. é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni nyilvános főtanodájáról az 1854/5 tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni nyilvános főtanodájáról az 1855/6 tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni nyilvános főtanodájáról az 1857/8-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni nyilvános főtanodájáról az 1858/9-diki tanévben. Sopron, é. n.

- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni nyilvános főtanodájáról az 1859/60-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület soproni főtanodájáról az 1860/61-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület pártfogása alatt álló soproni lyceumról az 1861/2-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1862/3-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1863/4-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1864/5-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1865/6-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1866/7-diki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítás a soproni evang. Tanítóképezdéről az 1869/70-iki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítás a soproni evang. tanító-képezdéről az 1870/71-ki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítás a soproni evang. tanítóképezdéről az 1871/72-ki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítás a soproni evang. tanítóképezdéről az 1872/73-ki tanévben. Sopron, é. n.
- Tudósítás a soproni ev. tanítóképezdéről az 1873/74-iki tanévben. Sopron, é. n.
- Értesítvény a soproni evang. kerületi Tanítóképezdéről az 1874-75-dik iskolai évben. Sopron, 1875.
- Értesítvény a soproni evang. kerületi tanítóképezdéről az 1875-76. iskolai évben. Sopron, 1876.
- Értesítvény a soproni evang. kerületi tanítóképezdéről az 1876-77. iskolai évben. Sopron, 1877.
- Értesítvény a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanító-képezdéről az 1877-78-ik iskolai évben. Sopron, 1878.
- Értesítvény a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanító-képezdéről az 1878-79-ik iskolai évben. Sopron, 1879.
- Értesítvény a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanítóképezdéről az 1878-79-diki tanévben. h. é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni lyceumról az 1879-80-diki tanévben. h. é. n.
- Tudósítvány a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanító-képezdéről az 1880-81-ik iskolai évben. Sopron, 1881.
- Tudósítvány a soproni ág. hitv. evang. kerületi tanító-képezdéről az 1881-82-dik iskolai évben. Sopron, é. n.
- Tudósítvány a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképezdéről az 1882-83-dik tanévről. Sopron, 1883.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni lyceum és tanítóképezde értesítője az 1883/4-iki tanévről. Sopron, 1884.

- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni lyceum és tanító-képezde értesítője az 1884/5.iki tanévről. Sopron, 1885.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1885/86. tanévről. Sopron, 1886.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1886/7. tanévről. Sopron, 1887.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1887/8. tanévről. Sopron, 1888.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1888/9. tanévről. Sopron, 1889.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1889/90. tanévről. Sopron, 1890.
- A dunántúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1890/91. tanévről. Sopron, 1891.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1891/92. tanévről. Sopron, 1892.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1892/93. iskolai évről. Sopron, 1893.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1893-94. iskolai évről. Sopron, 1894.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1894-95. iskolai évről. Sopron, 1895.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1895-96. iskolai évről. Sopron, 1896.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1896/7. iskolai évről. Sopron, 1897.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1897/8. iskolai évről. Sopron, 1898.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1898/9. iskolai évről. Sopron, 1899.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1899/1900. iskolai évről. Sopron, 1900.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1900/1901. iskolai évről. Sopron, 1901.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1901/1902. iskolai évről. Sopron, 1902.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1902/1903. iskolai évről. Sopron, 1903.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1903/1904. iskolai évről. Sopron, 1904.

- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1904/1905. iskolai évről. Sopron, 1905.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1905/1906. iskolai évről. Sopron, 1906.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet értesítője az 1906/1907. iskolai évről. Sopron, 1907.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 50-ik értesítője az 1907/8 iskolai évről. Sopron, 1908.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 51-dik értesítője az 1908/9. iskolai évről. Sopron, 1909.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 52-dik értesítője az 1909/10. iskolai évről. Sopron, 1910.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 53-dik értesítője az 1910-11. iskolai évről. Sopron, 1911.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 54-dik értesítője az 1911-12. iskolai évről. Sopron, 1912.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 55-ik értesítője az 1912-1913. iskolai évről. Sopron, 1913.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet 56-ik értesítője az 1913-1914. iskolai évről. Sopron, 1914.
- Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet ötvenhetedik értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Sopron, 1915.
- Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni tanítóképző-intézet ötvennyolcadik értesítője. Az 1915-1916. iskolai évről. Sopron, 1916.
- A soproni (dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi) tanítóképző-intézet értesítője az 1917-18.-i iskolai évről. (Az intézet LX. iskolai évről.) Sopron, 1918.
- A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület soproni elemi népiskolai tanítóképző-intézetének 1929-30. iskolai évi értesítője. Sopron, 1930.

Szarvasi Evangélikus Tanítóképző-intézet

- Tudósítvány a békési ág. hitv. ev. esperesség szarvasi főtanodájáról az 1860/61-diki tanévben. Arad, 1861.
- Tudósítvány a békési ágost. hitv. evang. esperesség szarvasi főtanodájáról, az 1861/2-iki tanévben. Gyula, 1862.
- A békési ágost. hitv. evang. esperesség szarvasi főgymnáziumának értesítője, 1862/3. Arad, 1863.
- A békési ágost. hitv. evang. esperességtől föntartott és igazgatott szarvasi főgymnázium értesítője, 1863/4. Arad, 1864.
- A békési ágost. hitv. evang. esperességtől föntartott és igazgatott szarvasi főiskola értesítője az 1864/5-iki tanévről. Arad, 1865.

- A békési ágost. hitv. evang. esperességtől fentartott és igazgatott szarvasi főiskola értesítője az 1865/6-iki tanévről. Arad, 1866.
- A békési ágost. h. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola értesítője az 1867/8-iki tanévről. Gyula, 1868.
- A békési ágost. hitv. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1868/9-ről. Gyula, 1869.
- A békési ág. hitv. evang. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1870/71-ről. Gyula, 1871.
- A békési ág. hitv. evang. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1871/2-ről. Gyula, 1872.
- A békési ág. hitv. evang. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1873/4-ről. Gyula, 1874.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1874/5-ről. Gyula, 1875.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1875/6-ról. Gyula, 1876.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi értesítője 1876/7-ről. Szarvas, 1877.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi jelentése 1877/8-ról. Szarvas, é. n.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi jelentése 1878/9-ik évről. Szarvas, 1879.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegyétől fenntartott s igazgatott szarvasi főiskola évi jelentése 1879/80-ról. Szarvas, 1880.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi jelentése 1880/1-ről. Gyula, 1881.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi jelentése 1881/2-ről. Gyula, 1882.
- A békési ágost. hitv. ev. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi jelentése 1882/3-ról. Gyula, 1883.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi értesítője 1883/4-ről. Gyula, 1884.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi értesítője 1885/6-ról. Szarvas, 1886.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi értesítője. 1886/7-ről. Szarvas, 1887.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi értesítője. 1887/8-ról. Szarvas, 1888.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnásium évi értesítője 1888/9-ről. Szarvas, 1889.

- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye patronátusa alatt álló szarvasi főgymnasium évi értesítője 1889/90-ről. Szarvas, 1890.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye pártfogása alatt álló szarvasi főgymnasium évi értesítője 1890-91-ről. Szarvas, 1891.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye pártfogása alatt álló szarvasi főgymnasium évi értesítője 1891-1892-ről. Szarvas, 1892.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye pártfogása alatt álló szarvasi főgymnasium évi értesítője. 1892-1893-ról. Szarvas, 1893.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye pártfogása alatt álló szarvasi főgymnasium évi értesítője 1893-1894-ről. Szarvas, 1894.
- A békési ágost. hitv. evang. egyházmegye tulajdonát képező, általa fentartott szarvasi főgymnasium évi értesítője 1894-95-ről. Gyoma, 1895.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ágost. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1895-96-dik iskolai évről. Szarvas, 1896.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ágost. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1896-97-dik iskolai évről. Szarvas, 1897.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1897-98-dik iskolai évről. Szarvas, 1898.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1898-99-dik iskolai évről. Szarvas, 1899.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1899-900-dik iskolai évről. Szarvas, 1900.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1900-901-dik iskolai évről. Szarvas, 1901.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. ev. főgymnasium értesítője az 1901-2 iskolai évről. Szarvas, 1902.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. h. ev. főgymnasium értesítője az 1902-903-dik iskolai évről. Szarvas, 1903.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogósága alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium értesítője az 1903-904-dik iskolai évről. Szarvas, 1904.

- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag is segélyezett szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium értesítője az 1904-905-ik iskolai évről. Szarvas, 1905.
- Az arad-békési, a békési s a csanád-csongrádi ág. hitv. ev. egyházmegyék együttes pártfogása alatt álló s államilag segélyezett szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium értesítője az 1905-906-ik iskolai évről. Szarvas, 1906.
- A szarvasi ág. h. ev. elemi tanítóképző értesítője az 1906-907-ik iskolai évről. Szarvas, é. n.
- A bányai ág. hitv. ev. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Szarvas, 1908.
- A bányai ág. hitv. ev. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Szarvas, 1909.
- A bányai (!) ág. hitv. ev. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1909-10-ik évről. Szarvas, 1910.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1910-11. iskolai évről. Szarvas, é. n.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1911-12. iskolai évről. Szarvas, é. n.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1912-13-ik iskolai évről. Szarvas, 1913.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1913-14-ik iskolai évről. Szarvas, 1914.
- 14/15 A bányai ág. h. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1914-1915-ik évről. Szarvas, 1915.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1915-16. iskolai évről. Szarvas, é. n.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanítóképző-intézetének értesítője az 1916-17. iskolai évről. Szarvas, é. n.
- A bányai ág. hitv. evang. egyházkerület szarvasi tanító- és tanítónőképző-intézetének értesítője az 1917-18. iskolai évről. Szarvas, 1918.

Ungvári Királyi Görög Katolikus Éneklész-Tanítóképezde

- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1892-93. tanévről. Ungvár, 1893.
- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1894-95. tanévről. Ungvár, 1895.
- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1895-96. tanévről. Ungvár, 1896.
- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1896-97. tanévről. Ungvár, 1897.
- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklésztanító-képezde értesítője az 1897-98. tanévről. Ungvár, 1898.
- Az ungvári kir. gör. szert. kath. éneklész-tanítóképzőintézet értesítője az 1898-99. tanévről. Ungvár, 1899.
- Az ungvári királyi gör. szert. kath. éneklész-tanítóképzőintézet értesítője az 1899-1900. tanévről. Ungvár, 1900.

- Az ungvári királyi görög szertartású katolikus kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1900-1901. tanévről. Ungvár, 1901.
- Az ungvári királyi görög szertartású katolikus kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1901-1902. tanévről. Ungvár, 1902.
- Az ungvári királyi görög szertartású katolikus kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1902-1903. tanévről. Ungvár, 1903.
- Az ungvári királyi görög szertartású katolikus kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Ungvár, 1904.
- Az ungvári kir. görög kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Ungvár, 1905.
- Az ungvári kir. görög kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1905-1906-iki tanévről. Ungvár, 1906.
- Az ungvári kir. görög kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1906-1907-iki tanévről. Ungvár, 1907.
- Az ungvári kir. görög kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1907-1908-iki tanévről. Ungvár, 1908.
- Az ungvári kir. görög kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1908-1909-iki tanévről. Ungvár, 1909.
- Az ungvári kir. görög. kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1909-1910-iki tanévről. Ungvár, 1910.
- Az ungvári kir. görög. kath. kántor-tanítóképző-intézet értesítője az 1910-1911-iki tanévről. Ungvár, 1911.
- Az ungvári kir. görög. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1911-1912-iki tanévről. Ungvár, 1912.
- Az ungvári kir. görög. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1912-13. tanévről. Ungvár, 1913.
- Az ungvári kir. görög. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1913-14. tanévről. Ungvár, 1914.
- Az ungvári kir. görög. katolikus kántortanítóképző-intézet értesítője az 1914-1915. tanévről. Ungvár, 1915.
- Az ungvári kir. görög. katolikus kántortanítóképző-intézet értesítője az 1915-16. tanévről. Ungvár, 1916.
- Az ungvári kir. görög. katolikus kántortanítóképző-intézet értesítője az 1916-17. tanévről. Ungvár, 1917.

Eperjesi Királyi Görög Katolikus Kántortanítóképző-Intézet

- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1901-1902. tanévről. Eperjes, 1902.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1902-1903. tanévről. Eperjes, 1903.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Eperjes, 1904.

- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Eperjes, 1905.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1905-1906. tanévről. Eperjes, 1906.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1906-1907. tanévről. Eperjes, 1907.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző-intézet értesítője az 1907-1908. tanévről. Eperjes, 1908.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző intézet értesítője az 1908-1909. tanévről. Eperjes, 1909.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző intézet értesítője az 1909-1910. tanévről. Eperjes, 1910.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Eperjes, 1911.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző intézet értesítője az 1911-1912. tanévről. Eperjes, 1912.
- Az eperjesi kir. gör. szert. kath. kántortanítóképző intézet értesítője az 1912-1913. tanévről. Eperjes, 1913.
- Az eperjesi kir. gör. szert. katolikus kántortanítóképző intézet értesítője az 1913-14. tanévről. Eperjes, 1914.
- Az eperjesi kir. gör. szert. katolikus kántortanítóképző intézet értesítője az 1914-15. tanévről. Eperjes, 1915.
- Az eperjesi kir. gör. szert. katolikus kántortanítóképző intézet értesítője az 1915-16. tanévről. Eperjes, 1916.

Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet (Budapest)

- Deutsch Henrik: Az országos izraelita tanítóképző-intézet értesítője. 1867/8-1884/5. Budapest, 1885.
- A budapesti országos izr. tanítóképző-intézet értesítője az 1887/8. és 1888/9-iki tanévről. Budapest, 1889.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője a XLI. és XLII. tanévről 1897/8. és 1898/9. Budapest, 1899.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője a XLIII. és XLIV. tanévről. 1899/900. és 1900/01. Budapest, 1901.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője a XLVIII. tanévről. 1904-1905. Budapest, 1905.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője a XLIX., L. és LI. tanévről. 1905/6., 1906/7. és 1907/8. Budapest, 1908.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője az LII., LIII. és LIV. tanévről. 1908/09., 1909/10. és 1910/11. Budapest, 1911.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője az LV., LVI. és LVII. tanévről. 1911/12., 1912/13. és 1913/14. Budapest, 1914.

- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője az LVIII., LIX., és LX. tanévről. 1914/15., 1915/16. és 1916/17. Budapest, 1917.
- Az országos izr. tanítóképző-intézet értesítője a LXI-LXXI. tan évekről. 1917/18-tól 1927/28-ig. Budapest, 1928.

Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete

- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, előkészítő és felsőbb leányiskolájának továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1899-1900-iki iskolai évben. Budapest, 1900.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, előkészítő és felsőbb leányiskolájának továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1901-1902-iki iskolai évben. Budapest, 1902.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, előkészítő, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1906-1907-iki iskolai évben. Budapest, 1907.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, előkészítő, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1907-1908-iki iskolai évben. Budapest, 1908.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1908-1909-iki iskolai évben. Budapest, 1909.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónőképzőjének működéséről az 1909-1910-iki iskolai évben. Budapest, 1910.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónő-képzőjének működéséről az 1910-1911-iki iskolai évben. Budapest, 1911.
- Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézete értesítője elemi, előkészítő, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónő-képzőjének működéséről az 1911-1912. iskolai évben. Budapest, 1912.
- Az angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Társasága budapesti intézetének értesítője elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónő-képzőjének működéséről az 1913-1914. iskolai évben. Budapest, 1914.
- Az angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Társasága budapesti intézetének értesítője elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának, továbbá elemi és polgári iskolai tanítónő-képzőjének működéséről az 1914-1915. iskolai évben. Budapest, 1915.

Kalocsai Érseki Nőképezde

- A kalocsai érseki nőképezdének értesítvénye. Kalocsa, 1874.

- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1880/1. 1881/2. 1882/3. 1883/4. iskolai évekről. Kalocsa, 1884.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1884/5. iskolai évről. Kalocsa, 1885.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1885/6. iskolai évről. Kalocsa, 1886.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1886/7. iskolai évről. Kalocsa, 1887.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1887/8. iskolai évről. Kalocsa, 1888.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1888-89. iskolai évről. Kalocsa, 1889.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1890-91. iskolai évről. Kalocsa, 1891.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző intézetek, nőnövelde, árvaház, elemi népiskola és ovoda értesítője az 1894-95. iskolai évről. Kalocsa, 1895.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnövelde, árvaház, felső s elemi népiskola és ovoda értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Kalocsa, 1905.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnövelde, árvaház, felső s elemi népiskola és kisdéővő értesítője az 1906-1907. iskolai évről. Kalocsa, 1907.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnövelde, árvaház, felső s elemi népiskola és kisdéővő értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Kalocsa, 1908.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnevelő-intézet, felső-s elemi népiskola és kisdéővő értesítője. Az 1908-1909. iskolai évről. Kalocsa, 1909.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnevelő-intézet, felső-s elemi népiskola és kisdéővő értesítője. Az 1909-1910. iskolai évről. Kalocsa, 1910.

- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnevelde, árvaház, felső s elemi népiskola és kisdóvó értesítője az 1910-1911. iskolai évről. Kalocsa, 1911.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki tanítónőképző-intézetek, nőnevelő-intézet, felső-s elemi népiskola és kisdóvó értesítője. Az 1911-1912. iskolai évről. Kalocsa, 1912.
- A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék vezetése alatt álló kalocsai érseki r. k. tanítónőképző-intézetek, polgári iskola, elemi népiskola és kisdóvoda értesítője, az 1915-16. iskolai évről. Kalocsa, 1916.

A „Miasszonyunkról” nevezett iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi római katolikus tanítónőképző-intézet

- A „Miasszonyunkról” nevezett iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1901-1902-ik tanévről. Szeged, 1902.
- A „Miasszonyunkról” nevezett Szegény Iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1902-1903-ik tanévről. Szeged, 1903.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Szeged, 1904.
- A „Miasszonyunkról” nevezett Szegény Iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Szeged, 1905.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1905-1906. tanévről. Szeged, 1906.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1906-1907. tanévről. Szeged, 1907.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1907-1908. tanévről. Szeged, 1908.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1908-1909. tanévről. Szeged, 1909.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1909-1910. tanévről. Szeged, 1910.
- A "Miasszonyunk"-ról nevezett Szegény Iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. tanítónőképző intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Szeged, 1911.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. elemi tanítónőképző intézet értesítője az 1911-1912. tanévről. Szeged, 1912.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. elemi tanítónőképző intézet értesítője az 1913-1914. tanévről. Szeged, 1914.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi népiskolai tanítónőképző-intézet értesítője az 1914-1915. tanévről. Szeged, 1915.
- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolánővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi népiskolai tanítónőképző-intézet értesítője az 1915-1916. tanévről. Szeged, 1916.

- A „Miasszonyunkról” nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi népiskolai tanítónőképző-intézet értesítője az 1916-1917. tanévről. Szeged, 1917.
- A „Miasszonyunk”-ról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi népiskolai tanítónőképző-intézet értesítője az 1917-1918. tanévről. Szeged, 1918.

A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák tanítónőképzője

- A kőszegi r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1896/7. iskolai évről. Kőszeg, 1897.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló rkath. tanítónőképző-intézet értesítője az az 1897/8. iskolai évről. Kőszeg, é. n.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az az 1898/9 iskolai évről. Kőszeg, 1899.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1899/1900. iskolai évről. Kőszeg, 1900.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1900/1901 iskolai évről. Kőszeg, 1901.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1901/1902. iskolai évről. Kőszeg, 1902.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1902/1903. iskolai évről. Kőszeg, 1903.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1903/1904. iskolai évről. Kőszeg, 1904.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője 1904/1905. iskolai évről. Kőszeg, 1905.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője 1905/1906. iskolai évről. Kőszeg, 1906.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője az 1906/1907. iskolai évről. Kőszeg, 1907.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője 1907/1908. iskolai évről. Kőszeg, 1908.
- A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. tanítónőképző-intézet értesítője 1908/1909. iskolai évről. Kőszeg, 1909.
- A kőszegi Szt.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. elemi- és polgári- tanítónőképző-intézet értesítője az 1909/1910. iskolai évről. Kőszeg, é. n.
- A kőszegi Sz.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi- és polgári-tanítónőképző-intézet értesítője az 1910/1911. iskolai évről. h. é. n.
- A kőszegi Sz.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi- és polgári-tanítónőképző-intézet értesítője az 1911/1912. iskolai évről. h. é. n.
- A kőszegi Sz.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi- és polgári-tanítónőképző-intézet értesítője az 1912/1913. iskolai évről. Kőszeg, 1913.

- A kőszegi Sz.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi és polgári tanítónőképző-intézet értesítője az 1913/1914. iskolai évről. Kőszeg, 1914.
- A kőszegi Sz.-Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi és polgári tanítónőképző-intézet értesítője az 1914/1915. iskolai évről. Kőszeg, 1915.
- A kőszegi Sz. Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló r. kath. polgári leányiskola, elemi és polgári isk. tanítónőképző-intézet értesítője az 1916/1917. iskolai évről. Kőszeg, 1917.

A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet (Budapest)

- A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónőképzőjének működéséről az 1896-97. iskolai évben. Budapest, 1897.
- A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónőképzőjének működéséről az 1897-98. iskolai évben. Budapest, 1898.
- A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónőképzőjének működéséről az 1898-99. iskolai évben. Budapest, 1899.
- A Paulai Sz. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő képzőjének működéséről az 1899-1900. iskolai évben. Budapest, 1900.
- A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő képzőjének működéséről az 1900-1901. iskolai évben. Budapest, 1901.
- A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1901-1902. iskolai évben. Budapest, 1902.
- A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1902-1903. iskolai évben. Budapest, 1903.
- A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1903-1904. iskolai évben. Budapest, 1904.
- A Paulai Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1904-1905. iskolai évben. Budapest, 1905.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1905-1906. iskolai évben. Budapest, 1906.

- A Páli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1906-1907. iskolai évben. Budapest, 1907.
- A Páli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1907-1908. iskolai évben. Budapest, 1908.
- A Páli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1908-1909. iskolai évben. Budapest, 1909.
- A Páli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1909-1910. iskolai évben. Budapest, 1910.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1910-1911. iskolai évben. Budapest, 1911.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1911-1912. iskolai évben. Budapest, 1912.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1912-1913. iskolai évben. Budapest, 1913.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője kisdédóvójának, elemi és polgári iskolájának s tanítónő-képzőjének működéséről az 1913-1914. iskolai évben. Budapest, 1914.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője tanítónő-képzőjének, polgári leányiskolájának, elemi iskolájának és kisdédóvójának működéséről az 1914-1915. iskolai évben. Budapest, 1915.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője tanítónőképzőjének, gyakorló-elemi népiskolájának, kisdédóvójának és polgári iskolájának működéséről az 1915-1916. iskolai évben. Budapest, 1916.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője tanítónőképzőjének, kisdédóvójának, elemi népiskolájának és polgári iskolájának működéséről az 1916-1917. iskolai évben. Budapest, 1917.
- A Pauli Szt. Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Ranolder-Intézet [...] évi értesítője tanítónőképzőjének, kisdédóvójának, elemi népiskolájának és polgári iskolájának működéséről az 1917/18. iskolai évben. Budapest, 1918.

A Szent-Orsolya-rend pozsonyi tanítónő-képezdéje

- A Szent-Orsolya-rendűek pozsonyi tanítónő-képezdéjének első értesítője az 1893/94. tanévről. Pozsony, 1894.

- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü pozsonyi tanítónő-képezdének második értesítője. 1894/95. tanév. Pozsony, é. n.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü pozsonyi tanítónő-képezdének harmadik értesítője. 1895/96. tanév. Pozsony, 1896.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü internátussal összekapcsolt pozsonyi tanítónőképző-intézetnek negyedik értesítője. 1896/97. iskolai év. Pozsony, 1897.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü internátussal összekapcsolt pozsonyi tanítónő-képzőintézetnek ötödik értesítője. 1897/98. iskolai év. Pozsony, 1898.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü internátussal összekapcsolt pozsonyi tanítónő-képzőintézetnek hatodik értesítője. 1898/99. iskolai év. Pozsony, 1899.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római katolikus elemi tanítónő-képzőintézetnek hetedik értesítője. 1899-1900. iskolai év. Pozsony, 1900.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónő-képző-intézetnek nyolczadik értesítője. 1900-1901. iskolai év. Pozsony, 1901.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek kilencedik értesítője. 1901-1902. iskolai év. Pozsony, 1902.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizedik értesítője. 1902-1903. iskolai év. Pozsony, 1903.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi róm. kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenegyedik értesítője. 1903-1904. iskolai év. Pozsony, 1904.
- Az Izabella királyi hercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szent-Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenegyedik értesítője. 1904-1905. iskolai év. Pozsony, 1905.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szt. Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenharmadik értesítője. 1905/1906. iskolai év. Pozsony, 1906.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szt. Orsolya-rendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizennegyedik értesítője. 1906/1907. iskolai év. Pozsony, 1907.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szt. Orsolyarendü, internátussal összekapcsolt pozsonyi róm. kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenkettedik értesítője. 1907/1908. iskolai év. Pozsony, 1908.

- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szt. Orsolyarendű, internátussal összekapcsolt pozsonyi róm. kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenhatodik értesítője. 1908/1909. iskolai év. Pozsony, 1909.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége védnöksége alatt álló Szt. Orsolyarendű, internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek tizenhetedik értesítője. 1909/1910. iskolai év. Pozsony, 1910.
- A Szent Orsolya-rendűek pozsonyi városi katolikus elemi-, polgári leányiskolájának és az Izabella királyi főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló tanítónőképző-intézetének értesítője az 1910/1911. iskolai évről. Pozsony, 1911.
- A Szent Orsolya-rendűek pozsonyi városi katolikus elemi-, polgári leányiskolájának és az Izabella királyi főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló tanítónőképző-intézetének értesítője az 1911/1912. iskolai évről. Pozsony, 1912.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló Szent Orsolya-rendű internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetének értesítője az 1912/13. iskolai évről. Pozsony, 1913.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló Szent Orsolya-rendű internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetének értesítője az 1913/14. iskolai évről. Pozsony, 1914.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló Szent Orsolya-rendű internátussal összekapcsolt pozsonyi római kath. elemi tanítónőképző-intézetnek értesítője. 1914/15. iskolai év. Pozsony, 1915.
- Az Izabella főhercegasszony ő fensége magas védnöksége alatt álló Szent Orsolya-rendű internátussal összekapcsolt pozsonyi róm. kath. elemi tanítónőképző-intézetnek értesítője az 1915/16. iskolai évről. Pozsony, 1916.

A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézete

- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1899-1900. tanévről. Veszprém, 1900.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1900-1901. tanévről. Veszprém, 1901.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1901-1902. tanévről. Veszprém, 1902.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1902-1903. tanévről. Veszprém, 1903.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1903-1904. tanévről. Veszprém, 1904.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1904-1905. tanévre. Veszprém, 1905.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1905-1906. tanévről. Veszprém, 1906.

- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1906-1907. tanévről. Veszprém, 1907.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1907-1908. tanévről. Veszprém, 1908.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1908-1909. tanévről. Veszprém, 1909.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1909-1910. tanévről. Veszprém, 1910.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetének értesítője az 1910-1911. tanévről. Veszprém, 1911.
- A veszprémi angolkisasszonyok Sancta Maria intézetében fennálló püspöki róm. kath. tanítónőképző-intézet, polgári és elemi leányiskolák értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Veszprém, 1915.
- Az angolkisasszonyok veszprémi Sancta Maria intézetében fennálló püspöki róm. kath. tanítónőképző-intézet, polgári és elemi leányiskolák értesítője az 1915-1916. iskolai évről. Veszprém, 1916.
- Az angolkisasszonyok veszprémi Sancta Maria intézetében fennálló püspöki róm. kath. tanítónőképző-intézet, polgári és elemi leányiskolák értesítője az 1916-1917. iskolai évről. Veszprém, 1917.
- Az angolkisasszonyok veszprémi Sancta Maria intézetében fennálló róm. kath. tanítónőképző-intézet, polgári és elemi leányiskolák értesítője az 1917-1918. iskolai évről. Veszprém, 1918.

A nagyszombati Szent Orsolya-rendű apácák intézete

- A nagyszombati Sz. Orsolya-rendű apácák vezetése alatt álló külső és belső elemi- és polgári iskola és tanítónőképző intézet értesítője az 1894/5-iki iskolai évre. Nagyszombat, 1895.
- A nagyszombati Sz. Orsolya-rendű apácák vezetése alatt álló külső és belső elemi- és polgári iskola és tanítónőképző intézet értesítője az 1895-96. tanévről. Nagyszombat, 1896.
- A nagyszombati római kath. autonóm hitközség által fenntartott és a Sz. Orsolyáról nev. apácák vezetése alatt álló külső és belső elemi- és polgári iskola és tanítónőképző intézeteinek értesítője az 1896/97. tanévről. Nagyszombat, 1897.
- A nagyszombati róm. kath. autonóm hitközség által fenntartott és a Sz. Orsolyáról nev. apácák vezetése alatt álló külső és belső elemi-, polgári iskola és tanítónőképző intézet értesítője az 1897-98. tanévről. Nagyszombat, 1898.
- A nagyszombati róm. kath. autonóm hitközség által fenntartott és a Sz. Orsolyáról nev. apácák vezetése alatt álló belső és külső elemi-, polgári iskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1903-1904. tanévről. Nagyszombat, 1904.
- A nagyszombati római kath. autonóm hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nev. apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1904-1905. tanévről. Budapest, 1905.
- A nagyszombati római kath. autonóm hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nev. apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1905-1906. tanévről. Budapest, 1906.

- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1906-1907. tanévről. h. é. n.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1907-1908. tanévről. h. n., 1908.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1908-909. tanévről. h. n., 1909.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1909-910. tanévről. Nagyszombat, 1910.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1910-1911. tanévről. Nagyszombat, 1911.
- A nagyszombati r. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1911-1912. tanévről. Nagyszombat, 1912.
- A nagyszombati r. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónő-képző-intézet értesítője az 1912-1913. tanévről. Nagyszombat, 1913.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Szent Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1913-1914. tanévről. Nagyszombat, 1914.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és a Sz. Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1914-1915. tanévről. Nagyszombat, 1915.
- A nagyszombati róm. kath. aut. hitközség által fenntartott és Szt. Orsolyáról nevezett apácák vezetése alatt álló elemi, polgári iskola és tanítónőképző intézet értesítője az 1915-1916. tanévről. Nagyszombat, 1916.

A Szent Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézete

- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1902-1903. iskolai évről. Nagyszeben, 1903.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1903-1904. iskolai évről. Nagyszeben, 1904.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1904-5. iskolai évről. Nagyszeben, 1905.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1905-6. iskolai évről. Nagyszeben, 1906.

- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1906-7. iskolai évről. Nagyszeben, 1907.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1907-8. iskolai évről. Nagyszeben, 1908.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Nagyszeben, 1909.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1909-10. iskolai évről. Nagyszeben, 1910.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1910-11. iskolai évről. Nagyszeben, 1911.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1911-12. iskolai évről. Nagyszeben, 1912.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1912-13. iskolai évről. Nagyszeben, 1913.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1913-14. iskolai évről. Nagyszeben, 1914.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének: óvodájának, elemi és polgári leányiskolájának és tanítónőképzőjének értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Nagyszeben, 1915.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének: óvodájának, elemi és polgári leányiskolájának, elemi és polgári tanítónőképzőjének értesítője az 1915-1916. iskolai évről. Nagyszeben, 1916.
- A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének: óvodájának, elemi és polgári leányiskolájának, elemi és polgári tanítónőképzőjének értesítője az 1917-1918. iskolai évről. Nagyszeben, 1918.

Svetits-intézet (Debrecen)

- A Mi Asszonyunkról elnevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt a debreczeni Svetits-intézetben álló róm. kath. elemi és felsőbb leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Debrecen, 1900.
- A Mi Asszonyunkról elnevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt a debreczeni Svetits-intézetben álló róm. kath. elemi és felsőbb leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1900-1901. iskolai évről. Debrecen, 1901.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1901-1902. iskolai évről. Debrecen, 1902.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1902-1903. iskolai évről. Debrecen, 1903.

- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1903-1904. iskolai évről. Debrecen, 1904.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1904-1905. iskolai évről. Debrecen, 1905.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1905-1906. iskolai évről. Debrecen, 1906.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1906-1907. iskolai évről. Debrecen, 1907.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1907-1908. iskolai évről. Debrecen, 1908.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi és polgári leányiskola és tanítónőképző-intézet értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Debrecen, 1909.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi-, polgári leányiskola, női kereskedelmi tanfolyam és tanítónőképző-intézet értesítője az 1909-1910. iskolai évről. Debrecen, 1910.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi-, polgári leányiskola, továbbkép. magántanfolyam, női kereskedelmi tanfolyam és tanítónőképző-intézet értesítője az 1910-1911. iskolai évről. Debrecen, 1911.
- A debreczeni Svetits-intézetben a Mi-asszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló róm. kath. elemi-, polgári leányiskola, továbbkép. magántanfolyam, női kereskedelmi tanfolyam és tanítónőképző-intézet értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Debrecen, 1915.
- A debreczeni Mi-asszonyunkról nev. szeg. iskolanővérek vezetése alatt álló tanítónőképző, keresk.-tanfolyam, polgári- és elemi leányiskolák értesítője az 1917-18. iskolai évről. Debrecen, 1918.

A debreceni református egyház tanítónőképző intézete

- A debreczeni ev. ref. felsőbb leányiskola és az ezzel kapcsolatos elemi leányiskola értesítője az 1898-99. iskolai évről. Debrecen, 1899.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája az ezzel kapcsolatos tanítónőképezde és elemi leányiskola értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Debrecen, 1900.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézet és elemi leányiskolák értesítője az 1900-1901-dik iskolai évről. Debrecen, 1901.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézet és elemi leányiskoláinak értesítője az 1901-1902-dik iskolai évről. Debrecen, 1902.

- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1902-1903-dik iskolai évről. Debrecen, 1903.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1903-1904-dik iskolai évről. Debrecen, 1904.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1904-1905-dik iskolai évről. Debrecen, 1905.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1905-1906-dik iskolai évről. Debrecen, 1906.
- A debreczeni ev. ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1906-1907-dik iskolai évről. Debrecen, 1907.
- A debreczeni ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1907-1908-dik iskolai évről. Debrecen, 1908.
- A debreczeni ref. egyház felsőbb leányiskolája s ezzel kapcsolatos tanítónőképző intézetének és elemi leányiskoláinak értesítője az 1908-1909-dik iskolai évről. Debrecen, 1909.
- A debreczeni ref. egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1909-1910-ik iskolai évről. Debrecen, 1910.
- A debreczeni ref. egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1910-1911-ik iskolai évről. Debrecen, 1911.
- A debreczeni ref. egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1911-1912-ik iskolai évről. Debrecen, 1912.
- A debreczeni református egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1912-1913-ik iskolai évről. Debrecen, 1913.
- A debreczeni református egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1914-1915-ik iskolai évről. Debrecen, 1915.
- A debreczeni református egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1915-1916-dik iskolai évről. Debrecen, 1916.
- A debreczeni református egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1916-1917-ik iskolai évről. Debrecen, 1917.
- A debreczeni református egyház tanítónőképző intézetének s vele kapcsolatos gyakorló iskolának és internátusnak értesítője az 1917-1918-ik iskolai évről. Debrecen, 1918.

Szatmárnémeti Református Tanítónőképző-Intézet

- A szatmár-németi IV. osztályú ev. ref. felsőbb (sic!) leányiskola és ezzel kapcsolatos elemi-iskola értesítője. Az 1903-904 tanévről. Szatmárnémeti, 1904.
- A szatmár-németi IV osztályú ev. ref. felsőbb leányiskola, tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola értesítője az 1904-905. tanévről. Szatmárnémeti, 1905.
- A szatmár-németi IV osztályú ev. ref. felsőbb leányiskola, tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola értesítője az 1905-906. tanévről. Szatmárnémeti, 1906.

- A szatmár-németi IV. osztályu ev. ref. felsőbb leányiskola, tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola értesítője az 1906-907. tanévről. Szatmárnémeti, 1907.
- A szatmár-németi IV osztályu ref. felsőbb leányiskola, tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola értesítője az 1907-908. tanévről. Szatmárnémeti, 1908.
- A szatmár-németi ref. felsőbb leányiskola, tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola értesítője az 1908-909. tanévről. Szatmárnémeti, 1909.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola VII. évi értesítője az 1909-910. tanévről. Szatmárnémeti, é. n.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola VIII. évi értesítője. Az 1910-911. tanévről. Szatmárnémeti, é. n.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző-intézet és gyakorló elemi leányiskola IX. évi értesítője az 1911-1912. tanévről. Szatmárnémeti, 1912.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola X. évi értesítője az 1912-1913. tanévről. Szatmárnémeti, é. n.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola XI. évi értesítője az 1913-1914. tanévről. Szatmárnémeti, é. n.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola XII. évi értesítője az 1914-1915. tanévről. Szatmárnémeti, 1915.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola XIII. évi értesítője az 1915-1916. tanévről. Szatmárnémeti, 1916.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola XIV. évi értesítője az 1916-1917. tanévről. Szatmárnémeti, 1917.
- A szatmár-németi ref. tanítónőképző intézet és gyakorló elemi leányiskola XV. évi értesítője az 1917-1918. tanévről. Szatmárnémeti, 1918.

Egyéb értesítők, kiadványok

- A budai m. k. állami tanítóképezdek négy évi történetének vázlata. Budapest, 1874.
- A kalocsai királyi s érseki római katolikus fitanító-képezde értesítője (1886.) Kalocsa, 1886.
- A kalocsai róm. kat. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1912-13. iskolai évről. Kalocsa, 1913.
- A kalocsai róm. kath. érseki tanítóképzőintézet értesítője az 1915/16. iskolai évről. Kalocsa, 1916.
- A sárospataki állami tanítóképezde (XI-ik) értesítője az 1887/8., 1888/9., 1889/90., 1890/1., 1891/2., 1892/3. és 1893/4. iskolai évekről. Sárospatak, 1894.
- Bánhegyi István: A nyíregyházai evang. tiszakerületi néptanító képezde ismertetése oly javaslatokkal, melyek nyomán azt egyelőre nagyobb anyagi áldozatok nélkül is úgy lehetne rendezni, hogy ha nem is sok, de jól kiképzett néptanítókat nevelhessen. Debrecen, 1867.
- Gyertyánffy István: A Budapesti Állami Elemi és Polgári Iskolai Tanítóképezde multja és jelene. (1873/74-1880/81.). Budapest, 1882.
- Maskovits Mihály: A falusi iskola-mesteri hivatalra készítendőek számára az egri anya-megyében alapított intézetnek rövid előadása. Eger, 1834.

- Schvarcz Gyula: Magyarország tanítóképezdéinek statistikája különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre. Pest, 1867.

Törvények, rendeletek, tantervek

- 1868-ik évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. In: Magyarországi törvények és rendeletek tára. Második folyam. Pest, 1868. 605-640. Web: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1868/?pg=624&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 20.
- 1876. évi XXVIII. törvénycikk a népiskolai hatóságokról. Web: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600028.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30> Letöltés ideje: 2023. 02. 03.
- 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. Web: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> Letöltés ideje: 2023. 02. 03.
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1902. évi 40181. számú rendelete az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek új tantervének életbeléptetése iránt. In: Hivatalos Közlöny, XI. évfolyam (1903), 4. szám. 57-93. Web: https://adt.arcanum.com/hu/view/Hivatalos_Kozlony_1903/?pg=146&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 10. 04.
- A magyar kir. állami elemi tanítónőképezdek tanterve. In: Népoktatási törvények, tantervek és vizsgálati szabályrendeletek. Budapest, 1884. 243-253.
- A magyarországi latin- és görög-szertartású római katolikus tanító- és tanítónőképző intézetek tanításterve. Budapest, 1907.
- Az 1777-iki Ratio Educationis. Kiadja a Kath. Középiskolai Tanáregyesület, 1913. Web: <https://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf> Letöltés ideje: 2021. 12. 04.
- Az állami elemi tanító- és tanítónőképezdek tanterve. (Kelt 1877. júl. 13-án; 10998. sz. a.). In: Közoktatásügyi törvények és rendeletek tára. Az 1868-ik év óta 1877-ik év végeig közrebocsátott és a népoktatásra vonatkozó törvények, m. rendeletek, tantervek és szabályzatok gyűjteménye. Budapest, 1878. 204-219.
- Az ev. ref. elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek tanterve. H. é. n.
- Az ev. ref. elemi iskolai tanítóképző intézetek tanterve. Nagykőrös, 1906.
- Tanítóképezdei tanterv. In: Magyar Tanügy. Tizedik évfolyam, 1881-2. Budapest, 1882. 354-364. Web: https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_MagyarTanugy_10/?pg=356&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 20.
- Tanterv a r. kath. tanító- és tanítónőképezdek számára. In: A magyarországi latin- és görög-szertartású római katolikus népiskolai ügyre vonatkozó s a magyar püspöki kar által megállapított rendszabályok, tantervek, utasítások gyűjteménye. Budapest, 1877. 89-104.

- Tanterv és tantervi utasítások az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1911. évi június hó 30-án 78.000. sz. a. kelt rendeletével. Budapest, 1911.
- Tanterv katolikus elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Stephaneum, Bp., 1912.
- Tanterv. A tanítóképző szervezete az 1868-ik évi XXXVIII. t. cz. értelmében. In: Néptanítók Lapja. II. évfolyam. 1869. 662-671. Web: https://adt.arcanum.com/hu/view/NeptanitokLapja_1869/?pg=676&layout=1 Letöltés ideje: 2022. 01. 18.
- Theologiai akademiák, tanítóképző intézetek, középiskolák szervezete és tanterve, középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok. A magyarországi ev. ref. egyház tanintézeteire az egyetemes konvent által megállapítva. Debrecen, 1884.
- Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868: XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876: XXVIII. törvénycikk módosítása tárgyában. Web: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag/nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/005_021.htm Letöltés ideje: 2023. 02. 03.

A dolgozatban elemzett, zenei oktatáshoz használt kiadványok

- Antalffy-Zsiross Dezső: Elméleti és gyakorlati orgona-iskola. Op. 21. Rozsnyai Károly könyv- és zeneműkiadó hivatala. Budapest, é. n.
- Bartalus István – Gyertyánffy István: Négyes dalok zsebkönyve. Dobrowski és Franke, Bp., 1887.
- Bartalus István: Bevezetés a zongora s orgona játszására. Buda, 1871.
- Bartalus István: Gyermek-dalhon. III. füzet. Rózsavölgyi, Budapest, é. n.
- Berecz Ede: Dal-füzér. Egy és több szóllamu dalok gyűjteménye. Bp. 1883.
- Beyer Ferdinánd: A zongorajáték előiskolája. Vorschule im Klavierspiel. Op. 101. Átnézte Gotthard J. P., magyarra fordította Menich Antal, képezdei tanár. Egyetemes Zeneműtár, Budapest. é. n.
- Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongora-iskola mint zenei nevelési eszköz, kezdők számára. Op. 21. Rozsnyai Károly Könyv- és zeneműkiadóhivatala, Budapest, 1905.
- Christian Heinrich Hohmann – Bloch József: Hegedűiskola. Modern elvek alapján a "Hegedűjáték és tanítási módszere" című műve nyomán újonnan átdolgozta Bloch József. Op. 45. Budapest, é. n.
- Erdődi Ernő: Ezüst hárfa. Daloskönyv. Gyermek és női karénekek gyűjteménye iskolai használatra. I. kötet. Negyedik bővített kiadás. Lampel Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1910.
- Erdődi Ernő: Ezüst hárfa. Daloskönyv. Gyermek és női karénekek gyűjteménye iskolai használatra. I. kötet. Harmadik teljes átdolgozott kiadás. Lampel Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1910.
- Győry Margit – Sztojanovits Jenő: Új magyar lant. Egy-, két-, három- és négyszóllamu énekek gyűjteménye polgári és felsőbb leányiskolák, leánygimnáziumok és tanítónőképző-intézetek számára. I. rész. Egyszóllamu énekek. Athenaeum, Budapest, 1904.
- Győry Margit – Sztojanovits Jenő: Új magyar lant. Egy-, két-, három- és négyszóllamu énekek gyűjteménye polgári és felsőbb leányiskolák, leánygimnáziumok és tanítónőképző-intézetek számára. II. rész. Második, változatlan kiadás. Athenaeum, Budapest, 1907.

- Győry Margit – Sztojanovits Jenő: Új magyar lant. Egy-, két-, három- és négyszólamú énekek gyűjteménye polgári és felsőbb leányiskolák számára. III. rész. Második, változatlan kiadás. Athenaeum, Budapest, 1911.
- Harrach József: Aranylant I. Gyermek- és női karénekek gyűjteménye. Iskolai használatra. Lampel, Budapest, é. n.
- Harrach József: Aranylant II. Gyermek- és női karénekek gyűjteménye. Iskolai használatra. Lampel, Budapest, é. n.
- Harrach József: Aranylant III. Gyermek- és női karénekek gyűjteménye. Iskolai használatra. Lampel, Budapest, 1908.
- Hodossy Béla – Sarudy Ottó: Magyar énekiskola. Tanító- és tanítónőképző intézetek számára. 1. rész. 2. kiadás. Lampel, Budapest, 1911.
- Hodossy Béla – Sarudy Ottó: Magyar énekiskola. Tanító- és tanítónőképző intézetek számára. 2. rész. Pesti Könyvny., Budapest, 1903.
- Hodossy Béla – Sarudy Ottó: Magyar énekiskola. Tanító- és tanítónőképző intézetek számára. 3. rész. Lampel, Budapest, 1904.
- Huber Károly: Új elméleti és gyakorlati hegedűiskola a budapesti Nemzeti Zenede számára. Nádor Kálmán nemzeti zenemű-kereskedése, Budapest, 1875.
- Ivánka Sámuel: Elméleti és gyakorlati énekiskola hangidomi, dallam és hangsúlytani példákkal. Képezdék, algimnáziumok és felsőbb osztályú népiskolák számára. Sárospatak, 1868.
- Ivánka Sámuel: Karénektár, mely magában foglalja a magyar és erdélyországi reformált gyülekezetekben használatba vett énekek dallamait a négy fő, úgymint sopran, alt, tenor és bassz szövegek szerint. Sárospatak, 1864. (Ivánka, 1864/b)
- Ivánka Sámuel: Óramutató a magyar ref. énekügy terén énektanítóknak, énekvezéreknek, orgonistáknak. Sárospatak, 1882.
- Ivánka Sámuel: Vezérkönyv a m. ref. egyházi énekek összhangzatos tanítására énekkarvezetők részére. Sárospatak, 1864. (Ivánka, 1864/a)
- Köveskúti Jenő: Az énektanítás módszertana. Énektanárok, néptanítók és tanítónövendékek számára. Lampel, Budapest, 1906.
- Köveskúti Jenő: Az énektanítás vezérkönyve. Énektanárok, néptanítók és tanítónövendékek számára. Lampel, Budapest, 1907.
- Metz Albert: Hegedűiskola. Kezdők részére. Bárd Ferencz és fia, Budapest, 1901.
- Oláh Károly: Gyakorló-könyv a népiskolai énektanításhoz. Lampel R. Könyvkiadó R.t., Budapest, 1885.
- Révfy Géza: Új magyar férfikarok zsebkönyve. Tanítóképző-intézetek, iskolai- és népénekkarok, dalegyletek használatára. Rozsnay, Budapest, 1911.
- Sándor Domokos – Horváth Gyula – Bátor Lajos: Gyakorló-könyv a népiskolai énektanításhoz. Weber J. R. berni zeneigazgató rendszere nyomán. I-ső füzet. Harmadik kiadás. Lauffer Vilmos, Budapest, 1890.

- Sándor Domokos – Horváth Gyula – Bátori Lajos: Gyakorló-könyv a népiskolai énektanításhoz. Weber J. R. berni zeneigazgató rendszere nyomán. II-ik füzet. Harmadik kiadás. Lauffer Vilmos, Budapest, 1898.
- Sándor Domokos – Horváth Gyula – Bátori Lajos: Gyakorló-könyv a népiskolai énektanításhoz. Weber J. R. berni zeneigazgató rendszere nyomán. III.ik füzet. Második kiadás. Lauffer Vilmos, Budapest, 1890.
- Schmidt Péter: A zene tankönyve mesterképezdek számára. Pest, 1857.
- Szotyori Nagy Károly – Zákány József: Énekhangzatos könyv, melyben foglaltatnak a Magyar-országi reformált Egyházak' nevezetesebb 'Soltárjai_, minden Dicséretei és Temetési énekjeinek hangzatai, rövid utmutatással az éneklés' tanítására. Debrecen, 1846.
- Sztankó Béla: Daloskönyv. A népiskolák számára kiadott ministeri tantervhez alkalmazva. Méhner Vilmos, Budapest, 1890.
- Sztankó Béla: Daloskönyv. I. rész. Méhner Vilmos, Budapest, é. n.
- Sztankó Béla: Daloskönyv. II. rész. Méhner Vilmos, Budapest, é. n.
- Sztankó Béla: Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára. I. rész. Második kiadás. Franklin-Társulat, Budapest, 1907.
- Sztankó Béla: Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára. II. rész. Franklin-Társulat, Budapest, 1904.
- Sztankó Béla: Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára. III. rész. Franklin-Társulat, Budapest, 1905.
- Sztankó Béla: Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára. IV. rész. (Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz). Franklin-Társulat, Budapest, 1909.
- Tárkányi Béla – Zasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Katholikus egyházi énektár. Eger, 1855.
- Thill Nándor: Elemi karénektan I. Ötödik kiadás. Pest, 1863.
- Thill Nándor: Elemi karénektan II. Hatodik kiadás. Pest, é. n.
- Varga József: Négyszólamú férfi- és vegyeskarok anthológiai gyűjteménye. A hazai dalárdák, főiskolai és tanítóképzdei énekkarok használatára. Dobrowski és Franke, Budapest, 1888.
- Zoltai Mátyás: Elméleti és gyakorlati zongora-iskola. A legújabb tanterv figyelembe vételével tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. I-II. Budapest, 1909.
- Zoltai Mátyás: Magyar népdalok gyűjteménye különös tekintettel a tanító- és tanítónőképző intézetek tantervére. Két, három és négy hegedűre alkalmazta s jegyzetekkel ellátta Zoltai Mátyás, az aradi állami tanítóképző intézet rendes tanára. I., II., III. füzet. Méry Béla Zeneműkereskedése, Budapest, 1901.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Egri dalnok. Válogatott komoly és vig dalok gyűjteménye. A tanuló ifjúság és minden dalkedvelő használatára vegyes-, férfi és gyermekkarra. I. füzet. III. változatlan kiadás. Eger, 1875.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Egri dalnok. Válogatott komoly és vig dalok gyűjteménye. A tanuló ifjúság és minden dalkedvelő használatára vegyes-, férfi és gyermekkarra. II. füzet. II. változatlan kiadás. Eger, 1871.

- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Egri dalnok. Válogatott komoly és vig dalok gyűjteménye. A tanuló ifjúság és minden dalkedvelő használatára vegyes-, férfi és gyermekkarra. III. füzet. II. kiadás. Eger, 1876.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Egri ének-káté vagyis az ének elemei az elemi tanodák s minden kezdők használatára. Eger, 1860.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Énekkönyv. Magyar és latin egyházi énekek gyűjteménye, a kath. tanuló ifjúság használatára. Eger, 1859.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Harmonia: komoly és vig dalok szemelvénye a honi dalárdák s minden dalkedvelő számára. Eger, 1912.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Karénekes kézikönyv. (Manuale musico liturgicum). Harmadik átdolgozott és bővített kiadás. Eger, 1911.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Kis lantos. Vig, komoly, üdvözlő s egyéb alkalmi dalok gyűjteménye, az elemi iskolák s nőnöveldék számára. 2, 3 és 4 gyermekszólamra. III. füzet. III. változatlan kiadás. Eger, 1890.
- Zsasskovszky Ferenc – Zsasskovszky Endre: Orgonaiskola. Elméleti s gyakorlati vezérletül kath. kántorok, képezdészek s a szent ének és orgonaszat minden kedvelői használatára. Eger, 1865.
- Zsasskovszky Ferenc: Manuale musico liturgicum. Eger, 1853.
- Johann Christian Lobe: Katechismus der Musik. Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber. Leipzig, 1869.

Szekunder források

Önálló kiadványok, cikkek

- (Szerző nélkül): A tanítóképezdékből. Katholikus egyházi zeneközlöny, 1896/11. 84.
- Bajkó Mátyás: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804-1849). In: Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Kiadja a Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya. Budapest, 1988. 151-191.
- Bánóczi József: Az országos izr. tanítóképző-intézet története 1857-1897. Budapest, 1897.
- Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Kiadja a Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya. Budapest, 1988.
- Bárdos Kornél: Eger zenéje 1687-1887. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Bartal Alajos: Az Esztergomi Érseki Róm. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet története 1842-1942. Esztergom, 1942.
- Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928.
- Bollókné Panyik Ilona: Az állami tanítóképzés és a népoktatás összefüggése. Pedagógusképzés, 1996/1-2. 59-69.
- Csohány János: A korszakváltások évszázada (1849-1950). A Kollégium története 1861-1914 között. In: Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Kiadja a Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya. Budapest, 1988. 213-252.

- Csoma József: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző intézet működésének második szakasza (1858-1872). In: Csoma József (szerk.): Evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a XIX. században. M-Kira Bt., Nyíregyháza, 2008. 114-176.
- Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.
- Dobszay László: A népének hazai története. Vigilia, 1972/4. 237-247.
- Dobszay László: Magyar zenetörténet. Planétás Kiadó, Budapest, 1998.
- Donáth Péter – Preska Gáborné: A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918. Iskolakultúra, 2007/2. 88-102.
- Donáth Péter: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868-1958. Trezor Kiadó, Budapest, 2008.
- Döbrössy Alajos: A pécsi püspöki tanítóképző-intézet történelmének rövid vázlata. Pécs, 1896.
- Ecsedi Zsuzsa: Evangélikus egyházzene Magyarországon. Magyar Művészet, 2017/4. 112-118. Web: http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM2017_4_belivek_kepnelkul_18_ecsedi.pdf Letöltés ideje: 2023. 02. 25.
- Emlék-album az ungvári kir. gör. kath. éneklész-tanítóképezde 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94-ik tanévben. Ungvár, 1894.
- Fazekas Ágnes: Magyar zeneszerzők világi kórusművei a 20. század nagy zenei változásai előtt. (A capella kórusművek gyermek- és nőikarra). Doktori értekezés. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2007. Web: https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/fazekas_agnes/disszertacio.pdf Letöltés ideje: 2023. 03. 09.
- Fekete Csaba: A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése. In: Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Kiadja a Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya. Budapest, 1988. 753-775.
- Gombos Norbert: A közép- és a felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében. SZIE GTK Pályatervezési és Tanárképző Intézet, Gödöllő, 2011.
- Gombos Norbert: Az elemi iskolai tanítóképzés a kiegyezés után – a tantervek tükrében. In: Szabolcs Éva és Mann Miklós (szerk.): Magyar neveléstörténeti tanulmányok II. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2002. 60-77.
- Gömör János: Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531-1931). Presov, 1933.
- Halmos Endre: Az ének-zeneoktatás Magyarországon: különös tekintettel a német nyelvű kultúrterületről érkező hatásokra. Argumentum, Budapest, 2020.
- Ivánka Sámuel: Bírálat ének-tankönyveink felett. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1858/21. 530-532.; 1858/22. 557-562.; 1858/23. 584-586.; 1858/24. 607-608. (Ivánka, 1858)

- Karácsony József: A csíksomlyói r. kath. tanítóképző-intézet története: 50 éves jubileumi ünnepélye alkalmából. Csíkszereda, 1909. Web: <https://mek.oszk.hu/09000/09050/09050.pdf> Letöltés ideje: 2022. 10. 04.
- Kelemen Elemér: A budai képző 150 éve (1869-2018). ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest, 2019. Web: https://www.tok.elte.hu/dstore/document/1229/Kelemen_A_Budai_Tanitokepzo_.pdf Letöltés ideje: 2023. 02. 03.
- Kelemen Elemér: A dualizmus kori oktatáspolitikai nemzetiségi vonatkozásai. Neveléstörténet, 2009/1-2. 27-40.
- Kelemen Elemér: A tanító a történelmi változások tükrében (A modern tanítótársadalom kialakulása Magyarországon a 19. században). In: Kelemen Elemér: A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. Iskolakultúra, Pécs, 2007. 10-21.
- Kelemen Elemér: Állam, egyház, iskola – a dualizmus korában. In: Állam – egyház – iskola (tanulmányok). Neveléstörténeti füzetek 16. OPKM, Budapest, 1996. (Kelemen, 1996/a.)
- Kelemen Elemér: Az egyházi iskolák a magyar oktatás történetében a kezdetektől a XIX. század végéig. Új pedagógiai szemle, 1996/5. 83-93. (Kelemen, 1996/b.)
- Kelemen Imre: Zenetanítás az egri tanítóképzőben. I. rész A két- és hároméves képzés (1828—1882) In: Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei XVI. Eger, 1982. 363-374.
- Kelemen Imre: Zenetanítás az egri tanítóképzőben. II. rész A négyéves képzés (1883-1920) In: Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei XVII. Eger, 1984. 591-603.
- Kelemen Imre: Zenetanítás az egri tanítóképzőben. III. rész (1920-1939) In: Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei XVIII/10. Eger, 1987. 3-20.
- Kelemen Judit: Hodossy Béla (1864 – 1943) zenepedagógiai munkássága. Zempléni Múzsza, 2023/1. 29-40.
- Kéri Katalin: Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Kiadó, Budapest, 2001.
- Klem Dénes – Mizera Tamás: „Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül-vergődünk...”: Zsaskovszky Ferenc és Endre Egri ének-kátéja kiadástörténeti és zenepedagógia-történeti összefüggésben. In: Fodor József Péter, Mizera Tamás, Szabó P. Katalin (szerk.): "A tudomány ekként rajzolja világát" Irodalom, történelem és nevelés metszetei I. Tanulmánykötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, ELTE BTK Doktorandusz Önkormányzat, Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzat, Budapest-Eger, 2019. 148-161.
- Klem Dénes: A magyar református énektanítás fejlődése a XVIII-XIX. század folyamán. In: Acta universitatis de Carolo Eszterházy nominatae: sectio paedagogica. Eger, 2018. 9-16.
- Klem Dénes: Ivánka Sámuel zenepedagógiai munkássága. In: Ács-Bíró Adrienn – Maisch Patrícia – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben IX. PTE BTK "Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2021. 237-243.
- Klem Dénes: Kezdek zenei nevelése 19. századi művek tükrében. Egyháztörténeti szemle, 2019/4. 95-102.
- Klem Dénes: Maróthy György zenei szellemisége a Methodus lapjain. In: Mizera Tamás, Nagy Andor (szerk.): Egyház és társadalom: Válogatott tanulmányok a 2016. november 17-én az egri Eszterházy

Károly Egyetemen rendezett Egyház és társadalom konferencia előadásából. EKE Líceum Kiadó, Eger, 2017. 55-63.

- Kovács Márton: Elméleti és gyakorlati adalékok a katolikus passióéneklés történetéhez 1630 és napjaink között. Magyar Egyházzene, 2014-2015/3. 123-140.
- Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Könöcs Kriszta: Kersch Ferenc egyházzenei tevékenysége. Doktori értekezés. Budapest, 2007. Web: https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/koncse_kriszta/disszertacio.pdf Letöltés ideje: 2021. 02. 06.
- Mann Miklós: Kultuszminiszterek és a műveltségkép alakulása a dualizmus korában. In: Horánszky Nándor (szerk.): Műveltségfelfogások Magyarországon. A tantervelmélet forrásai 13. Budapest, 1991. 7-55.
- Mann Miklós: Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus első évtizedeiben. Iskolakultúra, 1993/15-16. 78-86.
- Márkus Éva: Kezdetben vala... Szepeskáptalan – Az első német nemzetiségi tanítóképző intézet a történelmi Magyarország területén. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2019/2. Web: <https://forumszemle.eu/2019/06/26/kezdetben-vala-szepeskaptalan-az-első-német-nemzetiségi-tanítóképző-intézet-a-történelmi-magyarország-területén/> Letöltés ideje: 2022. 08. 31.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Mészáros István: A magyarországi római katolikus tanügyigazgatás történeti áttekintése. In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. 1. kötet. Budapest, 1989. Web: https://www.katped.hu/sites/default/files/mesaros-katolikus_tanugyigazgatas.pdf Letöltés ideje: 2023. 02. 03.
- Mészáros István: Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777-1830 között. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- Mikonya György: Az evangélikus pedagógusképzés alakulása a sajtó tükrében. In: Szabolcs Éva és Mann Miklós (szerk.): Magyar neveléstörténeti tanulmányok I. Új szempontok, új források. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2002. 9-26.
- Nagy Péter Tibor: A magyar tanügyigazgatás egyensúlyi hagyománya. Oktatókutató Intézet, Budapest. 1992.
- Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867-1945. Iskolakultúra, 2005/6-7. 3-229.
- Nagy Péter Tibor: Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1994.
- Németh András: A magyar tanítóképzés története 1777-1975. Zsámbék, 1990.
- Neszt Judit: A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig. Doktori értekezés. Debrecen, 2014. Web: <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/0efd59ef-6b22-47d3-a908-37f8d39880d4/content> Letöltés ideje: 2023. 02. 26.

- Okányik Lajos, Dr.: Az Esztergomi Királyi Érseki Tanítóképző-Intézet multja és jelen állapota 1842-1896. Esztergom, 1896.
- Orbán József: A sárospataki énekkar története. Sárospatak, 1882.
- Orosz Gábor: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. Web: <https://mek.oszk.hu/04100/04162/04162.pdf> Megjelenés éve: 2006. Letöltés ideje: 2023. 02. 07.
- Osváth Ferenc: A nagykőrösi református tanítóképző-intézet története. Nagykőrösi ref. tanítóképző intézet, Nagykőrös, 1939.
- Pál Lenke: Tanárok, tanítók az Esztergomi Tanítóképző Intézetben 1842-1948. Kézirat, 2017. Web: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/1384666/file/P%C3%A1l%20Lenke_EG_bibliogr%C3%A1fia.pdf Letöltés ideje: 2021. 01. 23.
- Sarudy Ottó: A szolmizáló módszer. Magyar Tanítóképző, 1903. március. 166-172.
- Sebestyén Gyula: Elemi isk. tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése. Budapest, 1896.
- Szabó Helga: A magyar énektanítás kálváriája. Budapest, 1989.
- Szabó Kálmán Attila (szerk.): Az erdélyi magyar tanító- és óvóképzés évszázadai 1777-2000. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
- Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai II. Tanulmányok. XVIII-XIX. század. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1961.
- Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1979.
- Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Budapest, 1934.
- Szalai Béla: A régi Esztergom zenei élete: a Dalárda és a Zenei Kör története. Laskai Osvát Antikvárium, Esztergom, 2018.
- Szelényi Ödön: A magyar ev. ref. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. Pozsony, 1917.
- Szelestei N. László: Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül. In: Gábor Csilla és mások (szerk.): Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Egyetemei Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2013. 249-257.
- Szigeti Kilián: Régi magyar orgonák. Eger. Zeneműkiadó, Budapest, 1980.
- Watzatka Ágnes: Zsaskovszky Ferenc és az egri zenei élet virágkora a XIX. század második felében. Magyar Egyházzene, 2006-2007/2. 259-282.

Kézikönyvek, bibliográfiák

- A Zsaskovszky-család tagjainak életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/Z/Zsaskovszky.html> Letöltés ideje: 2022. 07. 28.
- Bartalus István pedagógiai munkáinak jegyzéke. Web: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MuMaTu-a-mult-magyar-tudosai-1/bartalus-istvan-7F5/bibliografia-868/bartalus-istvan-muvei-869/pedagogiai-kiadvanyok-89C/> Letöltés ideje: 2023. 03. 09.
- Bozóky Mihály: Katolikus karbéli kótás énekes könyv. Vác, 1797. I. Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. web: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b02368.htm> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.
- Gráberné Bösze Klára – Léces Károly (szerk.): A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51-1948/49. OPKM, Budapest, é. n. Web:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_bibliografija/ Letöltés ideje: 2023. 03. 07.

- Gráberné Bősze Klára: A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 1800-1850. A magyar neveléstörténet forrásai XXVIII. OFI-Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2013.
- Horánszky Nándor: Közoktatási tantervek 1868-1971. 1. Az általános képzés tantervei. OPKM, Budapest, 1974.
- Hugo Riemann – Heinz Alfred Brockhaus: Zenei lexikon. Zeneműkiadó, Budapest, 1983-1985.
- Johann Ignaz Felbiger életrajza. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/felbiger-janos-ignacz-83CE7/> Letöltés ideje: 2021. 09. 26.
- Kovács Márk János életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kov%C3%A1cs.html> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.
- Léces Károly (szerk.): A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. XVIII. századi érdemsorozatok. A magyar neveléstörténet forrásai III. OPKM, Budapest, 1989.
- Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila: A könyvkiadó egri Liceum. Budapest – Eger, 2017.
- Szabolcsi Bence – Tóth Aladár (szerk.): Zenei lexikon. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1965.
- Szentmihályi Mihály életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szentmih%C3%A1lyi.html> Letöltés ideje: 2023. 01. 31.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> Letöltés ideje: 2022. 08. 23.
- Szotyori Nagy Károly életrajza. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/n-9BA34/nagy-karoly-szotyori-9C206/> Letöltés ideje: 2022. 04. 14.
- Sztára József életrajza. Magyar Katolikus Lexikon. Web: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szt%C3%A1ra.html> Letöltés ideje: 2022. 06. 18.
- Tárkányi Béla életrajza. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Web: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/t-AF349/tarkanyi-bela-jozsef-AF916/> Letöltés ideje: 2023. 02. 12.

Térképjegyzék

1. térkép A mintában szereplő intézmények települései (vaktérkép forrása: A 2021/2022. tanév OKTV történelem feladatlapja, első forduló. 10. Web: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/tanulmanyi_versenye/oktv/oktv2021_2022_1ford/tort_flap1f_oktv_2021 . Letöltés ideje: 2023. március 03.)	16
--	----

Képjegyzék

1. kép Zeneelméleti ismeretek magyarázata az Egri ének-kátéban (forrás: Zsaskovszky – Zsaskovszky, 1860. 4-5.)	53
2. kép Metrikai ismeretek gyakoroltatása, abszolút szolmizációval. (forrás: Thill, 1863. 2-3.)	56
3. kép Hangsor gyakoroltatása az Énekhangzatos könyvben (forrás: Szotyori Nagy – Zákány, 1846. 14.)	63
4. kép A hangterjedelem bővítésének szemléltetése Oláh Károly Gyakorló-könyvében (forrás: Oláh, 1885. 8-9.)	86
5. kép Népies műdalok feldolgozásai az Aranylant c. kiadványban (forrás: Harrach, 1908. 36-37.)	107
6. kép Népies műdalok az Uj magyar lant III. kötetében (forrás: Győry – Sztojanovits, 1911. 4.)	109
7. kép Liszt Ferenc vegyeskara a "Dalár-zsebkönyv"-ben (forrás: Varga, 1888. 1. kötet, 77-78.)	110
8. kép Olvasó gyakorlat relatív szolmizációval, g-dóban (részlet) (forrás: Sándor – Horváth – Bátor, 1890. III. füzet, 3.)	112
9. kép g-moll olvasógyakorlat a Magyar énekiskola első kötetében. (forrás: Hodossy – Sarudy, 1911. 32.)	113
10. kép F-dúr olvasógyakorlat a Magyar énekiskola harmadik kötetében. (forrás: Hodossy – Sarudy, 1904. 3.)	113
11. kép Hangtábla Curwen modulátora alapján (forrás: Sztankó, 1907. 3.)	116
12. kép Előszó a Zongorajáték előiskolájához (forrás: Beyer, é.n. 2.)	118
13. kép Bihari János darabjának átirata Hohmann és Bloch hegedűiskolájában (forrás: Hohmann – Bloch, é. n. 99.)	120

Táblázatjegyzék

1. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolutizmus időszakában	57
2. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolutizmus időszakában	65
3. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai az abszolutizmus időszakában	67
4. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1869-es tantervében	71
5. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítónőképzők 1869-es tantervében	72

6. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanító- és tantónőképzők 1877-es tantervében.....	73
7. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában.....	78
8. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában.....	81
9. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a háromévfolyamú képzés időszakában.....	83
10. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1881-es tantervében..	87
11. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1882-es tantervében.....	88
12. táblázat Az 1884-es református tantervben szereplő zenei tantárgyak és óraszámok	89
13. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1903-as tantervében.....	90
14. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1903-as tantervében..	90
15. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1911-es tantervében.....	92
16. táblázat Zenei tantárgyak elnevezése és óraszám az állami tanítóképzők 1911-es tantervében..	92
17. táblázat Az 1904-es, katolikus tanítóképzők számára készült tanterv zenei tantárgyainak óraszámai	93
18. táblázat Az 1904-es, katolikus tanítóképzők számára készült tanterv zenei tantárgyainak óraszámai	94
19. táblázat A katolikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában.....	99
20. táblázat A református tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában.....	102
21. táblázat Az evangélikus tanítóképzők zenei tantárgyainak heti óraszámai a négyévfolyamú képzés időszakában.....	104
22. táblázat Az országos izraelita tanítóképző-intézet zenei tárgyai és óraszámai az 1898/99. tanévben	105

Mellékletek

1. sz. melléklet: Az 1828-1918 között Magyarországon működő tanító- és tanítónőképzők listája⁴⁷⁵

rövidítések:

r. kat. = római katolikus

g.kat. = görögkatolikus

kir. kat. = királyi katolikus

ref. = református

evang. = evangélikus

izr. = izraelita

g. keleti = görög keleti

	Település	nem	felekezet	alapítás éve	tannyelve	Megjegyzés
1.	Arad	férfi	g. keleti	1812	román	
2.	Szepeskáptalan	férfi	r. kat.	1819	szlovák	
3.	Zombor	férfi	g. keleti	1816	szerb	
4.	Eger	férfi	r. kat.	1828	magyar	
5.	Pécs	férfi	r. kat.	1831	magyar	
6.	Ungvár	férfi	g. kat.	1831	magyar-rutén	
7.	Nagykőrös	férfi	ref.	1839	magyar	
8.	Esztergom	férfi	r. kat.	1842	magyar	1856-tól királyi katolikussá vált.
9.	Miskolc	férfi	kir. kat.	1842	magyar	1855-ben megszűnt.
10.	Nagykanizsa	férfi	kir. kat.	1842	magyar	1855-ben megszűnt.
11.	Szeged	férfi	kir. kat.	1844	magyar	
12.	Érsekújvár	férfi	kir. kat.	1844	magyar	1856-ban Kalocsára helyezték át.
13.	Pest	férfi	kir. kat.	1844	magyar	1880-1900 között megszűnt.
14.	Felsőlövő	férfi	evang.	1845	német	
15.	Beszterce	férfi	evang.	1847	német	1880-1900 között megszűnt.
16.	Brassó	férfi	evang.	1847	német	1880-1900 között megszűnt.
17.	Nagyróce	férfi	evang.	1847	magyar-szlovák	1872-ben megszűnt.
18.	Nagyszeben	férfi	evang.	1847	német	
19.	Nyíregyháza	férfi	evang.	1847	magyar	1872-ben Eperjesre költöztették.
20.	Segesvár	férfi	evang.	1847	magyar	1880-1900 között megszűnt.
21.	Győr	férfi	r. kat.	1847	magyar	
22.	Nagyvárad	férfi	g. kat.	1847	román	

⁴⁷⁵ A vizsgált korszakban működő tanítóképzők listájának összeállításakor elsősorban a Szakál János (1934), Neszt Judit (2014), valamint Szabó Kálmán Attila (2009) munkáiban szereplő adatokra támaszkodtunk. Megjegyezzük, hogy bizonyos adatok esetében a szakirodalomban szereplő adatok ellentmondanak egymásnak.

23.	Szatmárnémeti	férfi	r. kat.	1847	magyar	1856-tól királyi katolikus képzőként működött.
24.	Nagyenyed	férfi	ref.	1853	magyar	1853-1858 között Kolozsváron működött. 1853-1858-ig Kolozsvárott működött, 1858-ban helyezték Nagyenyedre. Intézmény neve: Bethlen-Kollégium
25.	Versec	férfi	kir. kat.	1854	német-szerb-magyar	1873-ban megszűnt.
26.	Kassa	férfi	kir. kat.	1855	magyar	
27.	Pest (Angolkisasszonyok)	női	r. kat.	1855	1868-ig német, 1868-tól magyar	Az oktatás 1856-ban kezdődött meg.
28.	Debrecen	férfi	ref.	1856	magyar	
29.	Kalocsa	férfi	r. kat.	1856	magyar	
30.	Nagyvárad	férfi	r. kat.	1856	magyar	
31.	Medgyes	férfi	evang.	1856	magyar-német	1880-1900 között megszűnt.
32.	Besztercebánya	férfi	r. kat.	1856	magyar-német	1872-ben megszűnt.
33.	Nagyszombat	férfi	kir. kat.	1857	magyar-német-szlovák	1880-1900 között megszűnt.
34.	Sárospatak	férfi	ref.	1857	magyar	1869-től állami fenntartásba került.
35.	Szatmárnémeti (Szatmári Irgalmas Nővérek)	női	r. kat.	1857	magyar	
36.	Sopron	férfi	evang.	1858	magyar	
37.	Nagyvárad (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1859	magyar	Immaculata Intézet
38.	Pest	férfi	izr.	1859	1868-ig német, 1868-tól magyar	
39.	Csíkсомlyó	férfi	r. kat.	1858	magyar	
40.	Naszód	férfi	g. kat.	1859	román	1869-ben Szamosújvárra költöztették.
41.	Kassa (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1860	magyar-német	
42.	Szarvas	férfi	evang.	1861	magyar	
43.	Nagyszeben	férfi	g. keleti	1863	román	
44.	Sopron (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1864	magyar-német	
45.	Sopron	férfi	kir. kat.	1865	magyar-német	1880-1900 között megszűnt.
46.	Balázsfalva	férfi	g. kat.	1865	román	
47.	Szamosújvár	férfi	g. kat.	1869	román	
48.	Buda I. ker.	férfi	állami	1869	magyar	
49.	Buda II. ker.	női	állami	1869	magyar	
50.	Pest, VI. ker.	női	állami	1869	magyar	
51.	Csurgó	férfi	állami	1869	magyar	

52.	Losonc	férfi	állami	1869	magyar	
53.	Kalocsa	női	r. kat.	1869	magyar	
54.	Baja	férfi	állami	1870	magyar	
55.	Déva	férfi	állami	1870	magyar	
56.	Léva	férfi	állami	1870	magyar	
57.	Máramarossziget	férfi	állami	1870	magyar	
58.	Modor	férfi	állami	1870	magyar	
59.	Székelykeresztúr	férfi	állami	1870	magyar	
60.	Zilah	férfi	állami	1870	magyar	1880-1900 között megszűnt.
61.	Zniórváralja	férfi	állami	1870	magyar	
62.	Csongrád	férfi	állami	1871	magyar	1876-ben Kiskunfélegyházára költöztették át.
63.	Igló	férfi	állami	1871	magyar	
64.	Kolozsvár	férfi	állami	1871	magyar	
65.	Pozsony	női	állami	1871	magyar	
66.	Szabadka	női	állami	1871	magyar	
67.	Arad	férfi	állami	1873	magyar	
68.	Győr	női	állami	1875	magyar	
69.	Kiskunfélegyháza	férfi	állami	1876	magyar	A csongrádi állami tanítóképzőt költöztették ide.
70.	Csáktornya	férfi	állami	1879	magyar	
71.	Szeged (A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánénék)	női	r. kat.	1874	magyar	1879-től Temesvárra helyezték árvíz miatt, majd 1901-től ismét Szegeden működött.
72.	Eperjes	férfi	evang.	1873	magyar	A nyíregyházi evangélikus tanítóképzőt költöztették az eperjesi kollégiumba.
73.	Kőszeg (Szent Domonkos Rendi Nővérek)	női	r. kat.	1874	magyar	
74.	Eger (Angolkisasszonyok)	női		1874	magyar	Neszt nem jelzi, a pontos alapítást is ki kéne deríteni
75.	Pápa	férfi	ref.	1876	magyar	1880-1900 között megszűnt.
76.	Rimaszombat	férfi	magán	1877		1880-1900 között megszűnt.
77.	Szeged	női	magán	1877		1878-ban megszűnt.
78.	Selmechánya	férfi	evang.	1881	magyar	1911-től az intézmény elnevezése „Csemez” volt.
79.	Temesvár (A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánénék)	női	r. kat.	1881	magyar	
80.	Temesvár	férfi	állami	1893	magyar	
81.	Budapest (Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Rendje)	női	r. kat.	1893	magyar	Ranolder Intézet

82.	Budapest (Budapesti Fröbel Nőegylet)	női	magán	1893	magyar	
83.	Pozsony (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1893	magyar	
84.	Veszprém (Angolkisasszonyok)	női	r. kat.	1894	magyar	
85.	Nagyszombat (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1894	magyar	
86.	Eperjes	férfi	g. kat.	1895.	magyar	
87.	Pécs (A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánénék)	női	r. kat.	1895	magyar	
88.	Nagyszében (Szent Ferenc-rendi Nővérek)	női	r. kat.	1896	magyar	
89.	Pápa	férfi	állami	1896	magyar	
90.	Debrecen (A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánénék)	női	r. kat.	1898	magyar	Svetits Intézet
91.	Debrecen	női	ref.	1899	magyar	
92.	Sopron (Az Isteni Megváltó Leányai)	női	r. kat.	1899	magyar	
93.	Eperjes	női	állami	1899	magyar	
94.	Sepsiszentgyörgy	férfi	állami	1900	magyar	
95.	Pápa (Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Rendje)	női	r. kat.	1902	magyar	
96.	Pápa	női	ref.	1902	magyar	
97.	Ungvár	női	g. kat.	1902	magyar	
98.	Szatmárnémeti	női	ref.	1903	magyar	
99.	Nagyvárad	női	ref.	1905	magyar	
100.	Kiskunfélegyháza (A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánénék)	női	r. kat.	1909	magyar	Constantinum Intézet
101.	Lugos	férfi	g. kat.	1914	magyar- román	
102.	Munkács	férfi	állami	1914	magyar	
103.	Nyíregyháza	férfi	állami	1914	magyar	
104.	Szamosújvár	női	g. kat.	1915		
105.	Jászberény	férfi	állami	1917	magyar	
106.	Kecskemét (Angolkisasszonyok)	női	r. kat.	1917	magyar	
107.	Nagyenyed	női	ref.	1917	magyar	
108.	Szarvas	női	evang.	1917	magyar	
109.	Kecskemét	női	ref.	1918	magyar	
110.	Kisvárd (Szent Orsolya-rend)	női	r. kat.	1918	magyar	

2. sz. melléklet: A mintában szereplő intézmények által használt, zeneoktatást segítő kiadványok jegyzéke⁴⁷⁶

1. Egri Érseki Tanítóképző

ének (római karének, egyházi népének): Kohn: Iskolai énekek hangjegyekkel (1856 után); Wimmer József: Énekiskola (1856 után); Tárkányi-Zsasskovszky: Katholikus egyházi énektár (1855 után); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri ének-katé (1880/81, 1887/88, 1905/06-1911/12, 1913/14-1914/15); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Manuale musico-liturgicum (1880/81, 1887/88, 1902/03-1912/13); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Kis lantos I. (1880/81, 1887/88, 1902/03-1917/18); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Kis lantos II. (1887/88, 1903/04-1917/18); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Kis lantos III-IV. (1887/88); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Funebrale (1880/81, 1887/88, 1902/03-1912/13); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri dalnok (1887/88, 1902/03-1910/11); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri dalnok III. (1911/12-1912/13); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Harmónia (1887/88, 1902/03-1911/12).

zeneelmélet: Schmidt Péter: A zene tankönyve mesterképezdek számára (1856 után); Kersch Ferenc: Alapvető összhangzattan (1910/11-1911/12, 1915/16-1917/18); Kersch Ferenc: Példatár I. (1911/12, 1915/16-1917/18); Kersch Ferenc: Példatár II. (1910/11-1911/12, 1915/16-1917/18); Szent-Gály Gyula: Zeneelmélet (1913/14-1917/18).

zongora: Bartalus István: Vezérkönyv a zongora és orgona játszására (1880/81); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1902/03-1917/18); Muzio Clementi-sonatinák (1902/03-1907/08); Pogátschnigg Guidó: Elméleti és gyakorlati zongora-iskola I. (1904/05-1908/09).

orgona: Zsasskovszky Endre és Ferenc: Orgonaiskola (1880/81, 1887/88); Antalffy-Zsiros Dezső: Orgonaiskola I. op. 21. (1911/12-1912/13); Moyzes Miklós: Orgonaiskola (1913/14-1917/18).

hegedű: Huber Károly: Hegedűiskola (1880/81); Hoppe W.: Hegedűiskola (1902/03-1904/05); Veress Gábor: Hegedűiskola (1905/06-1917/18); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1905/06-1907/08, 1912/13-1917/18).

kántorképzés: Kersch Mihály: Ordo exequarum (temetési szertartáskönyv, 1913/14-1917/18); Katholikus Kántor: Új Szertartáskönyv (1913/14-1914/15); Meiszner Imre-Suiter Birkle: A chorális ének katekizmusa (1915/16-1917/18); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1915/16-1917/18).

2. Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet

⁴⁷⁶ A Nyíregyházi Evangélikus Tanítóképzőben használt kiadványokat nem soroltuk fel, a kis számú dokumentumot dolgozatunkban megemlítettük. A Sárospataki Református Tanítóképző által 1857-1869 között használt kiadványok teljes listájáról, ill. azok használatának időszakáról nincsenek adataink. A Felsőlövői Evangélikus Tanítóképzőben alkalmazott kiadványokról nem gyűjtöttünk adatokat, mivel nem magyar tannyelvű intézményként működött.

Fontosnak tartjuk továbbá megemlíteni, hogy a jegyzékekben található kiadványok szerzőinek, ill. a munkák címének pontosságával kapcsolatos, teljességre törekvő kutatást nem tudunk folytatni, így azok túlnyomó többsége a forrásokban olvasható módon került felsorolásra, csupán az egyértelműnek tűnő hibákat korrigáltuk. Amennyiben csak a szerzőt, vagy csak a műcímet soroltunk fel, ott a forrás nem jelölte a hiányzó adatot. A kiadványokat oktatási területenként igyekeztünk felsorolni, amennyiben az intézmények forrásaiban erre megfelelő utalást találtunk.

ének: Thill Nándor: Elemi karénektan I-II. (1878/79, 1896/97-1901/02); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Énekkönyv (1878/79, 1896/97-1917/18); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri dalnok I-II. (1878/79); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Kis lantos I-II. (1878/79); Franz Haberl: Antiphonarium (1897/98-1901/02); Lányi Ernő: Cantate (1901/02-1908/09); Angelo Bertalotti: Solfeggio (1902/03-1911/12, 1915/16-1917/18); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1902/03-1911/12, 1913/14, 1916/17-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola I-IV. (1910/11-1917/18).

zeneelmélet, összhangzattan: Major J. Gyula (1896/67-1898/99), Schultz Imre: Összhangzattan (1896/97-1901/02); Kersch Ferenc: Gyakorlati összhangzattan (1907/08-1917/18).

zongora: Winter: Zongoraiskola I-II-III. (1878/79, 1896/97-1911/12, 1914/15-1915/16); Carl Czerny: Zongoraiskola (1904/05-1911/12); Carl Czerny: Ujjgyakorlatok (1904/05-1905/06, 1909/10-1911/12); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola (1912/13-1917/18); Chován Kálmán: Szonatina album és más előadási darabok zongorára az ifjúsági irodalom klasszikus műveiből (1916/17-1917/18).

orgona: Körner: Orgonaiskola (1896/97-1906/07); Piel: 65 praeludium (1898/99, 1904/05-1905/06, 1909/10, 1914/15-1917/18); Schildknecht: Organum comitans (1903/04).

hegedű: Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1896/97-1911/12); Zoltai Mátyás: Hegedűiskola (1909/10-1917/18).

kántorképzés: Schrempf kántorkönyve (1903/04, 1914/15); Franz Witt: Organum comitans ad ordinarium missae (1903/04-1917/18); Franz Haberl: Magister Choralis (1904/05-1911/12, 1914/15-1917/18).

3. Esztergomi Érseki Mesterképző

ének, karének, egyházi ének: Zsasskovszky Endre és Ferenc: Énekkönyv (ének, zongora és orgonatanításához is használták. 1897/98-1917/18); Kersch Ferenc-Kiss János: Énekeljete az Úrnak (ima- és énekkönyv, 1913/14); Thill Nándor: Elemi karénektan I-II. (1905/06-1907/08); Sztankó Béla: Énekiskola I. (1907/08-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola II. (1908/09-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola III. (1914/15-1917/18); Kyriale (1914/15-1917/18); Meiszner Imre- Suiter Birkle: A chorális ének katekizmusa (1914/15-1917/18).

zeneelmélet, összhangzattan: Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1901/02, 1906/07-1910/11); Beliczay Gyula: A zene elemei (1904/05-1906/07); Siklós Albert: Összhangzattan (1908/09-1917/18);

zongora, harmónium, orgona: Louis Köhler: Zongoraiskola (1897/98, 1900/01-1910/11); Kaiser: Zongoraiskola (1899/1900); Schildknecht: Harmóniumiskola (1899/00-1900/01); Schildknecht: Orgonaiskola (1899/00-1900/01); Kersch: Sursum Corda (harmónium és orgonaoktatáshoz használták, 1899/1900); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola I-II. (1908/09-1913/14, 1915/16-1917/18); Antalffy-Zsiros Dezső: Elméleti és gyakorlati orgonaiskola op. 21. I-II. (1914/15-1917/18).

hegedű: Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1897/98-1917/18); Josef Czerny: Hegedűiskola (1897/98); Charles Dancla: Duos (1897/98-1901/02); Késmárky Árpád: Hegedűiskola II. (1903/04-1904/05, 1906/07).

Módszertan: Sztankó Béla: Vezérkönyv a népiskolai énekképzéshez (1914/15-1917/18).

4. Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző

zongora, orgona: Louis Köhler: Zongoraiskola I-II. (1894/95, 1897/98-1904/05, 1906/07); Louis Köhler: Zongoraiskola III. (1897/98-1904/05); Louis Köhler: Zongoraiskola IV. (1898/99); Wenzel Schwarz – Sággh József: Zongoraiskola I-II. (1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14-1917/18); Heinrich Christian Rinck: Praktische Orgelschule op. 55. (1894/95); Kapi Gyula: Orgonaiskola I-II. (1897/98-1904/05, 1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14-1917/18).

hegedű: Josef Czerny: Hegedűiskola I-II-III. (1894/95, 1897/98-1904/05, 1906/07-1907/08); Josef Czerny: Hegedűiskola IV. (1897/98-1904/05, 1906/07); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (Bloch József átdolgozása, 1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14-1917/18).

egyéb tankönyvek, kottagyűjtemények: Tárkányi-Zsasskovszky: Katholikus egyházi énektár (1859-től); Erdélyi Sándor: Temetési énekek, népies búcsúztatók római kath. kántorok s az ezen pályára készülők használatára (1897/98-1904/05, 1906/07-1907/08); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Énekkönyv (1897/98-1898/99); Tóth Antal-Niedermayer Antal: Jubilate Deo (imádságos és énekeskönyv, 1902/03-1904/05, 1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14-1917/18); Angelo Bertalotti: Solfeggiok (1900/01-1904/05, 1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14-1917/18); Kath. egyházi zeneközlöny szertartási énekmellékletei (1897/98-1904/05, 1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1914/15-1917/18); Dr. Kováts S.: Módszeres énekoktatás (1908/09, 1910/11-1911/12); Kersch Ferenc: Alapvető összhangzattan (1906/07-1908/09, 1910/11-1911/12, 1913/14); Kersch Ferenc: Példatár I. (1906/07-1907/08, 1910/11-1911/12, 1915/16-1917/18); Kersch Ferenc: Példatár II. (1906/07-1907/08, 1910/11-1911/12, 1913/14, 1915/16-1917/18); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv I-II. (1897/98-1904/05); Kersch Ferenc-Kiss János: Énekeljete az Úrnak (1900/01-1901/02); Franz Haberl: Magister choralis (1900/01-1903/04, 1906/07-1907/08); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1902/03-1904/05, 1906/07-1907/08); Scháger Ferenc: Elméleti és gyakorlati gregorianus karénekiskola (1904/05); Révfy Géza: Magyar karénekek (1913/14-1914/15); Révfy Géza: Új magyar férfikarok zsebkönyve (1914/15-1917/18); Zeman-Luspai: Egyházi férfikarok (1913/14-1917/18).

5. Győri Mesterképző Intézet

ének, zeneelmélet, kántorképzés: Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri dalnok (1871/72); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Egri ének-káté (1871/72, 1883-1912/13, a munkát hegedű oktatására is használták); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Manuale musico-liturgicum (1871/72); Szepesi (Imre) énekes könyvei (1871/72); Nemesovits Antal: Egyházi énekek (1871/72); Missale et rituale (1871/72); Bartalus István: Zene-káté (1883/84); Hajdu: Halotti szerkönyv (1883/84-1895/96); Nemesovits Antal: Énekes könyv (1889/90-1892/93); Kapossy György: Egyet. szerkönyv kath. kántorok és e pályára készülők használatára (1889/90-1892/93); Köppl Ferenc: Vecsernyék (1893/94-1895/96); Erdődy: Szerkönyv (1894/95-1895/96); Köppl Ferenc: Kántorkönyv (1895/96-1915/16); Sztankó Béla: Énekiskola I-IV. (1911/12-1917/18); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1914/15-1917/18); Zöld Károly: Magyar iskolai dalok (1913/14-1917/18); Sziklás: Összhangzattan (1917/18).

zongora, orgona: Führer: Landorganist (1871/72); Bibl András: Praeludiumok (1871/72); Nemesovits Antal: Gyakorlati orgonász (1883/84-1892/93, 1894/95-1900/01); Nemesovits Antal: Orgonakönyv (1883/84-1900/01); Nemesovits Antal: Praeludiumok (1889/90-1891/92); Zsasskovszky Endre és Ferenc: Orgonaiskola (1893/94-1896/97); Nemesovits Antal: Kis praeludiumok (1893/94-1900/01); Köppl Ferenc: Passiók (1895/96); Köppl Ferenc: Orgonaiskola (zongora oktatására is használták az 1911/12-es tanévben, 1897/98-1916/17); Köppl

Ferenc: Orgonakönyv (1901/02-1917/18); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola I. (1913/14-1917/18); Antalffy-Zsiros Dezső: Elméleti és gyakorlati orgonaiskola op. 21. (1916/17-1917/18).

hegedű: Volkmar Vilmos: Hegedűiskola (1871/72); Késmárky Árpád: Hegedűiskola (1889/90-1901/02); Oláh Károly: Énekgyakorló (1895/96-1910/11); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1902/03-1917/18).

6. Csíksomlyói Római Katolikus Tanítóképző

ének, zeneelmélet, kántorság: Schultz Imre: Összhangzattan (1884/85-1909/10); Zsaskovszky Endre-Zsaskovszky Ferenc-Tárkányi Béla: Kath. egyházi énektár (1884/85-1902/03); Zsaskovszky: Manuale musico-liturgicum (1897/98); Erney József: Gyakorlati énektan I-II (1898/99-1901/02); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1903/04-1917/18); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1904/05-1917/18); Egyházi szertartások. Cecilia egyesület kiadása (1904/05-1917/18); Temetési szertartások (1904/05-1917/18); Pokorny Emánuel: Ájtatossági gyakorlatok (1907/05-1909/10); Ordinarium Missae. Editio Vatikano. Styria (1906/07-1917/18); Officium Navitatis D. N. I. C. (1906/07-1917/18); Officium Majoris Hebdomadae (1906/07-1917/18); Kyriale (1907/08-1917/18); Kersch Ferenc: Összhangzattan (1906/07-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola I-II-III. (1913/14-1917/18).

orgona, zongora: Kapi Gyula: Orgonaiskola (1897/98); Köppl Ferenc: Orgonaiskola (1898/99-1909/10); Bátori Lajos: Orgonagyakorlatok (1903/04-1917/18); Bátori Lajos: Gyakorlati orgonaiskola (1903/04-1917/18); Bátori Lajos: Praeludiumos könyv orgonára (1904/05-1917/18); Schildknecht: Orgonaiskola (1904/05-1909/10); Zoltai Mátyás: Zongoraiskola (1913/14-1917/18).

hegedű: Franz Wohlfart ismeretlen műve (1884/85); Huber Károly: Hegedűiskola (1898/99-1902/03); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1902/03-1912/13); Zoltay Mátyás: Hegedűiskola (1902/03-1903/04, 1913/14-1917/18, utóbbi intervallumban az iskola 2. kötetét is használták); Zoltai Mátyás: Magyar népdalok gyűjteménye (1903/04-1905/06).

7. Ungvári Királyi Görög Katolikus Éneklész-Tanítóképezde

ének: Bartalus István: Énekiskola (1892/93-1895/96); Sztankó Béla: Énekes könyv I-II-III. (1895/96-1905/06); Bátori Lajos: Énekkönyv (1895/96-1905/06); Langer Viktor: Elméleti és gyakorlati énekiskola (1897/98-1904/05, 1906/07-1908/09); Erney József: Gyakorlati énektan I. (1905/06-1908/09); Sztankó Béla: Énekiskola I-II-III. (1909/10-1916/17).

karének: Bartalus-Gyertyánffy. Négyes dalok zsebkönyve (1895/96-1905/06); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Harmónia (1895/96-1905/06); Varga József: Dalár zsebkönyv I-II. (1895/96-1905/06); Goll János: Apolló (1895/96-1905/06); Huber Károly összes férfi négyesei (1900/01-1905/06).

zeneelmélet: Berecz Ede: A zene alapelmélete (1895/96-1908/09); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1905/06-1916/17).

hegedű: Huber Károly: Hegedűiskola (1892/93); Schultz Károly: Hegedűiskola (1893/94-1895/96); Schultz Ágoston: Hegedűiskola (1899/1900-1905/06); Oskar Rieding: Hegedűiskola I-II. (1899/1900-1908/09); Metz Albert: Hegedűiskola (1909/10-1912/13); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1909/10-1916/17);

módszertan: Szeged város zenede tanári kara: Az elemi énekoktatás tankönyve (1895/96-1905/06); Köveskúti Jenő: Módszertan az énekoktatáshoz (1909/10-1916/17).

8. Eperjesi Királyi Görög Katolikus Kántortanítóképző-Intézet

ének: Zsaskovszky Endre és Ferenc: Énekkönyv (1910/11-1915/16); Sztankó Béla: Dalgyűjtemény (1910/11-1915/16); Sztankó Béla: Énekiskola I-IV. (1912/13-1915/16).

zeneelmélet: Zoltai Mátyás: Zeneelmélet és összhangzattan (1912/13-1915/16).

zongora: Zoltai Mátyás: Zongoraiskola (1911/12); Beyer-Toldy: Zongoraiskola (1914/15-1915/16).

orgona: Moyzes Miklós: Gyakorlati orgonaiskola I. (1912/13-1915/16).

hegedű: Hohmann: Hegedűiskola (1901/02-1905/06, 1910/11-1915/16).

módszertan: Sztankó Béla: Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz (1913/14-1915/16).

9. Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézete

Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1908/09-1910/11); Sztankó Béla: Énekiskola I. (1914/15); Harrach József: Aranylant I. és III. (1914/15); Siklós Albert: összhangzattan (1914/15-1915/16).

10. Kalocsai Érseki Nőképezde

ének, zeneelmélet, összhangzattan, módszertan, karének: Berecz Ede-Erney József: Dalfűzér (1884/85); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Egri dalnok (1884/85); Bartalus István: Éneklő ABC népiskolák számára (hét füzet, 1884/85); Sztankó Béla: Énekiskola I-III., majd a IV. kötet is (1910/11-ben); Sztojanovits Jenő: Elméleti és gyakorlati énektan II. (1906/07); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1906/07-1907/08, 1909/10-1910/11); Köveskúti Jenő: Az énektanítás vezérkönyve (1909/10); Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz (1910/11); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1910/11); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1906/07).

zongora: Charpentier: Erster Unterricht im Gesang (1884/85); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101 (1906/07-1910/11); Carl Czerny: op. 777 (1906/07-1910/11); Carl Czerny: op. 599. (1906/07, 1908/9-1909/10); Carl Czerny: op. 139 (1906/07-1910/11); Carl Czerny: op. 748 (1906/07-1907/08); Carl Czerny: op. 849 (1906/07-1907/08, 1909/10-1910/11); Carl Czerny: 100 Erholungen (1906/07-1907/08); Carl Czerny: op. 299 (1906/07-1909/10); Carl Czerny: op. 636 (1906/07-1908/09); Carl Czerny: op. 242 (1907/08); Carl Czerny: op. 848 (1907/08); Carl Czerny: op. 740 (1910/11); Carl Czerny: op. 229 (1910/11); Henri Bertini: op. 100 (1906/07-1907/08, 1909/10-1910/11); Louis Köhler: op. 249 I. füzet (1906/07-1907/08); Louis Köhler: op. 243 I-II. füzet (1906/07); Louis Köhler: op. 242 (1907/08-1908/09); Louis Köhler: Szonatina album (1908/09-1909/10); Louis Köhler: op. 128 (1909/10); Louis Köhler: op. 224 (1910/11); Louis Köhler: Szonáta album (1910/11); Johann Baptist Cramer: op. 100 (1906/07); J. S. Bach: 2- és 3 szolamú invenciók (1906/07); Schmitt A.: op. 16. (1907/08-1908/09); Szonáták (1908/09, 1910/11); Gurlitt: 186. (1907/08); Gurlitt: 198 (1907/08); Lemoine: op. 37. (1907/08-1909/10); Stephen Heller: op. 45 (1907/08-1908/09); Stephen Heller: op. 46 (1907/08); Stephen Heller: op. 47 (1907/08); Wendling C.: I. füzet (1909/10-1910/11); Hunten: Rondók (1908/09-1909/10); Friedrich Kuhlau: Rondók (1908/09). Szonátákat és szonatinákat játszottak a következő szerzőktől: Heinrich Bungart (1909/10), Wenzel (1910/11), Rauch (1910/11), Heinrich Germer (1910/11), Tonger (1910/11).

11. A „Miasszonyunkról” nevezett iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi római katolikus tanítónőképző-intézet

Berecz Ede: A zene alapelmélete (1901/02-1908/09); Bertalotti, Angelo: Solfeggio (1901/02, 1903/04-1911/12); Major J. Gyula: Összhangzattan (1901/02-1908/09); Niedermayer Antal: „Magasztaljátok az Urat” (ima-és énekeskönyv, 1904/05-1917/18); Harrach József: Aranylant (1909/10); Kersch Ferenc: Összhangzattan (1909/10-1911/12); Erdődi Ernő: Ezüst hárfa III. (1910/11-1917/18); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1913/14-1917/18).

12. A kőszegi Szent Domonkos-rendi apácák tanítónőképzője

Berecz Ede: A zene alapelmélete (1896/97-1897/98, 1899/1900-1902/03); Harrach József: Aranylant (1896/97); Harrach József: Aranylant II. (1897/98, 1899/1900-1903/04); Harrach József: Aranylant III. (1899/1900-1903/04); Schultz Imre: Összhangzattan (1900/01-1903/04); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1905/06-1914/15, 1916/17); Katolikus egyházi énekkönyv (1906/07-1914/15); Szent-Gály Gyula: Zeneelmélet (1906/07-1908/09); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1907/08-1909/10); Áhitat hangjai ima- és énekkönyv (az intézet kiadása) (1913/14, 1916/17).

13. A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Testvérek vezetése alatt álló Ranolder Intézet (Budapest)

ének, zeneelmélet: Beliczay Gyula: A zene elemei (1896/97-1903/04); Erney József: Gyakorlati énektan I. (1901/02, 1903/04-1904/05); Erney József: Gyakorlati énektan II. (1901/02-1903/04); Hackl N. Lajos: Énektan I. (1902/03); Bartalus István: Elemi összhangzat- és számjelzés tan Wohlfahrt H. után. (1902/3-1903/04); Hodossy Béla-Sarudy Ottó: Magyar énekiskola I. (1904/05-1908/09); Hodossy Béla-Sarudy Ottó: Magyar énekiskola II. (1906/07); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1904/05-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola I. (1910/11-1911/12, 1914/15-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola II. (1914/15-1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola III. (1914/15); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára I-II. (1910/11-1917/18); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára III. (1913/14); Sztojanovits Jenő: Ünnepi daloskönyv (1914/15-1917/18); Lányi Ernő: Polyphonia (1914/15-1915/16).

zongora, harmónium: Beyer, Ferdinand: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1900/01-1903/04); Louis Köhler: op. 235 I-II. (1900/01-1903/04); Louis Köhler: op. 242 I-II. (1900/01-1903/04); Albert Biehl: op. 44. I-II. (1900/01-1903/04); Henri Bertini op. 100 (1900/01-1903/04); Henri Bertini op. 29 (1900/01-1903/04); Friedrich Kuhlau- és Muzio Clementi-szonatinák (1900/01-1903/04; 1908/09-1910/11); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola I. (1908/09-1911/12, 1914/15-1917/18); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola II. (1908/09-1910/11, 1915/16-1917/18); Henri Bertini: 45 tanulmány (1908/09-1910/11); Carl Czerny-Chován Kálmán: Szemelvények (1908/09-1910/11); Bátor Szidor: Három szonatina (1908/09-1910/11); Thomán István: Hat könnyű magyar ábránd (1908/09-1910/11); Chován Kálmán: Magyar lant I. sorozat 1. és 2. füzet (1908/09-1910/11); Bátor: 20 ifjúsági darab (1908/09-1910/11); Sztojanovits Jenő: Elméleti és gyakorlati harmónium-iskola (1911/12, 1914/15-1917/18).

14. A Szent-Orsolya-rend pozsonyi tanítónő-képezdéje

ének, karének: Berecz Ede: Dalfűzér I. (1893/94-1894/95); Berecz Ede: Dalfűzér III. (1898/99-1899/1900); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára I-III. népiskolák számára (1893/94-1910/11); Egyházi énektár (1893/94-1894/95); Harrach József: Aranylant II. (1895/96-1897/98); Harrach József: Aranylant III. (1895/96-1897/98, 1900/01-1905/06, 1913/14-1915/16); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Szent koszorú (1895/96-1901/02); Giuseppe Concone: Énekgyakorlatok (1902/03-1903/04, 1907/08-1908/09); Kersch Ferenc: Sursum Corda (1903/04-1906/07); Láng János: Iskolai daloskönyv III. (1904/05-1909/10); Győry Margit-Sztojanovits Jenő: Új magyar lant I-III. (1908/09-1912/13); Stampay János: Kath. egyházi énekek, imák és temetkezési szertartások (1908/09-1909/10); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Énekkönyv (1913/14-1915/16); Sztankó Béla: Énekiskola I-III. (1911/12-1914/15).

zeneelmélet: Major J. Gyula: Összhangzattan (1895/96-1897/98); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1902/03-1903/04); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1898/99-1899/1900, 1902/03-1915/16).

zongora, harmónium: Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1902/03-1915/16); Carl Czerny és Henri Bertini gyakorlatai (1902/03-1903/04, 1905/06-1908/09); Muzio Clementi-darabok (1902/03-1903/04, 1908/09); Johann Baptist Cramer-darabok (1902/03-1903/04, 1905/06-1906/07, 1908/09); Mendelssohn-, Haydn-, Beethoven-, Mozart-, Liszt- és Chopin-darabok (1902/03-1903/04); Johann Friedrich Burgmüller gyakorlatai (1907/08-1908/09); Johann Sebastian Bach-darabok (1908/09); Lányi Ernő: Harmóniumgyakorlatok (1911/12-1912/13).

módszertan: Menich Antal: Tanmenet és utasítás a népiskolai énektanításhoz (1907/08-1915/16).

15. A veszprémi Angolkisasszonyok Sancta Maria intézete

ének: Wehner Gyula: 200 iskolai ének I-III. (1899/1900-1904/05); Zsaskovszky Ferenc és Endre: Kis lantos I-II. (1899/1900); Wehner Gyula: 200 iskolai ének II. (1903/04); Láng János: Iskolai daloskönyv I-III. (1905/06-1917/18); Szentkoszorú (ima- és énekeskönyv, 1909/10); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Szentkoszorú (1914/15-1917/18).

zeneelmélet: Bánfi Sándor: Zeneelmélet és az összhangzattan elemei (1900/01-1901/02); Szent-Gály Gyula: Zeneelmélet (1902/03-1917/18).

zongora: Louis Köhler: Gyakorlati zongoraiskola I. (1899/1900-1917/18)

16. A nagyszombati Szent Orsolya-rendű apácák intézete

ének és zeneelmélet: Sztojanovits Jenő: Elméleti és gyakorlati énektan I-II. (1903/04-1911/12); Harrach József: Aranylant III. (1903/04-1907/08); Sztojanovits Jenő: Magyar lant I. (1907/08-1913/14); Sztojanovits Jenő: Magyar lant II. (1912/13-1913/14); Győry Margit-Sztojanovits Jenő: Új magyar lant I-IV. (1914/15-1915/16); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1903/04-1915/16); Sztankó Béla: Énekiskola I-III. (1912/13-1915/16); Sztankó Béla: Énekiskola IV. (1914/15-1915/16); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára I. (1912/13-1915/16); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára II. (1915/16); Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára III. (1912/13-1914/15); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1912/13-1914/15); Concone, Giuseppe (1913/14-1914/15).

zongora: Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1903/04-1914/15); Carl Czerny-gyakorlatok (1903/04-1914/15); Chován Kálmán: Elméleti és gyakorlati zongoraiskola (1915/16).

17. A Szent Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézete

ének, zeneelmélet: Schultz Imre: Ének- és daloskönyv kath. népisk. számára I.k. (1902/03); Erney József: Gyakorlati énektan középiskolák számára I. (1902/03-1908/09); Erney József: Gyakorlati énektan II. (1902/03-1909/10); Erney József: Új énektan I. (1909/10-1912/13); Erney József: Új énektan II. (1910/11-1913/14); Sándor Domokos-Horváth Gyula-Bátori János: Gyakorlókönyv a népiskolai énektanításhoz Weber J. R. berni zeneigazgató rendszere nyomán II. (1902/03-1908/09); Sándor Domokos-Horváth Gyula-Bátori János: Gyakorlókönyv a népiskolai énektanításhoz Weber J. R. berni zeneigazgató rendszere nyomán III. (1902/03-1914/15); Eckhardt-Schultz: Összhangzattan, átmenetek és praeludiumok tanítójelöltek számára (1902/03-1915/16, 1917/18); Harrach József: Aranylant III. (1902/03-1915/16, 1917/18); Harrach József: Aranylant I. (1903/04); Sztankó Béla: Énekiskola I. (1913/14-1915/16, 1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola II. (1914/15-1915/16, 1917/18); Sztankó Béla: Énekiskola III. (1915/16, 1917/18); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1917/18).

hegedű: Késmárky Árpád: Hegedűiskola I. (1902/03-1904/05); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule I-II. (1903/04-1915/16, 1917/18); Heinrich Ernst Kayser: 36 etudes pour Violon op. 20. (1904/05); Julius Püschel: Hegedűiskola X. kötet (1905/06-1915/16, 1917/18); Ludwig Abel: Violin-Duette II. füz. (1910/11-1911/12).

18. Svetits Intézet (Debrecen)

ének: Sztankó Béla: Daloskönyv népiskolák számára I-III. (1900/01-1908/09); Berecz Ede: Dalfűzér I. (1900/01-1906/07, 1908/09); Berecz Ede: Dalfűzér II. (1903/04-1906/07, 1908/09); Harrach József: Aranylant III. (1900/01-1908/09); Erdődi Ernő: Ezüst hárfa (1914/15); Szabados Béla: Kariskolai kézikönyv (1914/15);

zeneelmélet: Szent-Gály Gyula: Zeneelmélet (1903/04-1908/09); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1906/07-1908/09, 1914/15)

hegedű: Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule I. (1899/1900-1907/08); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule II. (1900/01-1904/05, 1907/08); Julius Püschel: Hegedűiskola I-III. (1905/06-1909/10); Spiller: Magyar dalok hegedűre (1905/06-1906/07).

19. Nagykőrösi Református Tanítóképző-Intézet

ének (egyházi ének, elméleti-, gyakorlati és alkalmazott énektan, ének): Szotyori Nagy Károly: Énekhangzatos könyv (1873/74-1877/78); Panserson (1873/74-1879/80); Thill Nándor: Elemi karénektan (1873/74-1903/04, szolfézs és zeneelmélet tanításához is használták); Oláh Károly: Egyházi énektár (1878/79-1906/07); Oláh Károly: Énekgyakorlatok, Carpentier és Panseron után (1883/84-1905/06); Oláh Károly: Gyakorló könyv a népiskolai énektanításhoz (1880/81-1902/03); Sztankó Béla: Énekiskola I-II. (1906/07-1917/18); református énekeskönyv; Hodossy Béla- Sarudy Ottó: Magyar énekiskola (1912/13-1913/14); Novák János: Református temetési énektár (1909/10).

karének: Oláh Károly-Szotyori Nagy József: Templomi- és temetési karénekek I-II. (1875/76-1899/1900), Bartalus István-Gyertyánffy István: Négyes dalok zsebkönyve (1879/80-1890/91, 1895/96, 1898/99,

1900/01-1905/06), Varga József: Dalár-zsebkönyv I. rész (1900/01-1908/09), Deák Gerő E. M. K. E. Daloskönyv III. kötet (1906/07-1908/09), Révfy Géza: Új magyar férfikarok zsebkönyve (1909/10-1913/14), Fövenyessy Bertalan: Nagy karénektár (1910/11-1913/14).

zeneelmélet, összhangzattan: „Mosonyi Mihály után iskolai használatra átdolgozta Oláh K.” (1873/74-1879/80); Oláh Károly: Gyakorlókönyv a népiskolai énektanításhoz (1880/81-1902/03); Ábrányi Kornél: Összhangzattan (1888/89-1899/1900); Leopold Heinze: Harmonie und Musiklehre (Egner Adolf fordításában, 1900/01-1905/06); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorló könyv I-II. (1906/07-1913/14); Siklós Albert: Összhangzattan (1913/14).

zongora: Bartalus István: Gyakorlati módszer a zongoratanuláshoz (1873/74-1905/06); Louis Köhler (1873/74-1874/75); Carl Czerny, Franz Hüntén és Anton Diabelli darabjai (1873/74-1874/75); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1904/05-1917/18).

orgona: Szotyori Nagy Károly: Templomi és halotti karénekes könyv I-II. (1873/74-1917/18); Johann Adolf Hasse: Kleine Pedalschule (1873/74-1899/1900); Tuma: 25 Übungstücke für angehende Organisten (1874/75-1876/77, 1878/79-1899/00); August Gottfried Ritter: Kunst der Orgelspiels (1875/76, 1878/79-1890/91); Kapi Gyula: Orgonaiskola 1. (1901/02-1906/07); Rinek: Orgonaiskola (1907/08).

hegedű: Moritz Schön: ABC-des Violinspiels op.32. (1873/74-1899/1900); Bernard Brähmig: Praktische Violinschule (1873/74-1899/1900); Gyöngyök a magyar népdalaiból (1873/74-1877/78); Heinrich Christian Hohmann: Praktische Violinschule (1900/01-1917/18).

módszertan: 1873/74-ben tankönyvként a 'kézirat' szó szerepel az értesítőben, cím megjelölése nélkül. Oláh Károly: Rövid vezérfonal a népiskolai énektanításhoz (1884/85-1903/04, 1906/07); Köveskúti Jenő: Az énektanítás módszertana (1907/08-1917/18).

20. Bethlen Kollégium (Nagyenyed)

ének, karének, zeneelmélet, módszertan: Oláh Károly: Gyakorló könyv a népiskolai énektanításhoz (1883/84-1885/86); Oláh Károly-Szotyori Nagy József: Templomi és temetési karénekek II. (1883/84-1887/88); Erdélyi református egyházi énekeskönyv (1883/84-1888/89, 1896/97-1913/14); Thill Nándor: Elemi karénektan I. (1884/85-1885/86); Oláh Károly: Énekgyakorlatok, Carpentier és Panzeron után. (1885/86); Bartalus István: Elemi összhangzat- és számjelzés tan Wohlfahrt H. után. (1885/86-1886/87, 1896/97-1897/98, 1899/00-1901/02); Ernye József: Gyakorlati énektan (1886/87-1887/88); Oláh Károly: Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz (1886/87); Leopold Heinze: Harmonie und Musiklehre (Egner Adolf fordításában, 1887/88); Sándor Domokos-Horváth Gyula-Bátori Lajos: Gyakorlókönyv a népiskolai énekoktatáshoz Weber J. R. berni igazgató rendszere nyomán. I-II-III. füz. (1888/89-1891/92); Berecz Ede: A zene alapelmélete (1891/92-1894/95, 1896/97); Major J. Gyula: Összhangzattan (1891/92-1892/93); Bátori Lajos: Énekkönyv (1892/93-1904/05); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1892/93-1894/95); Borsai Samu kézírata (címet nem közöltek, 1893/94); Langer Viktor: A zeneelmélet tankönyve (1895/96-1904/05); Veress Gábor: Összhangzattan (kézirat, 1902/03-1907/08); Hodossy Béla-Sarudy Ottó: Magyar énekiskola I-III. (1904/05-1915/16); Bartalus-Pataki: Éneklő ABC I-II. (1907/08-1910/11); Siklós Albert: Összhangzattan (1908/09-1915/16); Sztankó Béla: Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz (1912/13-1913/14);

zongora: Bartalus István: Zongoraiskola (1883/84-1886/87, 1888/89, 1900/01-1901/02); Anton Diabelli: 28 melodische Übungsstücke op. 149. (1883/84-1884/85, 1886/87, 1888/89); Anton Diabelli: op. 189.

(1888/89); Anton Diabelli-szonáták (1892/93); Louis Köhler: op. 8. zongoraiskola (1885/86, 1890/91-1892/93); Louis Köhler négykezes darabjai (1892/93); Bräuer Ferenc: Zongoraiskola I. (1889/90, 1892/93-1893/94, 1900/01); Carl Czerny: Ertser Lehrmeister (1890/91-1892/93); Friedrich Kuhlau-szonatinák (1892/93-1893/94); Chopin-mazurkák (1893/94); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1901/02-1915/16); Louis Köhler: Szonáta album (1907/08-1911/12);

orgona: Sz. Nagy Károly: Templomi és halotti karénekes könyv I-II. (1883/84-1886/87); Boros Gábor: Orgonakiséret (kézirat, 1883/84-1884/85); Az erdélyi ref. egyházi énekes könyv dallamai, orgonára alkalmazta Varga József (kézirat, 1885/86, 1888/89); Settler H.: Orgonaiskola I-II. rész (1888/89-1889/90); Kothe B.: Praeludiumok könyve (1888/89); Borsai Samu: Erdélyi ev. ref. Chorálkönyv orgonára, köz-és utójátékokkal ellátva (kézirat, 1888/89, 1890/91-1906/07); Lányi Ernő: Polyphonia (1907/08-1915/16); Veress Gábor: Chorálkönyv (1907/08-1915/16); Antalffy- Zsiros Dezső: Orgonaiskola (1912/13-1915/16);

harmónium: Kovács Dezső: Elméleti és gyakorlati orgonaiskola op. 21 (1911/12); Sztojanovits Jenő: Harmóniumiskola (1914/15-1915/16).

hegedű: Zaida János: Hegedűiskola I-II. (kézirat, 1885/86-1898/99); Georg Wichtl: op. 8. (1887/88-1888/89, 1890/91-1892/93); Georg Wichtl op. 18. II. rész (1893/94); Zimmer: Hegedűiskola (1900/01); Metz Albert: Hegedűiskola I. (1901/02-1904/05); Metz Albert: Hegedűiskola II. (1904/05); Jaques Féréol Mazas: Duettek (1901/02-1906/07, 1914/15-1915/16); Jaques Féréol Mazas: op. 36. (1901/02-1911/12); Kreutzer: 40 etüd (1901/02-1906/07); Huber Károly: Hegedűiskola (1904/05, 1912/13-1915/16); Huber Károly: Hegedűiskola II. (1907/08-1911/12); Veress Gábor: Hegedűiskola (1905/06-1915/16); Jaques Féréol Mazas op. 85. (1907/08-1911/12); Jaques Féréol Mazas op. 38. I. II. (1907/08-1911/12); Jaques Féréol Mazas. op. 38. I-V. (1912/13); Jaques Féréol Mazas: Etudes (1909/10-1913/14); Heinrich Ernst Kayser: 36 etudes (1909/10-1911/12);

21. Debreceni Református Tanítóképző Intézet

ének, karének, zeneelmélet: Szotyori Nagy Károly: Templomi karénekeskönyv (orgona oktatására is, 1877/78, 1897/98-1911/12, 1915/16); Oláh Károly-Szotyori Nagy József: Templomi- és temetési karénekek (1897/98); P. Nagy Zoltán: Zeneelmélet (1904/05-1911/12, 1915/16); Lányi Ernő: Poliphonia (1906/07-1907/08, 1909/10); P. Nagy Zoltán: Karénekes könyv (1913/14, 1915/16); Debreceni énekes (1915/16); P. Nagy Zoltán: Összhangzattan I-II. (1915/16).

orgona: Kovács Dezső: Orgonaiskola (1910/11-1911/12); Antalffy-Zsiros Dezső: Elméleti és gyakorlati orgonaiskola op. 21. (1913/14).

hegedű: Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1897/98-1900/01, 1902/03-1911/12, 1913/14); Heinrich Ernst Kaiser: 26 Violin Studies op. 20 (1899/1900, 1908/09-1911/12); Julius Püschel: Hegedűiskola (1901/02-1906/07); Huber Károly: Hegedűiskola (1902/03); Metz Albert: Hegedűiskola (1906/07-1907/08).

22. A Debreceni Református Egyház Tanítónőképző Intézete

nek, karének: Szotyori Nagy Károly: Templomi karénekeskönyv (1899/1900-1917/18); Beke Antal: Énekgyakorló II-III-IV. (1901/02-1903/04); Harrach József: Arany lant II. (1899/1900-1905/06); Tóth Árpád: Hallásfejlesztés (1902/03-1903/04); Győry Margit-Sztojanovits Jenő: Új magyar lant (1905/06-1908/09); Sztojanovits Jenő: Elméleti és gyakorlati énektan I-II. (1905/06-1908/09); Franz Abt: Praktische Gesangschule

(1907/08-1912/13); Sztankó Béla: Énekiskola I-II. (1915/16-1917/18); Debreceni énekeskönyv (1914/15-1917/18).

zeneelmélet: Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv I. (1899/1900-1903/04); Tóth Árpád: Zeneelmélet (1902/03-1903/04); P. Nagy Zoltán: Zeneelmélet I. (1905/06-1917/18); P. Nagy Zoltán: Zeneelmélet II. (1905/06-1906/07, 1908/09-1909/10, 1911/12-1917/18); P. Nagy Zoltán: Összhangzattan I. (1910/11-1917/18); P. Nagy Zoltán: Összhangzattan II. (1912/13-1917/18).

zongora: Szotyori Nagy Károly: Templomi karénekeskönyv (1899/1900-1917/18, harmóniumoktatásra az 1912/13., valamint az 1915/16-1917/18. tanévekben). Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1899/1900-1901/02, 1905/06-1917/18); Albert Biehl: op. 7. (1905/06); Albert Biehl: op. 36. I. (1900/01-1912/13); Albert Biehl: op. 44. I-II. (1900/01); Stephen Heller: 25 etüd zongorára. op. 47. I. (1901/02, 1904/05, 1907/08-1909/10, 1911/12-1912/13); Stephen Heller: 25 etüd zongorára. op. 47. II. (1908/09-1912/13); Hugo Riemann: des Klavierspiels (1901/02-1904/05); Henri Bertini: op. 100. (1907/08-1909/10); Henri Bertini-etüdek (1900/01-1903/04); Louis Köhler: op. 50 (1906/07); Ludwig Köhler: op. 242. (1905/06-1912/13); Ludwig Köhler-szonáták (1900/01-1903/04); Tóth Árpád: Újjgyakorlatok (1902/03-1903/04); Major: Szonatinák (1904/05); Karl Czerny: Schule der Geläufigkeit (1907/08-1912/13); Johann Baptist Cramer-Hans von Bülow: 60 gyakorlat (1907/08-1910/11); J. S. Bach: 2- és 3 szőlámú invenciók (1907/08-1910/11); Harmónium-album (1915/16-1917/18); Lányi Ernő: Poliphonia (harmóniumoktatásra használták, 1911/12, 1915/16-1917/18);

hegedű: Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule I. (1899/1900-1910/11); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule II. (1907/08-1908/09); Heinrich Ernst Kayser: Hegedűgyakorlatok. op. 20. (1907/08-1910/11).

módszertan: Beke Antal: A népiskolai énektanítás vezérkönyve (1899/1900-1906/07).

23. Szatmárnémeti Református Tanítónőképző-Intézet

ének, zeneelmélet: Erney József: Gyakorlati énektan I. (1903/04-1910/11); Erney József: Gyakorlati énektan II. (1907/08-1910/11); Erney József: Új énektan I. (1912/13-1917/18); Erney József: Új énektan II. (1915/16-1917/18); Harrach József: Aranylant II. (1903/04-1904/05); Erdődi Ernő: Ezüst hárfa I. (1905/06-1906/07, 1911/12-1914/15); Erdődi Ernő: Ezüst hárfa II. (1906/07-1910/11); Erdődi Ernő: Ezüst hárfa III-IV. (1915/16-1917/18); Menich Antal: Zeneelmélet és összhangzattan (1905/06-1910/11); Énekeskönyv (1906/07-1917/18); Énekeskönyv (nagy, 1906/07-1910/11); Berecz Ede: A zene alapelmélete (1911/12-1917/18); Hodossy Béla-Sarudy Ottó: Magyar énekiskola III. (1915/16-1916/17)

zongora: Hugo Riemann: des Klavierspiels (1903/04-1904/05); Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1905/06-1917/18).

24. Soproni Evangélikus Iskolatanítói Képezde

ének: Altdörfer Keresztély: Chorálkönyv (1873/74-1911/12); Hermann Bönicke énekgyakorlatai (1874/75, 1877/78-1878/79, 1889/90-1890/91); Giuseppe Concone: Leconc de chant (1874/75, 1877/78-1878/79, 1886/87-1888/89, 1891/92); Giuseppe Concone: 30 lecons (1899/1900); Giuseppe Concone: 50 lecons (1900/01-1909/10); Thill Nándor: Elemi karénektan I-II. (1876/77-1878/79, 1899/1900-1902/03); A szegedi zenede énektan könyve (1881/82, 1883/84); A szokottabb egyházi énekek egyhangú melódiái (az 1884/85. tanévtől biztosan, de feltételezzük, hogy korábban is); Új korálkönyv (1896/97-1904/05); Hodossy Béla-Sarudy

Ottó: Magyar énekiskola I-III. (1903/04-1915/16); 108 egyházi dallam (1905/06-1906/07); Az ág. h. evang. egyház 100 dallama (1907/08-1909/10); Kapi Gyula: Korálkönyv (1912/13-1917/18); Bognár Károly-Kárpáti Sándor: Iskolai énekeskönyv I-II. (1917/18).

kórus: Bartalus-Gyertyánffy: Négyes dalok zsebkönyve (1878/79-1882/83); Kapi Gyula: Dalkönyvecske (1882/83-1889/90, 1906/07-1919/10, a hegedűtanításban is használták az 1902/03. tanévben); Kapi Gyula: Pálmaágak (1885/86-1904/05, 1908/09); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Harmónia (1885/86); Varga József: Dalár-zsebkönyv (1887/88); Kapi Gyula: Magyar éneklőkar (1909/10-1917/18).

zeneelmélet: Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv I-II. (1886/87-1917/18).

billentyűs hangszeroktatás: Wedemann zongoraiskolája, több füzetben (1874/75-1900/01); August Gottfried Ritter: Orgonaiskola, 2 füzet (1874/75-1881/82, 1884/85, 1889/90-1892/93); Mosonyi (cím megjelölése nélkül, 1876/77, 1880/81); Muzio Clementi-szonáták (1876/77-1883/84); Körner: Előjátékok (1876/77-1881/82); Blügel: Előjátékok (1876/77-1881/82); Volckmar: Előjátékok (1879/80-1881/82); Friedrich Kuhlau szonátái (1880/81); Hesse-orgonagyakorlatok (1880/81); Heinrich Christian Rinck: Elő- és utójátékok (1880/81-1883/84, 1905/06-1909/10); Bodenschatz: Elő- és utójátékok (1880/81-1881/82); Kothe: Prelúdium gyűjtemény (1878/79, 1883/84-1894/95); Kothe: Handbuch für Organisten (1889/90, 1891/92); Kapi Gyula: 50 rövid előjáték (1889/90-1895/96); Kapi Gyula: Orgonaiskola (1893/94-1917/18); Kapi Gyula: Harmóniumiskola (1906/07-1909/10); Szügyi József: 225 orgonaelőjáték (1890/91-1896/97, 1905/06-1915/16); Palme: Theoretisch-praktische Orgelschule (1893/94); Homeyer prelúdium gyűjteménye (1898/99-1904/05); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1902/03-1904/05, 1906/07-1917/18); Nemesovits Antal: Orgona előjátékok (1905/06, 1907/08, 1909/10); Henri Bertini: Petits morceaux (szonatina gyűjtemény, 1907/08, 1909/10); Köveskúti Jenő: Prelúdiumgyűjtemény (1907/08, 1909/10); Kirchner: Prelúdiumgyűjtemény (1907/08, 1909/10); Henri Bertini: Prelüdök és etüdök (1907/08, 1909/10); Carl Czerny: A gyorsaság iskolája (1907/08, 1909/10).

Hegedű: Bernard Brähmig: Hegedűiskola I-II. 1875/76-1901/02), Késmárky Árpád: Hegedűiskola (1899/1900-1909/10), Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1905/06-1917/18).

25. Szarvasi Evangélikus Tanítóképző-intézet

ének: Sztankó Béla: Énekiskola I-III. (1904/05-1917/18); ifj. Kapi Gyula: 80 ág. h. evangélikus egyházi dallam (1910/11-1913/14); Giuseppe Concone: Énekgyakorlatok (1913/14-1917/18).

A tanítóképzős diákokból álló kórus munkájában használták: Thill Nándor: Elemi karénektan (1873/74-1896/97); Benedikt Widmann „Énektan” (1875/76-1876/77-1881/82-1887/88); Zsaskovszky Endre és Ferenc: Egri ének-káté (1883/84); Oláh Károly: Gyakorló könyv a népiskolai énektanításban (1888/89-1889/90); Bartalus István: Éneklő ABC I-II. (1893/94); Bartalus István: Zene-káté (1894/95-1895/96); Bartalus István: Gyermek-Dalhon I. (1895/96-1896/97); Bartalus István: Énektanító vezérkönyv népiskolai tanítók számára I-II. (1898/99-1902/03); Franz Abt: Praktische Gesangschule (1898/99-1899/00, 1902/03-1903/04).

zeneelmélet: Adolf Bernhard Marx: Összhangzattan (1875/76, 1887/88); Ábrányi Kornél: Összhangzattan (1877/78-1880/81); Lobe: Összhangzattan (1877/78-1880/81); Leopold Heinze: Harmonie und Musiklehre (Egner Adolf fordításában, 1887/88-1896/97); Kapi Gyula: Összhangzattani gyakorlókönyv (1898/99); Major J. Gyula: Összhangzattan (1898/99-1912/13); Zoltai Mátyás: Zeneelmélet és összhangzattan I.

(1911/12-1917/18); Zoltai Mátyás: Zeneelmélet és összhangzattan II. (1911/12); Siklós Albert: Összhangzattan (1913/14-1917/18).

zongora: Carl Czerny: „100 gyakorlat” I. fürete (1863/64-1864/65, 1890/91, 1896/97-1900/01); Carl Czerny: Wiener Lehrmeister I. és II. kötete op. 599 (1887/88-1910/11); Carl Czerny: „A kézügyesség iskolája” op. 299. I. és IV. kötetei (1896/97-1905/06); Henri Bertini: op. 100 (1887/88-1889/90); Henri Bertini: op. 29 (1888/89-1889/90); Henri Bertini: op. 32 (1888/89-1889/90); Henri Bertini: op. 96 (1888/89-1889/90); Henri Bertini „nagy iskoláját” már az 1863/64-es tanében használták. Anton Diabelli: Melodische Übungstücke I. és II. (1887/88, 1890/91-1891/92, 1899/00, 1902/03); Anton Diabelli négykezes darabjai (1895/96); Carl Czerny- és Anton Diabelli- „zongoratanulmányok.” (1892/93-1893/94); Bartalus István: 60 előkészítő zongora gyakorlat (1888/89-1909/10); Friedrich Kuhlau szonatinái (1893/94-1905/06); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1908/09, 1911/12-1914/15, 1916/17-1917/18); Hans Schmidt: 80 kleine Etüden op. 12. (1887/88); Hans Schmidt: Ujjgyakorlatok (1893/94-1895/96); Muzio Clementi szonatinái op. 36. (1888/89-1889/90); Johann Baptist Cramer-etüdök (1899/00); Jean-Baptiste Duvernoy École de mecanisme op. 120. (1894/95); Johann Friedrich Burgmüller: Melodienschatz (1896/97-1897/98); Johann Friedrich Burgmüller egy ismertlen fürete (1894/95); átiratok Johann Friedrich Burgmüller darabjaiból (1890/91); Johann Nepomuk Hummel zongoraiskolája (1892/1893).

orgona: Ludwig Ernst Gebhardi orgonaiskolája (1862/63); Friedrich Wilhelm Schütze orgonaiskolája (1876/77-1881/82); Nagy Lajos-korálkönyv (1878/79-1879/80); August Gottfried Ritter orgonaiskolája (1877/78-1881/82, 1897/98-1900/01); Heinrich Oberhoffer: Die Schule des katholischen Organisten (zeneelméletkönyvként is használták, 1897/98); Benka Gyula és Chován Zsigmond énekgyűjteménye (1892/93-1897/98); Nemesovits Antal: Orgona elő- és utójátékok (1896/97-1897/98); Szügyi József: Praeludiumgyűjtemény (1898/99-1903/04, 1910/11-1913/14); Heinrich Christian Rinck: Praktische Orgelschule op. 55. (1904/05-1907/08, 1910/11-1913/14); Heinrich Christian Rinck prelúdium-gyűjteménye (1899/00-1901/02); Chován Zsigmond korálkönyve (1899/00-1912/13); Bátori Lajos: Gyakorlati orgonaiskola (1901/02); Köveskúti Jenő: 60 egyházi elő- és utójáték (1902/03-1913/14); Kapi Gyula: Orgonaiskola I-II. (1909/10-1917/18), Kapi Gyula: 50 rövid előjáték (1914/15-1917/18).

hegedű: Huber Károly: Hegedűiskola I-II. (1898/99-1909/10); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule (1908/09-1917/18).

26. Eperjesi Evangélikus Kollégium

ének, egyházi ének: Altdörfer Keresztély: Chorálkönyv (1875/76-1876/77); Weiszner F. vezérfonala (1878/79-1879/80); Nagy László: Chorálkönyv (1878/79-1896/97); Zsaskovszky Ferenc és Endre: Egri ének-káté (1880/81-1895/96); Frühwirt Samu: Kis chorálgyűjtemény (1890/91-1895/96); Drath, Th.: Der Gesanglehrer und seine Methode (1895/96-1896/97); Concone (1897/98, 1902/03); Bartalus István: Énekiskola (1899/1900); Hodossy-Sarudy: Magyar énekiskola (1904/05-1905/06); Sztankó Béla: Daloskönyv (1906/07-1908/09, 1911/12); Kapi: 80 ének dallam (1911/12-1912/13, 1914/15-1916/17); Zöld: Magyar iskolai dalok (1912/13); Lovass László: Énekeskönyv (1914/15-1916/17); Kapy: Egyházi zenekönyv (1914/15-1916/17).

zongora, orgona, harmónium: Herz zongoraiskolája (1875/76); Hanisch M.: Musikalisches Blumengarten (1875/76); Dr Volckmar: 64 Orgelintonationen in allen Dur und Mollarten (1876/77); Riszner magyar népdalai (1878/79); Wedemann, W.: Praktische Übungen für den progressiven Klavierunterricht

(1878/79-1897/98); Volkmar W. és Kimstedt C.: Preludien (1889/90-1896/97); Sachs J. G.: Praeludien für die Orgel (1889/90-1896/97); Brähmig B.: Organisten-Schule (1894/95-1896/97); Kapi Gyula: Orgonaiskola (1897/98-1898/99, 1907/08); Hennes zongoraiskolája (1898/99); Urbach-féle zongoraiskola (1899/1900-1901/02); Palme R.: Der praktische Organist (1899/1900-1906/07, 1911/12); Palme R.: Der angehende Organist (1899/1900-1908/09, 1911/12); Palme R.: Orgelschule (1899/1900-1903/04, 1906/07, 1908/09); Reinhard A.: Harmóniumiskola (1902/03); Lányi Ernő: Harmóniumiskola (1903/04-1905/06, 1908/09); Wagner H: Prima-Vista (1906/07); Lányi Ernő: Polyphonia (1906/07-1908/09, 1911/12); Staab L.: Harmónium-gyakorlatok (1907/08); Rinck: Orgelschule (1907/08); Reinhard: Harmoniumschule (1911/12); Moyzes: Orgonaiskola (1911/12).

zeneelmélet: Nikolis Sándor: Elemi zeneelmélet (1878/79-1888/89); Bartalus István: Elemi összhangzat- és számjelzés tan Wohlfahrt H. után (1879/80-1896/97); Berecz Ede: A zene alapelmélete (1889/90-1899/1900, 1902/03-1908/09, 1911/12); Rischbieter (1897/98); Kapi: Összhangzattani gyakorlófüzetek (1898/99); Benkő Henrik: Összhangzattan (1899/1900-1908/09); Beliczay Gyula: A zene elemei (1900/01-1901/02); Moyzes: Zeneelméleti hangjegyfűzet (1914/15-1916/17).

hegedű: Brähmig: Hegedűiskola (1878/79-1897/98); Hohmann: Hegedűiskola (1898/99-1908/09, 1911/12-1912/13, 1914/15-1917/18); Veress Gábor: Hegedűiskola (1906/07); Mazas-duettek (1906/07-1908/09); Kayser-etüdök (1907/08-1908/09).

27. Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet (Budapest)

ének, egyházi ének, zeneelmélet: Bánfi Sándor: Zeneelmélet és összhangzattan elemei (1884/85); Major J. Gyula: Módszeres énekkönyv a népiskolák számára. I-II-IV-V. (1898/99, 1910/11, 1913/14, 1916/17); Major J. Gyula: Összhangzattan (1898/99); Major Gyula: Zsidó-vallásos énekek (1898/99); Bartalus-Gyertyánffy (1898/99); Goll János: Apolló (1898/99); Major J. Gyula: Módszeres énektan II. (1910/11); Franz Abt: Praktische Gesangschule III. (1910/11, 1913/14, 1916/17).

zongora: Bartalus: Zongoraiskola tömeges tanítás használatára (1884/85, 1898/99); Ferdinand Beyer: Vorschule im Klavierspiel op. 101. (1884/85); Bayer F: Goldene Melodienkrone (1884/85); Bertini: Études et Préludes (1884/85); Christian Traugott Brunner: Schule der Geläufigkeit (1884/85); Bertini: Etudes (1884/85); Johann Sebastian Bach kisebb négykezes darabjai (1884/85); Az „Unsere Classiker” c. füzetekből: Diverse (1884/85); Major J. Gyula: Zongoraiskola I-II. (1898/99, 1910/11, 1913/14, 1916/17).

hegedű: Huber Károly: Hegedűiskola (1898/99); Moritz Schön: Hegedűiskola I-II. (1898/99); Christian Heinrich Hohmann: Praktische Violinschule I-II. (1910/11, 1913/14, 1916/17).

módszertan: Bánfi Sándor: Az ének módszeres tanítása a népiskolában (1884/85).